Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

РАДЧУК ОЛЬГА ВЯЧЕСЛАВІВНА

УДК 811.161.1

ДИСЕРТАЦІЯ

СЕМАНТИКА ЗАСОБІВ ВИРАЖЕННЯ ПОНЯТТЯ «ВІДСУТНІСТЬ» У РОСІЙСЬКІЙ МОВІ: ЛІНГВОКОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ

10.02.02 – російська мова

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____О.В. Радчук (підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий консультант – Скоробогатова Олена Олександрівна, доктор філологічних наук, доцент

Дніпро – 2020

АНОТАЦІЯ

Радчук О.В. Семантика засобів вираження поняття «відсутність» у російській мові: лінгвокогнітивний аспект. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальністю 10.02.02 – російська мова (035 – Філологія). – Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Міністерство освіти та науки України. – Харків – Дніпро, 2020.

У дисертації узагальнюється ряд наукових проблем, що розвивають теорію когнітивної семантики. На підґрунті розробленої теоретико-методологійної бази дослідження здійснено опис семантики вербальних і невербальних засобів вираження поняття «відсутність» у російській мові та представлено аналіз зазначеного абстракту в лінгвокогнітивному аспекті.

Уперше в русистиці об'єктом дослідження стає дискурсивне відображення поняття «відсутність» у знакових одиницях системи російської мови. Новий об'єкт дослідження спричинив породження нового предмету й визначення релевантних методів його вивчення, у зв'язку з чим було запропоновано й апробовано поєднання методів прототипного опису й етимологічного аналізу із застосуванням прийому інтерпретації. У дисертаційній роботі представлено й обґрунтовано принципи опису семантики засобів вираження поняття «відсутність», що проводився з урахуванням синхронічного та діахронічного підходів.

Акцентується увага на тому, що поняття «відсутність» закладено в онтологічних принципах і віддзеркалено на кванторній шкалі існування. Стверджується, що людина на основі сприйняття, переробки знань і логічного осмислення досвіду може вербалізувати важливі для її існування поняття.

Доводиться, що поняття «наявність» vs «відсутність» пов'язані зі способами лексичної та граматичної маркованої значущості в системі російської мови.

У дисертації критично проаналізовані напрацювання дослідників, що стосуються безпосередньо терміна *поняття* від античності до сучасних теорій учених-когнітологів різних галузей знань. Узагальнення результатів досягнень у теоретичному плані уможливило висловити думку про те, що поняття «відсутність» стає одним із основоположних у сучасній когнітивістиці. У дисертації визначено ступінь вивчення поняття «відсутність» у гуманітарних науках, зокрема в лінгвістиці, для виявлення лінгвальних явищ, що залишилися поза увагою мовознавців, і поставлена проблема потреби системного й багатоаспектного наукового підходу в дослідженні абстрактного поняття «відсутність» у системі російського мови та важливості вивчення цього абстракту в міждисциплінарному аспекті.

Поняття «відсутність» розглядається як лінгвокогнітивний феномен, що має в російській мові певні засоби репрезентації. Пояснення виникнення прогалин у структурі російської мови здійснено на підґрунті вивчення цього поняття як когнітивного. Оскільки всю мовну систему пронизують асиметричні відношення, а теорія опозицій відбиває сутнісні властивості системи мови, абстрактне поняття «відсутність» висувається на перший план в аспекті пояснення привативного характеру мови.

Проведено комплексне когнітивне дослідження абстрактного поняття «відсутність» у системі російської мови на основі бінарного протиставлення «наявність» vs «відсутність», що має онтологічні корені. На матеріалі поняття «відсутність» розроблено методику аналізу абстрактних понять, яку можна застосовувати до аналізу інших базових понять світоустрою та системи мови. Щодо методології, то в роботі вперше використано поєднання психологічного та історичного векторів дослідження з соціокультурним, застосовано методологію культурного трансферу, розроблену французькими лінгвістами, методологічна база дослідження уможливила виявити й описати лексико-деривaційні та граматичні механізми формування поняття «відсутність».

Лексичні та граматичні значення, що існують у системі координат «наявність» vs «відсутність», корелюють з конкретним типом культури й пов'язані з прототипами, пояснюють національну специфіку мовної системи. У дисертаційній роботі здійснено аналіз когнітивної еволюції уявлення про поняття «відсутність» у російській мові, починаючи з довербального розвитку комунікації, і визначення національно-ментальної своєрідності жестової репрезентації поняття «відсутність». У результаті опису процесу формування поняття «відсутність» у російській мові було встановлено: по-перше, актуальність генетичного зв'язку опозитів *відсутність – присутність*, по-друге, первинність жестової репрезентації поняття «відсутність» у комунікації щодо вербальної, по-третє, наявність прототипних особливостей поняття «відсутність» у пареміях, по-четверте, те, що діахронічним завершенням етапів розвитку поняття «відсутність» у довербальній і невербальній комунікації виступає конвергенція вербальних і невербальних засобів вираження поняття «відсутність».

У дисертаційному дослідженні аргументуються теоретичні положення про те, що мовна семантика зумовлена граматикою, а лексико-деривaційні трансформації відбуваються на основі, підготовленій граматикою. Уперше розглянуто лінгвокогнітивні моделі формування семантики поняття «відсутність» на основі прототипів *нет* і *без*. Унаслідок когнітивного аналізу встановлено когнітивний зв'язок зазначених прототипів із їхніми репрезентантами – первинними і вторинними номінаціями, створеними на основі психологічного процесу апперцепції. По-новому – під когнітивним кутом зору – кваліфікуються історичні факти виникнення вторинних номінацій із семою 'відсутність'. Семантичний результат діахронічного процесу утворення репрезентантів поняття «відсутність» у російській мові пояснюється через аналіз аналогічних утворень в інших мовах, передусім в українській мові як генетично близькій. На основі аналізу взаємовпливу мов уперше було виявлено нові типи референції й референційні ланцюжки у формуванні репрезентацій поняття «відсутність» у російській мові.

У дисертації визначено особливості лексико-семантичної й деривaційної експлікації поняття «відсутність», які полягають у кореляції цього поняття з поняттями «порожнеча» і «заперечення», префіксальної і конфіксальної експлікації поняття «відсутність» і механізмах її порушення, у втраті семи ‘відсутність’ у випадку подвійної префіксації. Застосування методу концептуального аналізу мовних фактів дозволило розглянути кореляцію поняття «відсутність» з поняттями «заперечення» і «порожнеча», у результаті чого було встановлено: розташування поняття «відсутність» з поняттями «заперечення» і «порожнеча» на семантичній осі перехідності передбачає кореляцію, що залежить від матеріальних репрезентантів. Підтверджено гіпотезу про те, що лексичні засоби вираження поняття «відсутність» з’явилися внаслідок семантичної неповноти мовних прототипів *нет* і *без*, оскільки вони не містили суб’єктивних відтінків, яких згодом набули вторинні номінації.

У результаті вивчення поняття «відсутність» у граматичній системі як сутність vs явище з’ясовано, що вияви поняття «відсутність» відбивають граматичну лакунарність, яка може співвідноситися з різними семантичними типами поняття «відсутність» у граматиці російської мови. На основі аналізу історичних фактів російської мови умовно розмежовано три семантичні типи поняття «відсутність» у граматиці: *повна відсутність*, *відновлена відсутність*, *зникнення*.

У дисертації проведено систематизацію уявлень про суплетивізм як матеріальний вияв відсутності повторюваності знака в системі російської мови. Аналіз положень теорії суплетивізму уможливив дійти висновку про те, що цей граматичний засіб виступає одним зі способів експлікації поняття «відсутність» у російській мові. Суплетивізм як результат розвитку мови й відбиття ментальності її носіїв може виявлятися як словозмінний, так і квазісуплетивізм. На особливу увагу заслуговує формування бінарних опозицій граматичних категорій різних частин мови, яке здійснювалося стихійно в ментально-мовному середовищі носіїв російської мови. Мовна

селекція закріпила попарно лексеми з різною фонемною і морфемною структурою. Теоретично важливими вважаємо проведені в дисертації систематизацію представлення суплетивних форм різними частинами мови й огляд ідей розмежування видів суплетивізму як граматичного явища в російській мові.

Дослідження показало, що в сучасному інтеграційному процесі когнітивних наук поняття «відсутність» здатне виконувати функції дедуктивного та креативного характеру в пізнанні мови як феномену психіки людини. Застосування принципів когнітивної науки – експланаторності, антропоцентризму, функціоналізму, експансіонізму – для вивчення семантики засобів вираження поняття «відсутність» у російській мові уможливило теоретичні узагальнення про когнітивні процеси формування абстрактних понять і їхньої вербальної (лексичної і граматичної) та невербальної репрезентації.

Ключові слова: *поняття «відсутність», когнітивна лінгвістика, теорія прототипів, методи прототипного опису й етимологічного аналізу, методологія культурного трансферу, прийом інтерпретації, експланаторність, внутрішня форма слова, апперцепція, семантично-деривaційна класифікація, семантична й морфологічна аномалія, граматична лакунарність, суплетивізм, квазісуплетивізм, мовна система, «дефектна» парадигма, бінарна опозиція «наявність» vs «відсутність», мовна ментальність, паралінгвістичні засоби, паремії, лінгвокультурологія.*

ABSTRACT

Radchuk O.V. Semantics of the Means of Representing the Notion of *Absence* in Russian: Linguocognitive Aspect. – Qualification scientific research as a manuscript.

Thesis for a Doctor's of Science Degree in Philological Studies. Speciality 10.02.02 – Russian Language (035 – Philology). – G.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Oles Gonchar Dnipro National University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kharkiv – Dnipro, 2020.

The thesis generalizes a number of scientific problems that further develop the theory of cognitive semantics. On the research theoretical and methodological basis, the semantics of verbal and non-verbal means of representing the notion of *absence* in Russian is described and the above-mentioned abstract is analyzed within the linguocognitive framework.

For the first time in the Russian linguistics, the object of the research is discourse representation of the notion of absence by the units of the Russian language system. The new research object led to identifying the new research subject and finding relevant means of studying it. Thus, combining the methods prototype description and etymological analysis with the use of interpretation technique was suggested and approved. The thesis underpins the principles of describing the semantics of the means expressing the notion of *absence* by applying both synchronous and diachronous approaches.

The thesis focuses on the notion of absence as stated in the onthological principles and reflected on the quantum scale of existence. It claims that, on the basis of perceiving, processing knowledge and reflecting logically on the experience, humans can verbalize some notions important for their existence. It is proved that the notions of *availability* and *absence* are connected with the lexical and grammatical means that mark their importance in the Russian language system.

The thesis critically considers the preceding researches that directly deal with the term of *notion* from the antiquity to modern theories of cognitive scholars in different fields of knowledge. Theoretical summarization of the results of the researches made it possible to put forward an idea that the notion of *absence* becomes one of the fundamental notions in contemporary cognitive science. The thesis traces the level of studies of the notion of *absence* in humanities, especially in linguistics, with the aim of discovering the language phenomena beyond the focus of the linguistic researches. Thus the thesis states the problem of the necessity of systemic and multi-level scientific approach to studying the abstract notion of *absence* in the Russian language system and the significance of its interdisciplinary studies.

The notion of absence is viewed as a linguo-cognitive phenomenon that has certain means of its representation in Russian. Explanation of the appearance of empty links in the structure of the Russian language is based on cognitive studies of the notion. Since asymmetric relations penetrate into all levels of the language system, and the theory of oppositions reflects the essential characteristics of language, the abstract notion of *absence* is foregrounded in explaining the privative nature of a language.

Complex cognitive research of the abstract notion of *absence* in the Russian language system is based on the binary opposition of availability vs absence that has onthological roots. When using the notion of *absence* as the material for the research, methods for analyzing abstract notions have been developed. The methods can be applied for the analysis of other basic notions of the worldview and language system. In the methodological aspect, the thesis combines psychological and socio-cultural vectors for the first time as well as applies the methodology of cultural transfer developed by the French linguists. The research methodological foundation made it possible to trace and describe lexical, derivational and grammatical mechanisms of forming the notion of *absence*.

Lexical and grammatical meanings that exist within the coordinate system availability vs absence, correlate with a certain type of culture and are connected

with their prototypes, account for the language system national and specific character. The thesis considers the cognitive evolution of the ideas about the notion of *absence* in the Russian language, starting with the non-verbal communication development, and national mental specific features of representing the notrioon of *absence* by gestures are defined. The results of describing the process of forming the notion of *absence* in the Russian language are as follows: first, relevance of the genetic relation of the opposites absence – availability, second, primary nature of gesture representation of the notion of *absence* in reference to verbal representation in communication, third, availability of prototype specifics of the notion of *absence* in idioms and proverbs, and fourth, the fact that convergence of verbal and non-verbal means of representing the notion of *absence* is a diachronically final stage of developing the notion of *absence* in non-verbal and verbal communication.

The thesis claims that language semantics is predetermined by grammar and lexical and derivational transformations happen on the basis prepared by grammar. Linguocognitive models of forming the semantics of the notion of *absence* based on the prototypes *нет* and *без* are considered for the first time. As a result of their cognitive analysis, certain cognitive correlation of the above-mentioned prototypes and their representations – primary nominations and secondary ones created on the basis of the psychological process of apperception has been traced. The historical data of appearance of secondary nominations with the seme of ‘absence’ have been interpreted in a new way from the cognitive point of view. The semantic result of the diachronous process of forming representations of the notion of *absence* in Russian is explained by analogy with similar representations in other languages, mainly in Ukrainian as a genetically cognate. By analyzing mutual language influence some new types of reference and referential chains in forming representations of the notion of *absence* in Russian have been traced for the first time.

The thesis traces specific features of lexical, semantic and derivational explication of the notion of *absence* that lie in the correlation of the notion of *absence* with the notions of *emptiness* and *negation*, in prefix and suffix explication

of the notion of *absence* and mechanisms of its violation, and in the loss of the seme of ‘absence’ when prefixes are doubled. Using the method of conceptual analysis of language facts enabled the author to examine the correlation of the notion of *absence* with the notions of *negation* and *emptiness* and to find out that the notion of *absence* and the notions of *negation* and *emptiness* can lay on the semantic axis of transference and their correlation depends on their material representations. The hypothesis that lexical means of representing the notion of absence appeared due to semantic incompleteness of the language prototypes *нет* and *без*, which did not express some subjective nuances later developed by definite words, has been verified.

Studies of the essence and the phenomenon of the notion of *absence* in the grammatical system resulted in the following ideas: manifestations of the notion of *absence* reflect grammatical lacunae that may correlate with different semantic types of the notion of *absence* in Russian grammar. Based on the historical facts of the Russian language, three semantic types of the notion of *absence* have been conventionally distinguished: *complete absence, recovered absence, and disappearance.*

The thesis summarizes views about suppletivity as a material manifestation of the absence of the repeated sign in the Russian language system. CConsidering the fundamentals of the theory of suppletivity made it possible to conclude that suppletivity is one of the means of the explication of the notion of *absence* in Russian. Suppletivity as the result of language development and native speakers’ mentality reflection can manifest itself as word-changing suppletivity and quasisuppletivity. Special attention should be paid to the formation of binary oppositions of grammatical categories of different parts of speech that took place spontaneously in the mental and lingual environment of Russian speakers. The process of language selection has fixed in pairs the lexemes with different phonemic and morphemic structure. Conducted in the research systematizing of suppletive forms representation by different parts of speech and developing ideas about

distinguishing types of suppletivity as a grammatical phenomenon in Russian is of theoretical significance.

The research proves that in the contemporary integrational process of cognitive sciences the notion of *absence* can perform functions of deductive and creative character in studying a language as a phenomenon of human mentality. Using the cognitive scientific principles – explanation, anthropocentrism, functionalism, expansion – for researching into the semantics of the means of expressing the notion of *absence* in Russian made it possible to deduce theoretical conclusions as to cognitive processes of forming abstract notions and their verbal (lexical and grammatical) and non-verbal representation.

Key words: *the notion of absence, cognitive linguistics, prototype theory,* methods of prototype description and etymological analysis, *cultural transfer methodology, interpretation method, explanatory potential, inner form of a word, apperception, semantic and derivational classification, semantic and morphological anomaly, grammatical lacunae, suppletivity, quasisuppletivity, language system, 'defective' paradigm, binary opposition availability vs absence, language mentality, paralinguistic means, paremia, linguoculturology.*

Список публікацій здобувача з теми дисертації

Наукові праці, у яких опубліковані
основні наукові результати дисертації

Монографія:

1. Радчук О.В. Лингвокогнитивная репрезентация понятия «отсутствие» в русском языке: монография. Харьков: Юрайт, 2019. 288 с.

Рецензії:

Калашникова Г.Ф. Когнитивное и лингвистическое представление понятия «отсутствие» в русском языке. Рец. на моногр.: Радчук О.В. Лингвокогнитивная репрезентация понятия «отсутствие» в русском языке. Харьков: Юрайт, 2019. 288 с. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды*. Харьков: ХНПУ, 2020. №1 (71). С. 94–95.

Маленко О.О. Поняття *відсутність* як лінгвокогнітивна категорія: репрезентація в мовній системі. Рец. на моногр.: Радчук О.В. Лингвокогнитивная репрезентация понятия «отсутствие» в русском языке. Харьков: Юрайт, 2019. 288 с. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. пр. ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Харків, 2020. Вип. 52. С. 246–249.

Полякова Т.М. Отсутствие: на пересечении языка и мысли. Рец. на моногр.: Радчук О.В. Лингвокогнитивная репрезентация понятия «отсутствие» в русском языке: монография. Харьков: Юрайт, 2019. 288 с. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды*. Харьков: ХНПУ, 2019. №3 (69). С. 56–59.

Статті у фахових виданнях України:

2. Радчук О.В. Семантические типы понятия отсутствие как отражение изменений в грамматике русского языка. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды*. Харьков: ХНПУ, 2014. № 1–2 (51). С. 70–75.

3. Радчук О.В. Оппозиты ОТСУТСТВИЕ – ПРИСУТСТВИЕ (этимологический экскурс). *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды*. Харьков: ХНПУ, 2014. № 3(52). С. 3–7.

4. Радчук О.В. Паралингвистические способы репрезентации понятия отсутствие. *Мовні і концептуальні картини світу*. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2014. Випуск 50. Частина 2. С. 276–283.

5. Радчук О.В. Лингвокультурные особенности репрезентации понятия отсутствие в паремиях. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія. Педагогіка. Психологія*. Випуск 30. Київ. 2015. С. 113–121.

6. Радчук О.В. Супплетивизм как материальное отсутствие повторяемости знака. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. № 1152. Серія «Філологія». Випуск 72. Харків, 2015. С. 22–26.

7. Радчук О.В. Актуалізація ідей О.О. Потебні про апперцепцію у когнітивній лінгвістиці. *Мовознавство*. Київ, № 6 (285). 2015, С.72–81.

8. Радчук О.В. Формування значення еквівалентних ад'єктивів в українській та російській мовах (на матеріалі слів безпечний – безопасный). *Актуальні проблеми романо-германської філології та прикладної лінгвістики*. Випуск 11–12 (частина 2). Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2016, С. 192–195.

9. Радчук О.В. Реализация в языке экспланаторного потенциала понятия отсутствие. *Мова і культура*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. Вип. 19. Т. 1 (181). С. 202–209.

10. Радчук О.В. Супплетивизм как результат развития языка и отражение ментальности его носителей. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды*. Харьков: ХНПУ, №2 (61), 2017. С. 12–18.

11. Радчук О.В. The urgency of genetic proximity of the opposition of otsutstviye (absence) – prysutstviye (presence) for cognitive studies of notion otsutstviye (absence). *Linguistic Studies*. Vinnytsia Vasyl' Stus DonNU. 2017. Volume 34. P. 133–138.

12. Радчук О.В. Предпосылки применения методологии культурного трансфера в когнитивных исследованиях. *Мова і культура*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. Вип. 20. Т. 4 (189). С. 25–32.

13. Радчук О.В. «Отсутствие» как понятие лингвокогнитологии. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды*. Харьков: ХНПУ, №1 (63), 2018. С. 20–25.

14. Радчук О.В. Учення П.О. Лавровського крізь призму когнітивно-дискурсивного аналізу. *Мовознавство*. Київ, 2018. № 4. С. 70–75.

15. Радчук О.В. Исследование понятия ОТСУТСТВИЕ в гуманитарных науках. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2019. Вип. 30. С. 180–184.

16. Радчук О.В. Языковые референты понятия «отсутствие» в русском языке. *Закарпатські філологічні студії.* Ужгород: Ужгородський національний університет, 2019. Вип.20. С. 72–78.

17. Радчук О.В. Отсутствие: теоретическая значимость понятия для когнитивных исследований. *Русская филология. Вестник Харьковского*

национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды. Харьков: ХНПУ, 2019. № 3 (69). С. 19–27.

18. Радчук О.В. Значущість дослідження поняття «відсутність» у системі російської мови. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія»*. Одеса: Міжнародний гуманітарний університет. 2019. №42. Т. 1. С. 54–57.

19. Радчук О.В. Онтологическая и гносеологическая сущность понятие «отсутствие». *Слов'янські мови*: зб. наук. пр. / редкол.: Ю. В. Кравцова (відп. ред.) [та ін.]. Київ: Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2019. Вип. 2 (14). С. 92–102.

20. Радчук О.В. Корреляция понятия «отсутствие» с семантическими категориями лишительности, каритивности и необладания. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды*. Харьков: ХНПУ, 2019. № 4 (70). С. 52–57.

Статті в іноземних періодичних виданнях:

21. Радчук О.В. Ассоциативный эксперимент как способ выявления грамматических лакун. *SCIENCE and EDUCATION a NEW DIMENSION: Philology*. Budapest. 2013. 1(3) P. 132–136.

22. Радчук О.В. Лексико-грамматическая корреляция абстрактных понятий (отсутствие – отрицание – пустота). *Studia methodological*. Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Jan Kochanowski University in Kielce, Issue 41. 2015. P. 17–23.

23. Радчук О.В. Понятие «отсутствие» в стратумной организации системы языка (на материале русского языка). *OPERA SLAVICA. Slavisticke rozhledy*. BRNO: Masarykova univerzita, 2019. XXIX. №4. P. 5–21.

24. Radchuk O. THE NOTION OF ‘ABSENCE’ IN VERBAL AND NONVERBAL COMMUNICATION. *Slovak international scientific journal* 2 (№34), 2019. С. 67–71.

Статті в інших виданнях України:

25. Радчук О.В. Создание Н.В. Гоголем в поэме «Мертвые души» комических описаний с помощью элементов отсутствия. *Мовна особистість: лінгвістика і лінгводидактика* [Текст] / МОН України, Київський націон. лінгвістичний ун-т, Черкаський націон. ун-т ім. Б. Хмельницького. Київ – Черкаси: Вид-во Чабаненко Ю.А., 2016. С. 125–130.

26. Радчук О.В. Деривационный супплетивизм как проявление нарушения симметрии в языковой системе. *Граматичні студії*: зб. наук. праць / Донецький національний університет імені Василя Стуса: наук. ред А.П. Загнітко. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. Вип.3. С. 12–17.

27. Радчук О.В. Язык древних летописей в освещении П.А. Лавровского. *Мовна особистість: лінгвістика і лінгводидактика* [Текст] / МОН України, Київський націон. лінгвістичний ун-т, Черкаський націон. ун-т ім. Б. Хмельницького. Київ – Черкаси : Вид-во ФОП Гордієнко Є.І., 2018. С. 133–137.

28. Радчук О.В. Методологічне значення ідей мовної взаємодії І.К.Білодіда у вивченні когнітивних процесів. *Плугатар мовознавчої ниви*: Зб. наук. Праць. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. С. 197–208.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

29. Радчук О.В. Когнитивный подход к изучению взаимовлияния языков при утрате контактного проживания. *Коммуникативное пространство Беларуси*. Минск МГЛУ. 2018. С. 79–82.

30. Радчук О.В. Когнитивный аспект в исследовании понятия ОТСУТСТВИЕ в лингвистике. *International scientific and practical conference "Philology in EU countries and Ukraine at the modern stage"*. Conference proceedings. Baia Mare. Izdevnieciba "Baltija publishing" 2018. P. 53–57.

31. Радчук О.В. Совмещение методологических подходов в когнитивных лингвистических исследованиях. *Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах*. Дніпро: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 2019. С. 177–179.

32. Радчук О.В. Понятие ОТСУТСТВИЕ в языковой системе: гармония или хаос. *Гармонія і хаос: єдність чи конфлікт.* Тези доповідей круглого столу. Харків. ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. 2019. С. 32.

33. Радчук О.В. Відсутність: поняття та його маніфестація у системі російської мови. *Світ мови – світ у мові*: матеріали V Міжнародної наукової конференції. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2019. С. 157–160.

34. Радчук О.В. Теоретические и методологические постулаты изучения понятия «отсутствие» в русском языке. *Розвиток філологічних наук: європейські практики та національні перспективи*: Міжнародна науково-практична конференція, м. Одеса, 25–26 жовтня 2019 року. Одеса: Південноукраїнська організація «Центр філологічних досліджень», С. 64–68.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....2
ABSTRACT.....7
ВСТУП.....21
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНА ПЛАТФОРМА ТА ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ «ВІДСУТНІСТЬ» У РОСІЙСЬКІЙ МОВІ.....44
1.1 Теоретична значущість поняття «відсутність» у системі мови і її проєкція на когнітивні дослідження.....44
1.2 Онтологічна та гносеологічна сутність поняття «відсутність».....54
1.3 Аргументація на користь вибору терміна *поняття* в аналізі лінгвокогнітивних засобів вираження «відсутності».....62
1.4 Поняття «відсутність» як об'єкт лінгвістики і ступінь його вивченості в гуманітарних науках.....73
1.4.1. Дослідження поняття «відсутність» у міждисциплінарному аспекті.....73
1.4.2. Сучасний стан вивченості проблеми в мовознавстві.....81
Висновки до розділу 1.....98
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЙНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ «ВІДСУТНІСТЬ» У КОГНІТИВНОМУ АСПЕКТІ.....103
2.1. Спадкоємність лінгвістичних поглядів П.О. Лавровського і сучасних мовознавців-когнітологів.....107
2.2. Апперцепція як психологічний вектор когнітивних процесів в описі лексичного різноманіття експлікації поняття «відсутність».....115
2.3. Когнітивний підхід до вивчення взаємовпливу мов в онтогенезі і філогенезі.....119
2.4. Застосування методології культурного трансферу для виявлення лінгвоспецифічної й ідіонаціональної своєрідності репрезентації поняття «відсутність».....125
Висновки до розділу 2.....129

РОЗДІЛ 3. ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ «ВІДСУТНІСТЬ» У РОСІЙСЬКІЙ МОВІ (ДІАХРОНІЧНИЙ АСПЕКТ) 134
3.1. Актуальність генетичного зв'язку опозитів *відсутність – присутність* для когнітивного вивчення поняття «відсутність» 134
3.2. Поняття «відсутність» у довербальній та невербальній комунікації 149
3.3. Особливості репрезентації поняття «відсутність» у пареміях 163
3.4. Конвергенція вербальних і невербальних засобів в актуалізації поняття «відсутність» під впливом внутрішньокультурного трансферу 173
Висновки до розділу 3 181
РОЗДІЛ 4. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ТА ДЕРИВАЦІЙНА ЕКСПЛІКАЦІЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ПОНЯТТЯ «ВІДСУТНІСТЬ» 183
4.1. Внутрішня структура поняття «відсутність» у мовній ментальній репрезентації 183
4.1.1 Кореляція поняття «відсутність» з поняттями «порожнеча» і «заперечення» 183
4.1.2. Мовні референти поняття «відсутність» 201
4.1.3. Кореляція поняття «відсутність» з реалізацією діалектичних принципів економії та надмірності в мовній системі 213
4.2. Префіксальна експлікація поняття «відсутність» і механізми її порушення 237
4.2.1 Втрата семи 'відсутність' при подвійний префіксації 237
4.2.2. Порушення механізму репрезентації сем 'наявність' і 'відсутність' при формуванні значення слів 249
4.3. Експланаторний потенціал поняття «відсутність» 256
Висновки до розділу 4 270

РОЗДІЛ 5. «ВІДСУТНІСТЬ» У ГРАМАТИЧНІЙ СИСТЕМІ: СУТНІСТЬ VS ЯВИЩЕ 274
5.1. Стереотипне уявлення про граматичну лакунарність як маніфестацію поняття «відсутність» 274
5.2. Семантичні типи поняття «відсутність» у граматиці російської мови 285
5.3. Суплетивізм як відбиття розвитку мови і ментальності її носіїв 303
5.3.1. Суплетивізм як відсутність матеріальної повторюваності Знака 303
5.3.2. Словзмінний суплетивізм у граматичній парадигмі російської мови 308
5.3.3. Квазісуплетивізм як результат мовної селекції 316
Висновки до розділу 5 329
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 332
ВИСНОВКИ 340
ДОДАТОК 1 380
ДОДАТОК 2 385
ДОДАТОК 3 390
ДОДАТОК 4 394

ВСТУП

У зв’язку з виокремленням у сучасній лінгвістиці когнітивного напряму, пов’язаного з посиленням антропологічної й аксіологічної складової загальної теорії пізнання, значущим стає дослідження парадигмального характеру мови як системи з опертям на накопичений і осмислений досвід людини. Змістотворчі цінності людського буття, що зумовлюють і визначають спрямованість і вмотивованість людського життя, сприймаються індивідуумами в моделі бінарної опозиції «наявність» vs «відсутність», яка має мовну реалізацію. Ключовим фактором у розумінні цього є гносеологічні принципи мовної онтології. Існування світобудови та її віддзеркалення у свідомості людини в бінарних опозиціях виявляється у вербальній і невербальній експлікації. Функціонування мови і вивчення її в аспекті «наявність» vs «відсутність» дає змогу говорити про асиметрію мовної системи. Привативний характер мовної системи визначає в ній значущу відсутність, яка є когнітивно детермінованою, отже, може бути досліджена через застосування методів когнітології.

Відомий американський лінгвіст Дж. Лакофф, який поклав початок когнітивному напряму в мовознавстві, у післямові до книги «Жінки, вогонь і небезпечні речі: що категорії мови говорять нам про мислення» написав, що для нього «важливою метою було розробити альтернативу об’єктивістським поглядам, яка б зберігала все цінне, що є в об’єктивізмі, і одночасно уможливила б просунутися в дослідженні розуму далеко за ті межі, які були поставлені перед такими дослідженнями об’єктивізмом» [Лакофф 2011, с. 485]. Наступні теорії, що становлять інтерес для когнітивної лінгвістики, розвивали концепцію американського вченого й пропонували свої шляхи аналізу мови в тісному зв’язку з когнітивними здібностями й потребами людини.

Наукові розробки, що з’явилися в другій половині XX століття, ґрунтувалися на принципі антропоцентризму й вивчали мову як феномен

психіки людини. Засадничими працями, у яких знайшли розвиток ідеї Дж. Лакоффа, Р. Ланґакера, Е. Рош, Ч. Філлмора, У. Чейфа, стали розвідки зарубіжних лінгвістів (А. Вежбицької, В.В. Глєбкіна, В.З. Дем′янкова, Д. Дів′яка, В.І. Карасика, О.Є. Кібрика, О.О. Кібрика, О.С. Кубрякової, Б. Левандовської-Томащук, З.Д. Попової, Й.А. Стерніна, Г. Талмі, М. Томаселло, М. Шварц-Фрізель, О.Д. Шмельова, В. Еванса,) і вітчизняних мовознавців (С.А. Жаботинської, І.Р. Корольова, Н.С. Кудрявцевої, О.В. Палатовської, С.Л. Попова, Т.С. Пристайко, Т.В. Радзієвської, О.О. Селіванової, О.В. Чернцової й інших). Лінгвістичний інтерес до зазначеної проблематики в кінці XX – початку XXI століть активно підтримувався в напрямку дослідження концептів. Однак вивчення концептів хоча й було впевненим кроком уперед в науці про мову, одночасно вирізнялося фрагментарністю та втратою системного підходу у вивченні мови. Опис вербалізації концептів, як правило, проводився в основному в аспекті дослідження лексико-семантичного поля й фразеологічного фонду мовної системи, правда, були окремі праці про синтаксичні концепти й про когнітивний підхід у дослідженні морфології.

Сучасні дослідження орієнтовані на лінгвокогнітивне й дискурсивне діагностування та атрибуцію мовних явищ. З огляду на такі орієнтири, у працях мовознавців висвітлюються питання, пов’язані з проблемами зв’язку мови з мисленням його носіїв (Ф.С. Бацевич, В.В. Дементьєв, В.В. Жайворонок, Ю.М. Караулов, О.Д. Кошелєв), взаємодією мови і культури (М.М. Бахтін, Л.П. Іванова, В.І. Карасик, Т.А. Космеда, Л.А. Лисиченко, Т.Ф. Осіпова, О.С. Снитко, Ю.С. Степанов, Г.С. Яроцька), взаємовпливом етнічних, соціокультурних і психологічних чинників на мову як феномен (Т.В. Ахутіна, С.Ю. Бочавер, В.В. Глєбкін, О.К. Кіклевич, В.В. Фещенко). Когнітивне осмислення мови як феномена припускає опертя на філософську основу, оскільки наука про мову зародилася в межах філософських трактатів стародавніх мислителів Сходу і Заходу. Філософською платформою послуговуються праці вчених різних поколінь,

напрямів і шкіл (Ж. Дерріди, У. Куайна, Ж. Ліповецькі, Л.Б. Макеєвої, Ч. Пірса, В. Татаркевича, Г. Фреґе, Е.Фромма, М. Гайдеґґера, У. Еко). Філософський дискурс розширює уявлення про онтологічну й гносеологічну сутність мови. Усе це дає підстави говорити про значущість і невичерпність досліджуваної проблеми в сучасній когнітивній науці. Намічений останнім часом мовознавцями пріоритет дедуктивного підходу до мови – від загального до конкретного – потребує, з одного боку, особливої уваги сучасних когнітивних студій до нового етапу мовних узагальнень у вигляді абстрактної лексики, що має конкретну реалізацію в дискурсі, а з іншого боку, – охоплення всієї системи мови.

Усю мовну систему пронизують асиметричні відношення, а теорія опозицій відбиває сутнісні властивості системи мови. Маркована або немаркована (нульова) відсутність мовного елемента як варіанта в парадигмі становить асиметрію і мовного знака, і мовної системи в цілому. На думку одних лінгвістів (див., наприклад, О.В. Падучева 2011), відсутність мовної одиниці вписується в загальний ряд нормативних явищ на правах нульової реалізації, що не обмежує функціонування мови, а стимулює і створює умови для виникнення нових варіантів. Інші (див., наприклад, Н.Д. Арутюнова 1999), навпаки, визначають відсутність як аномальне явище, з чим ми й погоджуємося. Однак у будь-якому випадку привативний характер опозицій зумовлює вектор і конкретні наслідки процесу розвитку мови.

У контексті ретроспекції істотне значення для когнітивного обґрунтування ролі поняття «відсутність» у системі мови відіграє теорія прототипів. Лінгвокогнітивний аналіз, в основі якого лежить теорія протитипного опису лексико-граматичних явищ, активно розвивався в працях зарубіжних і вітчизняних мовознавців різних поколінь (А. Вежбицької, Д. Бакера, М.М. Болдирева, О.В. Бондарка, Д. Брауна, О.О. Залевської, В.З. Дем’янкова, М.Я. Димарського, Г. Корбета, О.С. Кубрякової, Н.С. Кудрявцевої, Дж. Лакоффа, Р. Ланґакера, Б. Левандовської-Томащук, Д.Н. Новикова, О.В. Палатовської, Т.С. Пристайко, К.В. Рахиліної, Е. Рош,

М.Е. Чумакіної та ін.), проте абстрактне поняття «відсутність» і його знакове маркування або немаркування залишаються поза увагою лінгвістів.

Когнітивно-евристичний потенціал прототипних знань і досвіду, відображений у прототипах *нет* і *без*, асоціативно співвідносений з абстрактним поняттям «відсутність», яке є одним із стрижневих у мовній системі. Пояснення приватівного характеру мови, тобто існування конкретної опозиції – «наявність» vs «відсутність» мовних елементів, і пошук відповідей на запитання, чому той чи той елемент в одній опозиції наявний, а в іншій відсутній, пов'язаний зі становленням мови в тісному зв'язку з ментальністю конкретного етносу, з впливом на нього соціокультурного середовища носіїв російської мови.

У сучасній теорії мовознавства є фундаментальні дослідження семантики засобів вираження негації (або заперечення) в російській мові (І.М. Богуславський, В.Н. Бондаренко, В.В. Виноградов, Вяч. Вс. Іванов, В.П. Мусієнко, Н.Г. Озерова, О.А. Олексенко, О.В. Падучева, О.М. Пєшковський, Г.П. Соколова, Ю.О. Шепель та ін.), однак описові семантики власне засобів вираження поняття «відсутність» приділена незначна увага. Поняття «відсутність», «негація», «заперечення» або ставлять в один синонімічний ряд і вважають взаємозамінними, або «заперечення» визначають через поняття «відсутність», або відсутність і негація ототожнювалися. Поняття «відсутність» і семантика засобів його вираження окремо не досліджені.

У наукових лінгвістичних працях порушувалися питання про самостійний статус у російській мові семантичних категорій позбавлення, неволодіння і каритивності[1], частково пов'язаних з поняттям «відсутність». Зокрема, указані семантичні категорії протиставляють докладно дослідженій

[1] Термін *каритивність* походить від лат. *caritas*, що має значення "нестача, нестаток" (рос. "недостаток, скудость"). У мовознавстві семантична категорія *каритивності* немає точного визначення, не зафіксована в лінгвістичних термінологічних словниках У різних контекстах її вживають як позначення часткового заперечення, неволодіння або позбавлення.

на матеріалі російської мови категорії посесивності (див. докладніше про це: А.В. Головачова, Д. Вайс, М.А. Журинська, Вяч. Вс. Іванов, О.К. Кіклевич).

У «Лінгвістичному енциклопедичному словнику» посесивність визначається як універсальна понятійна категорія мови [Журинська 1990, с. 338]; пізніше до детального вивчення А.В. Головачовою були залучені дієслівно-відмінкові конструкції з посесивною семантикою на матеріалі західнослов'янських та російської мови [Головачова 1995]; ядерний семантичний компонент категорії посесивності описаний Д. Вайсом [Вайс 2004]; аналіз плану змісту та плану вираження зазначеної категорії викладено в працях О.К. Кіклевича [Кіклевич 1996]. За твердженням Вяч.Вс. Іванова, «незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених категорії посесивності (присвійності) в різних мовах світу і її типології (КП[2], Панді 1990, Seiler 1993 з бібліографією попередніх праць), звертає на себе увагу недостатнє вивчення зворотної категорії неволодіння або позбавлення (каритивності)» [Вяч. Вс. Іванов 1995, с. 5]. Науковець, звернувши увагу на лакуни в цьому питанні, у подальших дослідженнях обмежується аналізом категорії заперечення та позбавлення. Водночас, апелюючи до вказаної проблеми, Вяч. Вс. Іванов розмежовує за семантикою відсутність і заперечення. Наприклад, учений наводить рядки з поезії М. Цвєтаєвої *Невозвратно, неостановимо, Невосстановимо хлещет стих* з таким коментарем: «… хоча в привативних похідних цього типу є ідея відсутності надії на повернення, зупинення, відновлення, проте на першому плані в них є заперечення. Якщо східноіндоєвропейський тип привативних прикметників ще триває в грецькій та європейських традиціях, які відчули її вплив, частково включає і форми з каритивним значенням, то поступово в цьому останньому сенсі все частіше використовуються інші форми» [Вяч. Вс. Іванов 1995, с. 16]. Також філолог диференціює заперечення й позбавлення, яке ототожнює з каритивністю. Зокрема він указує на те, що

[2] Головачова А.В., Іванов Вяч. Вс. (отв. ред.), Молошна Т. М., Ніколаєва Т. М., Свєшникова Т. М. Категорія посесивности у слов'янських і балканських мовах. М., 1989. 261 с.

«коттська мова становить інтерес у тому, що позбавлення в деяких випадках і виражається складаннями з запереченням *mon*» [Вяч. Вс. Іванов 1995, с. 33]. Вяч.Вс. Іванов на основі синхронічного й діахронічного вивчення різноструктурних споріднених і неспоріднених мов, що належать до різних морфологічних типів; створив класифікацію засобів вираження заперечення й позбавлення (каритивності). У типології автор виокремив: 1) праслов'янські й індоєвропейські форми з приватівним префіксом; 2) прийменниково-післяприйменниковий спосіб вираження каритивності в слов'янських та інших індоєвропейських мовах і засновані на ньому пізніші префіксальні похідні; 3) співвідношення префіксального та суфіксального типів вираження каритивності в індоєвропейських мовах, інших ностратичних та інших євразійських мовах; 4) співвідношення дієслівних форм та негативних часток, універсальні негативні слова; 5) співвідношення дієслівних та іменних каритивних форм в американських мовах [Вяч.Вс. Іванов 1995].

На основі вивченого мовного матеріалу і створеної класифікації філолог робить висновок про те, що в праслов'янській мові переважають словотворчі способи вираження каритивності, які виділяють не глобальне заперечення, а локальне, що становить інтерес із загальнолінгвістичного погляду на це. Зазначені засоби вираження категорії каритивності є архаїчними, що доводиться етимологічним аналізом найдавніших форм і прикладами з найдавніших писемних текстів.

У науковій лінгвістичній літературі як опозиційні категорії посесивності були інтерпретовані семантичні категорії позбавлення, неволодіння та каритивності й іншими дослідниками, які зазначені категорії також ототожнювали насамперед з категорією заперечення.

А.С. Боханова в статті «Облігаторність каузації в мовних одиницях з позбавленою семантикою» визначає категорію позбавлення (рос. лишительности) як самостійну семантичну категорію, розглядає її як таку, що пов'язана з категоріями неволодіння й каритивності, указує їхні відмінні

характеристики [Боханова 2014]. Питань привативного заперечення й позбавлення торкались також у статті «Вербалізація каритивної семантики у російському та польському економічному дискурсі» А.С. Боханова і К.Т. Кілеваєва: мовні одиниці, у яких утілюється категорія позбавлення, належать до лексичних і граматичних, визначено їхню взаємодію на основі семантичної функції, у результаті чого вони були об'єднані в функційно-семантичне поле [Боханова, Кілеваєва 2016].

Безумовно, зазначені категорії (заперечення, неволодіння, позбавлення й каритивності) мають спільну семантичну ознаку 'відсутність', на основі якої вони групуються. Однак ці категорії не охоплюють семантики "відсутність" у повному обсязі й не можуть ототожнюватися з абстрактним поняттям "відсутність".

Книга С.М. Толстої «Простір слова. Лексична семантика в спільнослов'янській перспективі» містить нариси з порівняльної слов'янської семасіології та етнолінгвістики [Толстая 2008]. Зокрема розглянуто семантичну модель категорії каритивності на прикладі гнізд *сухой*, *пресный*, *пустой* (укр. *сухий*, *прісний*, *порожній*). Семантичну модель каритивності мовознавиця визначає як однотипний спосіб організації значень у межах полісемічного слова. На відміну від попередніх дослідників С.М. Толстая досліджує категорію каритивності виключно як семантичну категорію. Семантичну модель каритивності мовознавиця визначає як гнізда ад'єктивів і їхніх дериватів, об'єднаних спільною ознакою – семантика "недостача, відсутність, нестача чого-небудь". Семантична модель не ототожнюється з полісемічним словом, але в той самий час представлена первинною і вторинними номінаціями[3], що

[3] Термін *номінація* походить від лат. *nomination,* що має значення "найменування". Хоча частіше цей термін у лінгвістиці вживають, позначаючи процес найменування, у нашому дослідженні цей термін застосовано у другому значенні. За визначенням В.М. Телії, "цим терміном позначають і результат процесу номінації – значущу мовну одиницю" [Лінгвістичний енциклопедичний словник 1990, с. 336]. У когнітивній лінгвістиці (див. докладніше праці О.С. Кубрякової, О.О. Селіванової) відбулося уточнення терміна *номінація*. Його не обмежують лише процесом утворення нових

виникають у процесі розвитку мови [Толстая 2008, с. 50 – 99]. Використовуючи порівняльно-історичний метод, відомості етимології та семасіології, ґрунтуючись на принципі системності, авторка аналізує номінативні одиниці, що внаслідок своєї денотативної спільності мають схожі семантичні характеристики та загальні тенденції семантичного розвитку. У дослідженні С.М. Толстої простежуємо орієнтацію на онтологічні галузі конкретних об'єктів і на відповідні когнітивні моделі їх сприйняття.

Огляд зацікавлень філологів до категорій заперечення, каритивності, позбавлення і неволодіння свідчить про те, що вони безпосередньо та нерозривно пов'язані з поняттям «відсутність», а їхня кореляція відбиває взаємозалежність конкретного (семантичних категорій) і цілого, під яким мислиться поняття «відсутність».

Семантичний обсяг абстрактного поняття «відсутність» ширший від семантичного обсягу зазначених категорій (заперечення, каритивність, позбавлення і неволодіння), а їхня кореляція відображає взаємозалежність часткового (семантичних категорій) і цілого, тобто поняття «відсутність» [Радчук 2019 д].

Незважаючи на те, що поняття «видова парність» виступає стійким, лексична семантика все ж уплинула на формування пар зазначених семантичних категорій, унаслідок чого створені такі бінарні опозиції: «наявність» vs «відсутність»[4]; «твердження» vs «заперечення»; «посесивність» vs «каритивність»; «посесивність» vs «позбавлення»; «володіння» vs «неволодіння». Семантичні співвідношення у видових парах мають досить багато вербальних перетинів, які виражаються різними мовними способами. До стандартних способів можна віднести засоби експлікації неґації

номінативних одиниць, а застосовують для позначення існуючих номінативних сутностей у мові й мовленні.

[4] Також можна виокремити бінарну опозицію «присутність» vs «відсутність», оскільки «наявність» не завжди доречно вживати по відношенню до живої істоти. Надалі ми ще звернемо на це увагу (параграф 3.1). Оскільки в роботі в основному мова йде про мовні одиниці та їхні форми, то ми акцентуємо увагу на парі «наявність» vs «відсутність».

в російській мові, а до нестандартних – розвиток і розширення лексичного значення на основі апперцепції з подальшим утворенням вторинних номінацій. Семантико-деривaційні засоби і способи формування номінацій з семою ‘відсутність’ поглиблюють погляд на абстрактне уявлення відсутності в системі мови та розуміння її лінгвальної репрезентації.

Опис семантики номінацій, що репрезентують поняття «відсутність», через застосування прийому інтерпретації уможливлює отримання більш повного набору відтінків значення “відсутність”, до яких належать значення “заперечення”, “каритивність”, “позбавлення” і “неволодіння”. Дослідження мовних маніфестацій дає змогу виявити надзвичайну розмаїтість змісту поняття «відсутність» у різних видах дискурсу й зафіксувати велику кількість лакун у системі російської мови.

Актуальність теми дисертації визначена потребою вирішення проблем когнітивної лінгвістики в контексті подальшого розроблення теорії когнітивної семантики.

Своєчасною і важливою в когнітивній лінгвістиці є проблема теоретичного осмислення семантики й засобів репрезентації абстрактних понять, що мають онтологічну та гносеологічну сутність. До таких феноменів належить і поняття «відсутність», яке не було предметом спеціального аналізу в мовознавстві на матеріалі російської мови.

Актуальність дослідження поняття «відсутність» визначається необхідністю всебічного його вивчення, що передбачає відповіді на невирішені теоретичні питання, пов’язані з виокремленням та описом семантики вербальних і невербальних засобів вираження цього абстракту. Короткий огляд літератури вказує на необхідність теоретичних узагальнень проблеми констатації відсутності в мовній системі російської мови.

Нагальність дослідження зумовлена потребою поглибленого вивчення в когнітивному аспекті привативного характеру структури російської мови, маркованої і значущої відсутності, пояснення наявності «порожніх» ланок у мовній системі. Це висуває перед лінгвістами завдання впорядкованого

вивчення семантики засобів репрезентації поняття «відсутність» і механізмів формування та транслювання цієї семантики через вторинні репрезентації.

Потреба дослідження зумовлена важливістю поняття «відсутність» у вивченні системи мови цілісно, опису значущої відсутності, без якої багато фактів мови не можуть бути пояснені. Остаточно не вивченою до тепер залишається проблема граматичних нулів мовної системи в когнітивному аспекті, значуща відсутність того, що системно має або може бути, але його немає з яких-небудь лінгвальних або екстралінгвальних причин.

Необхідність системного підходу в розгляді поняття «відсутність» продиктована прагненням міждисциплінарного об'єднання вчених в узагальненні знань про людську мову як феномен. Поняття «відсутність» виступає ціннісно значимим для всіх носіїв російської мови, оскільки розкриває безмежні можливості для пояснення і розуміння смислів, якими володіють знаки, що передають інформацію про навколишній людину світ.

З методологійного погляду на це актуальність дисертації полягає в необхідності апробування суміщення декількох дослідницьких методологій, включаючи методологію культурного трансферу, для когнітивного дослідження абстрактних понять.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано в межах наукової теми кафедри слов'янських мов Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «Закономірності функціонування слов'янських мов: динамічний, прагматичний і методичний аспекти» (державний реєстраційний номер 0117 U000812).

Тему докторської дисертації затвердила вчена рада Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (протокол № 4 від 03.06.2019 року). Уточнення теми дисертації відбулося на засіданні бюро Наукової ради «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» НАН України (протокол № 3 від 22.10.2019 року).

Мета дисертації полягає в теоретичному узагальненні та описі

семантики засобів репрезентації поняття «відсутність» у системі російської мови з урахуванням лінгвокультурних і ментальних особливостей реалізації цього поняття, а також у поясненні з когнітивних позицій механізмів його формування.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

– *сформулювати* теоретичні положення для встановлення онтологічного та гносеологічного статусу поняття «відсутність» у когнітивній лінгвістиці;

– *обґрунтувати* значущість поняття «відсутність» для вивчення всієї системи мови в когнітивному аспекті й важливості його використання в міждисциплінарних дослідженнях;

– *запропонувати* методологійний підхід до вивчення семантики засобів експлікації абстрактного поняття «відсутність» у російській мові, *апробувавши* комплексне застосування методу прототипного опису й етимологічного аналізу мовного матеріалу;

– *схарактеризувати* еволюцію уявлень про поняття «відсутність» у російській мові на рівні довербального розвитку комунікації й *визначити* національно-ментальну своєрідність репрезентації цього поняття мовою жестів та паремій;

– *виявити* лексико-семантичні і граматичні особливості реалізації поняття «відсутність» у системі російської мови на основі застосування прототипного й етимологічного аналізу, сучасної інтерпретації, а також зіставлення з іншими мовами;

– *узагальнити* як класифікацію і *описати* лексико-семантичну та деривaційну своєрідність експлікації поняття «відсутність» у російській мові, *виявити* універсальні деривaційні домінанти, що формують вторинні номінації, які репрезентують поняття «відсутність»;

– *з'ясувати* особливості виявлення поняття «відсутність» у граматичній системі російської мови як сутності та явища;

– *розмежувати* семантичні типи поняття «відсутність»

у граматиці російської мови на основі історичних фактів і *створити* їхню класифікацію;

– *систематизувати* уявлення про суплетивізм як матеріальний вияв відсутності повторювання знаку в системі російської мови, що є когнітивно зумовленим.

Об'єкт дослідження становить дискурсивне відтворення поняття «відсутність» у знакових одиницях системи російської мови.

Предмет дослідження – семантика вербальних одиниць мови і невербальних засобів, що репрезентують поняття «відсутність» у когнітивному аспекті.

Фактичним матеріалом дослідження слугують відомості тлумачних, етимологічних, граматичних, фразеологічних, історичних, частотних, словотвірних, лінгвістичних енциклопедичних, перекладних лексикографічних джерел, словників синонімів, антонімів та наукової термінології, а також контекстів, дібраних із Національного корпусу російської мови і Національного корпусу української мови, художніх творів. Сукупність контекстів різного дискурсивного типу відбиває реальне функціонування репрезентантів поняття «відсутність» і сприяє узагальненню до сутності їхньої семантики в когнітивному аспекті. Укладена картотека становить близько 5000 аналізованих одиниць.

Методологія дослідження – когнітивний підхід до аналізу мовного матеріалу, який передбачає опертя на принципи когнітивної лінгвістики: антропоцентризм, експансіонізм, функціоналізм, експланаторність. В основу методології дисертації покладено принципи дискурсоцентризму і культурного детермінізму, що актуалізує синергетичний напрям наукової парадигми. Як теоретичне підґрунтя в методологійному плані прийнята інтеграція наукових підходів українськими вченими (П.О. Лавровським, О.О. Потебнею, І.К. Білодідом та ін.) до дослідження мовних явищ видатними, у чому й виявлена теоретична спадкоємність наукових поглядів сучасних лінгвістів.

Аргументовані дослідження празьких структуралістів М.С. Трубецького і Р.О. Якобсона про фонологічні опозиції, створення теорії асиметричного дуалізму С.О. Карцевським, учення про асиметричність співвідносних граматичних форм у працях В.В. Виноградова, О.Х. Востокова, В.У. Дресслер, О.В. Ісаченко, Т. Менцель, М.В. Панова, П.А. Соболєвої, О.М. Пєшковського, Ф.Ф. Фортунатова, О.О. Шахматова виявилися можливими, необхідними і сумісними з методологією прототипного опису мовних і мовленнєвих фактів, розробленою американськими когнітологами і пізніше розвинутою російськими і українськими науковцями.

Теоретико-методологійні засади дисертаційної роботи визначені ідеями семантичних теорій, розробленими передусім Ю.Д. Апресяном, Н.Д. Арутюновою, Л.М. Лещевою, І.А. Мельчуком, О.В. Падучевою, О.Д. Шмельовим та ін. Одним з параметрів опису семантики засобів вираження поняття «відсутність» є граматичні особливості оформлення слів, що репрезентують досліджуване поняття. Процес опису граматичних трансформацій семи ‘відсутність’ проведений з урахуванням досягнень теоретичних розроблень П.І. Білоусенка, В.М. Бріцина, В.В. Виноградова, В.В. Ґрещука, Н.В. Дьячок, О.А. Земської, В.В. Лопатіна, А.А. Лучик, Л.М. Марчук, В.П. Мусієнко, Л.М. Неведомської, Б.Ю. Нормана, О.А. Олексенко, В.А. Плунгяна, Н.Г. Озерової, О.О. Скоробогатової, О.С. Снитко, Н.П. Тропіної, Ю.О. Шепеля, М.В. Шульги та ін.

Аналіз репрезентацій поняття «відсутність» проводився в синхронно-діахронічному вимірі з урахуванням досягнень когнітивної лінгвістики і з опертям на зазначену методологійну платформу. Застосування методології культурного трансферу, яка передбачає зв’язок явищ мови з культурою етносу, дозволила розширити уявлення про семантику засобів вираження поняття «відсутність» у російській мові.

Методи дослідження мають витоки із загальної методологійної бази та сприяють виконанню поставлених у роботі завдань. З опертям на визначені методологійні принципи в дисертаційній роботі використані як традиційні

лінгвістичні методи (описовий, порівняльний, компонентного аналізу, експериментальний), так і інноваційний метод (об'єднання методів прототипного опису та етимологічного аналізу).

Описовий метод забезпечив процес систематизації та узагальнення теоретичного й ілюстративного матеріалу. За допомогою цього методу здійснено огляд наукової літератури та проведено лінгвістичні спостереження над інформацією лексикографічних джерел, описано семантику вербальних і невербальних засобів вираження поняття «відсутність» у російській мові. **Прийом інтерпретації** в межах описового методу дав змогу визначити ключові терміни дослідження (поняття «відсутність», прототипи), сприяв витлумаченню репрезентантів поняття «відсутність» у лінгвокультурологічному, психологічному й соціальному контекстах з урахуванням індивідуально-суб'єктивних та об'єктивних показників. Із використанням інтерпретації уточнена семантика засобів вираження поняття «відсутність».

Порівняльний метод застосовано в процесі розмежування термінів *концепт*, *категорія*, *поняття*, *понятєва категорія*, *дефініція* для визначення провідної ролі терміна *поняття* в міждисциплінарному аспекті. Цей метод упроваджено під час аналізу прикладів з різних мов для виявлення лінгвокультурних і ментальних особливостей репрезентації поняття «відсутність» у російській мові, а також для зіставлення еквівалентної й нееквівалентної лексики, синхронічного і діахронічного порівняння розвитку семантики "відсутність", здійсненого в аспекті теорії опозиції – «наявність» vs «відсутність». Із реалізацією порівняльного методу розмежовано семантичні типи поняття «відсутність» у граматиці російської мови (*повна відсутність*, *відновлена відсутність*, *зникнення*) і створено їхню класифікацію.

Метод **компонентного аналізу** надав змоги визначити особливості реалізації поняття «відсутність» у структурі лексем і грамем, установити компонентну структуру лексичної семантики і граматичного значення

в словах та подати характеристику аналізу їхніх змін. Застосування цього методу сприяло вичленовуванню в словах семи ‘відсутність’, визначенню її місця у структурі слова (знаходження в кореневій морфемі або афіксальній) та ролі у формуванні цього абстрактного поняття «відсутність». За результатами компонентного аналізу створено семантико-деривaційну класифікацію мовних репрезентантів поняття «відсутність» (*деривати з ідентичним значенням*, *мовна фіксація одного з дериватів*, *деривати з різною семантикою*, *різнопланова репрезентація дериватів*).

Експериментальний метод застосовано для добору мовного матеріалу, виявлення стереотипного уявлення про поняття «відсутність», а також для виявлення й характеристики лінгвокультурних компонентів лексичної семантики слів, що є репрезентантами поняття «відсутність». Звернення до мовної інтуїції носіїв російської та української мов уможливило встановити тенденції асоціативних зв’язків репрезентантів поняття «відсутність» із прототипами *нет* і *без*. Цей метод зреалізовано через **анкетування** та **прийом інтерпретації**.

Об’єднання **методів прототипного опису** й **етимологічного аналізу** спрямовано на з’ясування особливостей лексико-семантичної та деривaційної експлікації поняття «відсутність» у російській мові. Поєднання цих методів дало змогу пояснити первинне значення слів-репрезентантів поняття «відсутність», установити внутрішню форму досліджуваних слів і визначити їхнє мотивування, пояснити асоціативний зв’язок прототипів *нет* і *без* із семантикою вторинної номінації. Синтез методів прототипного опису й етимологічного аналізу вможливив виявлення і уточнення механізмів формування поняття «відсутність» у російській мові в діахронії, пояснення його синхронної вербальної й невербальної репрезентації.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що поняття «відсутність» є одним з базових понять світосприйняття людиною дійсності і, як наслідок, виступає стрижневим поняттям створеної людиною мовної системи, що відбиває її бачення світу. Онтологічна та гносеологічна сутність буття і мови

представлена в опозиції «наявність» vs «відсутність», у якій відсутність значуща й маркована вербальними та невербальними засобами. Семантика засобів вираження абстрактного поняття «відсутність» у носіїв російської мови асоціативно пов'язана із прототипами *нет* і *без*, які формуються в мисленні, зберігаються у свідомості як окремого індивідуума, так і в колективній пам'яті, мають первинну і вторинну репрезентації, виражені семантико-деривaційними та граматичними одиницями мови.

Зміст дослідження викладено в **основних положеннях**, що винесені на захист.

– Поняття «відсутність» належить до засадничих понять мовної свідомості і, відповідно, мови, що побудована в площині координат «наявність» vs «відсутність». Відсутність виявляється на всіх рівнях російської мови і є маркованою.

– Семантичні категорії заперечення, позбавлення, каритивності, неволодіння не ототожнені з поняттям «відсутність», хоч усі вони мають сему 'відсутність' у значенні й певною мірою спільний арсенал вербальних засобів репрезентації.

– Опис асиметрії мовної системи з опертям на опозицію «наявність» vs «відсутність» розширює уявлення про аномальні мовні явища й поглиблює когнітивне розуміння семантики засобів вираження поняття «відсутність» у російській мові.

– Теорія прототипів є оптимальною для теоретичних узагальнень і для розроблення новітнього методологійного підходу до аналізу репрезентацій поняття «відсутність» у системі російської мови, оскільки прототипи відбивають парадигматичні відношення в системі мови.

– Поєднання методів прототипного опису й етимологічного аналізу в розвиткові внутрішньої форми й еволюції семантики слів, які репрезентують поняття «відсутність».

– Базовим психофізіологічним процесом для формування поняття «відсутність» спочатку є сприйняття, що передбачає вербальну й невербальну

референції. Під впливом апперцепції відбувається формування вторинних номінацій, які зберігають і репрезентують семантику “відсутність”.

– Створення, збереження і трансляцію змісту поняття «відсутність» на основі знань і досвіду здійснюють представники слов’янського етносу та російськомовного середовища, використовуючи ними ж сконструйовані й стійкі невербальних засобів, лексем і грамем, потрібні у комунікативній та когнітивній практиці. Цей процес зреалізовано через внутрішній лінгвокультурний трансфер.

– Механізми лексико-семантичних змін поняття «відсутність» на рівні деривації зумовлені й підготовлені граматикою російської мови. Вторинні номінації та номінації, що запозичені з інших мов, репрезентують поняття «відсутність», замінюють вираз з прототипами *нет* і *без* , якщо вони не здатні передавати нюанси семантики "відсутність".

– Виокремлені семантичні типи поняття «відсутність» на рівні граматики російської мови (*повна відсутність*, *відновлена відсутність*, *зникнення*) є підтвердженням динаміки граматичної системи російської мови, що пов’язано з діалектичною зміною наявність vs відсутність певних форм за потреби вираження конкретних граматичних значень і зумовлено соціокультурними чинниками.

– Форми слів, що репрезентують словозмінний і деривaційний суплетивізм, є безпосередньою мовною фіксацією поняття «відсутність». Суплетивні форми слів у російській мові, що виникли внаслідок тривалої селекції, є унікальними, оскільки їх використовують лише для утворення однієї граматичної форми.

– У бінарній опозиції «наявність» vs «відсутність» маркованим виступає поняття «відсутність», оскільки саме воно має значний експланаторний потенціал в інтерпретації семантики великої кількості слів російської мови.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертаційній роботі вперше здійснено комплексне когнітивне дослідження абстрактного поняття «відсутність» у системі російської мови на основі

бінарного протиставлення «наявність» vs «відсутність», що має онтологічні корені. На матеріалі поняття «відсутність» розроблено нову методику аналізу абстрактних понять, яку можна застосувати до інших базових понять світобудови й системи мови. Уперше представлено та обґрунтовано принципи опису семантики засобів вираження поняття «відсутність», новими є запропоновані аспекти інтерпретації на основі методу прототипного опису, сполученого з синхронно-діахронічним аналізом. У плані методології вперше використано поєднання психологічного та історичного векторів дослідження із соціокультурним, застосовано методологію культурного трансферу, розроблену французькими лінгвістами (див., наприклад, В. Мозе 2014). Методологійна база дослідження вможливила виявлення і опис лексико-деривaційних та граматичних механізмів формування поняття «відсутність». Новизна отриманих результатів постає також в окресленні та описові семантики виокремлених вербальних і невербальних засобів, що репрезентують поняття «відсутність» у російській мові.

Отже, загалом наукова новизна дослідження полягає в розробленні нового теоретичного погляду на асиметрію мовної системи, можливість пояснення якої можна проводити з опертям на теорію опозицій і, зокрема, на протиставлення «наявність» vs «відсутність», де провідну роль відіграє марковане поняття «відсутність». У дисертації аргументовано теоретичні положення про те, що мовна семантика зумовлена граматикою, а лексико-деривaційні трансформації відбуваються на основі, яку підготувала граматика. Уперше розглянуто лінгвокогнітивні моделі формування семантики поняття «відсутність» на основі прототипів *нет* і *без*. Завдяки застосуванню когнітивного аналізу встановлено когнітивний зв’язок зазначених прототипів із їхніми репрезентантами – первинними і вторинними номінаціями на основі психологічного процесу апперцепції. По-новому – під когнітивним кутом зору – кваліфіковано історичні дані появи вторинних номінацій із семою ‘відсутність’. Семантичний результат діахронічного процесу утворення репрезентантів поняття «відсутність» у російській мові пояснено через аналіз

аналогічних утворень в інших мовах, передусім в українській як генетично близькій. На основі вивчення взаємовпливу мов уперше виявлено нові типи референції та референційні ланцюжки у формуванні репрезентацій поняття «відсутність» у російській мові.

Теоретичне значення дисертації полягає у визначенні теоретичних основ вивчення абстрактних понять, що мають фундаментальне значення для когнітології як міждисциплінарного напряму. Теоретичний внесок у мовознавчу науку пов'язаний з поглибленням учення про апперцепцію, про внутрішню форму слова, про потребу і змогу поєднання в когнітивних розвідках методологійних підходів для інтерпретації мовного матеріалу. Доведена теоретична важливість вивчення поняття «відсутність» як стрижневого в системі мови. Науково обґрунтоване лінгвокогнітивне осмислення поняття «відсутність» відкриває нові перспективи для опису лексичних і граматичних мовних одиниць. Теоретичне значення дисертації полягає і в тому, що уперше в основу роботи покладено праці й відомих зарубіжних лінгвістів, і праці українських учених різних поколінь, виявлена спадкоємність поглядів вітчизняних лінгвістів XIX – XXI століть. Показано, що поняття «відсутність» має великий експланаторний потенціал, воно вможливлює пояснення багатьох інших лінгвістичних понять і мовних феноменів. Висновки, зроблені в дисертаційній роботі, сприятимуть дослідженню парадигмального характеру системи російської мови в когнітивному аспекті, доповнять і поглиблять розуміння привативного характеру мовної системи за допомогою поняття «відсутність», що є значущим для функціонування мови в конкретному соціумі, у цьому разі в соціокультурному середовищі носіїв російської мови. Підсумкові положення про формування лексико-семантичної і деривaційної експлікації поняття «відсутність» доповнюють словотвірну теорію новим підходом до розгляду деривaційних засобів і способів, на основі яких розроблено семантико-деривaційну класифікацію мовних референтів поняття «відсутність». Важливими постають систематизація та узагальнення ідей розуміння

граматичного явища суплетивізму. Теорію розмежування словотвірного і словозмінного суплетивізму (квазісуплетивізму) розгорнуто в напрямі обґрунтування впливу лінгвальних й екстралінгвальних чинників на селекцію граматичних форм.

Практичну цінність виконаної праці визначає те, що обґрунтовані в ній засади вможливлюють їхнє використання в практиці викладання в закладах вищої освіти теоретичних курсів «Вступ до мовознавства», «Загальне мовознавство», «Історія лінгвістичних учень», теоретико-практичних дисциплін «Лексикологія», «Словотвір», «Морфологія», що вивчають сучасний стан російської мови, а також дисциплін, які студіюють мову в історичному розвиткові, як-от: «Історична граматика російської мови», «Історія російської літературної мови». Наукові спостереження вартісні для написання підручників і посібників, читання курсів з когнітивної лінгвістики для магістрів та аспірантів, для науково-пошукової роботи студентів філологічних спеціальностей. Матеріали та узагальнення дисертації стануть у пригоді й для використання в лексикографічній практиці.

Особистий внесок здобувача. Робота є цілком самостійним дослідженням, у якому системно описана й теоретично обґрунтована семантика засобів репрезентації поняття «відсутність» у російській мові. Самостійно зібрано, систематизовано й описано фактичний матеріал, сформульовано наукові положення та висновки. Публікації, у яких висвітлено наслідки дослідження, одноосібні. Усі наукові праці, що входять до списку додаткової апробації, написано без співавторів. Використані в дисертації для підтвердження ідей концепції, гіпотези, положення інших авторів мають відповідні посилання. Здійснено попередню перевірку оригінальності електронної версії тексту дисертації «Семантика засобів вираження поняття «відсутність» у російській мові: лінгвокогнітивний аспект», за якою частка оригінального тексту становить 81 %. Матеріали кандидатської дисертації в докторській дисертації не використано.

Апробація матеріалів дисертації

На засіданнях кафедри слов'янських мов Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди слухали доповіді з основних теоретичних положень дисертації (2014 – 2019 р р.), обговорювали монографію «Лінгвокогнітивна репрезентація поняття «відсутність» у російській мові» (протокол № 12 від 29 червня 2019 року). Відбувся виступ з доповіддю в Інституті мовознавства імені О.О. Потебні на засіданні відділу російської мови з обговоренням теми докторської дисертації, затвердженої на засіданні бюро Наукової ради «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» НАН України (протокол № 3 від 22 жовтня 2019 року). Основні положення роботи представлено в доповідях на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях (загальна кількість – 31): IV Міжнародна науково-практична конференція, присвячена 125-літтю з дня народження Л.А. Булаховського (Харків, 2013); Міжнародна наукова конференція «Філологічні науки в ІІІ тисячолітті» (Угорщина, Будапешт, 2013); Всеукраїнська наукова конференція «Філологічна наука в інформаційному суспільстві» (Київ, 2014); XV, XVI, XVII, XVIII Міжнародні наукові конференції з актуальних проблем семантичних досліджень (Харків, 2014, 2016, 2018, 2019); VIII, IX Потебнянські читання в НАНУ Інституту мовознавства імені О.О. Потебні (Київ, 2015, 2018); XV Міжнародна наукова конференція «Сутність і явище як методологічні функції у науковому й філософському пізнанні (до 200-ліття з дня народження Шарля Ренув'є)» (Україна – Польща, Кам'янець-Подільський – Кельце, 2015); Всеукраїнська наукова конференція «Слово – текст – мовна картина світу», присвячена 180-літтю з дня народження О.О. Потебні (Харків, 2015); Міжнародні науково-практичні конференції «Україна і світ: діалог мов та культур» (Київ, 2016, 2017); XI Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми термінології, перекладу і філології: виклики та перспективи» (Чернівці, 2016); XXV, XXVI, XXVII, XXVIII Міжнародні наукові конференції імені професора Сергія Бураго

«Мова та культура» (Київ, 2016, 2017, 2018, 2019); Міжнародна наукова конференція, присвячена 110-літтю з дня народження академіка І.К. Білодіда (Київ, 2016); ІІІ Всеукраїнська науково-практична конференція і IV Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми мовної особистості: лінгвістика і лінгводидактика» (Київ – Черкаси, 2016, 2018); Міжнародна науково-практична конференція «Граматичні читання – ІХ» (Вінниця, 2017); Міжнародна наукова конференція «Ідеї Харківської філологічної школи в парадигмах сучасного гуманітарного знання: традиції і новаторство» (Харків, 2017); Міжнародна наукова конференція «Комунікативний простір Білорусі» (Білорусь, Мінськ, 2018); Наукові читання, присвячені 90-літньому ювілею професора Є.Ф. Широкорад «Слово. Історія. Культура» (Харків, 2018); Міжнародна наукова заочна конференція «Метафорологія XXI століття: актуальні проблеми лінгвістичних і літературознавчих досліджень» (Київ, 2018); Міжнародна наукова і практична конференція «Philology in EU countries and Ukraine at the modern stage» (Румунія, Байя Маре, 2018); IX Міжнародна наукова конференція: «Лексико-граматичні інновації у сучасних слов'янських мовах» (Дніпро, 2019); V Всеукраїнська мультидисциплінарна конференція «Чорноморські наукові студії» (Одеса, 2019); Круглий стіл «Гармонія і хаос: єдність чи конфлікт» (Харків, 2019); IV Міжнародна наукова конференція «Світ мови – світ у мові» (Київ, 2019); Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток філологічних наук: Європейські практики та національні перспективи» (Одеса, 2019).

Публікації. Проблематика, теоретичні й практичні результати дисертаційної роботи викладено в 34 публікаціях, з яких одна одноосібна монографія «Лингвокогнитивная репрезентация понятия «отсутствие» в русском языке» (17,9 др. а.; Харків, 2019), статей: 19 статей (15,5 др. а.) у наукових фахових виданнях України, 4 статті (2,8 др. а.) надруковані в періодичних виданнях закордонних держав, а також 6 робіт апробаційного характеру (1,6 др. а.).

Структуру і загальний обсяг роботи підпорядковано потребі послідовного висвітлення всіх аспектів досліджуваної проблематики.

Дисертація містить «Вступ», у якому розглянуто всі питання, передбачені інструкціями ДАК, а також анотації українською та англійською мовами, п’ять розділів з висновками до кожного з них. У першому розділі подано вихідні теоретичні положення роботи та передумови дослідження; у другому розділі представлено методологійні засади дослідження поняття «відсутність» у когнітивному аспекті; у третьому описано процес формування зазначеного абстракту в російській мові в діахронічному аспекті; у четвертому розділі проаналізовано семантико-деривaційну експлікацію особливостей поняття «відсутність»; п’ятий розділ присвячено розгляду поняття «відсутність» у граматиці російської мови як сутності та явищу. Роботу завершують загальні висновки і списки бібліографічних посилань (418 позицій), чотири додатки. Загальний обсяг дисертаційного дослідження – 400 сторінок, обсяг основного тексту – 338 сторінок.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНА ПЛАТФОРМА ТА ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ «ВІДСУТНІСТЬ» У РОСІЙСЬКІЙ МОВІ

1.1. Теоретична значущість поняття «відсутність» у системі мови та її проєкція на когнітивні дослідження

Поняття «відсутність» належить до таких базових абстрактних понять, які відіграють значну роль у концептуальній системі мови і мають важливе соціально-культурне значення.

Усвідомлення присутності близьких людей і наявності предметів першої необхідності формується в кожної людини з моменту її народження. Відчуття відсутності об'єктів першорядної значущості є істотним для індивідуума в будь-якій сфері його діяльності, як побутовій, так і професійній. Життя і усі процеси функціонування особистості складаються в конкретних реаліях світу, що представлені в опозиції «наявність» vs «відсутність». Людина постійно перебуває зануреною в це протиставлення й відчуває або наявність необхідного чи небезпечного об'єкта, або його відсутність. У той же час люди зазвичай не звертають уваги на наявність / відсутність тих об'єктів, які їм не потрібні або не становлять небезпеки. І наявність, і відсутність завжди детермінують об'єкт, що потенційно існує. Розуміння та сприйняття відсутності об'єкта порушує цілісність і гармонійність життя людини в одних випадках і заспокоює в інших.

Добре відомим у лінгвістиці є визнання виокремлення логіками двох видів кванторів: квантори спільності (значення від "усі, усе" до значень "ніхто, ніщо") та квантори існування (значення від "є, існує" до значень "немає, не існує"). На кванторній шкалі існування поняття «відсутність» виступає крайньою точкою значення [Кондаков 1975]. Вичленені й зафіксовані логікою квантори не є випадковими, оскільки кванторами є поняття найбільш важливі для розумової діяльності людини, якою

і займається логіка з часів Аристотеля. До таких понять належить і «відсутність», що входить до складу найважливішого для людського мислення квантора існування.

Представники філософської думки також неодноразово порушували проблему існування в контексті онтологічного підходу. Сучасний дослідник Л.Б. Макєєва, яка простежила еволюцію уявлень про зв'язок мови і дійсності, зупинила увагу на логічних термінах теорії і квантифікації Г. Фреґе, у якій онтологічні питання виявилися пов'язаними з дослідженням мови [Макєєва 2011, с. 24]. Однією з функцій мови, згідно з концепцією Г. Фреґе, виступає репрезентативна, а мова сприймається як система знаків, що використовується для опису навколишньої дійсності. Теорія квантифікації Г. Фреґе дає змогу точними засобами позначити існування. Аналітичні філософи запозичили у логіка концепцію мови і модель «мова – світ», що стимулювало аналіз структури людського знання й опису онтологічної структури світу. Відкриття Г. Фреґе кванторів привело до розуміння неповноти існування, тобто відсутності, що стало важливим для онтології.

Вміст опозиції «наявність» vs «відсутність» може бути постійним, якщо належить до устрою світу природи й суспільства (наприклад, до моральних цінностей: *добро* vs *зло*), але може бути й змінним, якщо об'єкти входять до різних сфер. Пізнаючи навколишній світ, людина сама наділяє його смислами, які відображають її життя в опозиції «наявність» vs «відсутність» найрізноманітнішими способами й засобами (вербальними та невербальними).

Усвідомлюючи себе частинкою всесвіту, індивід пізнає форми матерії насамперед через сенсорно-моторні відчуття: зорові, слухові, тактильні, смакові та нюхові. Сформоване на основі індивідуального сприйняття світовідчуття містить розуміння опозиції «наявність» vs «відсутність» і породжує філософські узагальнення. За словами Т.В. Цив'ян, людина живе в оточенні звуку, і опозиція «наявність» vs «відсутність» звуку, що в просторовому коді відповідає опозиції *рух* / *нерухомість*, є одним із виявів опозиції *життя* / *смерть* [Цив'ян 2008, с. 24]. Ця теза співвідноситься

з розумінням того, що в кожної особистості формуються поняття «наявність» і «відсутність», пов'язані із загальнолюдськими ціннісними орієнтирами. Водночас обидва поняття складаються з урахуванням соціокультурного уявлення про них у конкретному етносі. Тому можна говорити про умовну або відносну відсутність.

Як і будь-яке інше поняття, «відсутність» становить результат розумових процесів, які відображають щось конкретне в ментальності людини. Оскільки мовні здібності людини належать до її когнітивних здібностей, то поняття вербалізуються. У дискурсі знаходять утілення репрезентанти понять. Ми використовуємо термін *репрезентації,* оскільки мовні чи мовленнєві експлікації є вторинним виявом абстрактних понять, тобто є репрезентантами лексичних номінацій або граматичних форм. Поява нових номінацій, нових граматичних форм, у яких матеріалізується поняття «відсутність», відбувається під впливом психологічного процесу апперцепції.

Слідом за О.О. Потебнею ми розглядаємо *апперцепцію* як вторинне, усвідомлене сприйняття, що підкріплене досвідом носіїв мови [Потебня 1993]. Зазначимо, що апперцепція не обмежує діапазон мовних референтів, які передають поняття «відсутності», оскільки цей процес тісно пов'язаний із розвитком мови й еволюцією людини. Уточнюючи реалізацію поняття «відсутність» у мові, ми констатуємо той факт, що арсенал засобів репрезентації цього абстрактного поняття постійно змінюється. По-перше, це здійснюється завдяки розширення значень слів, метафоризації, появи нових номінацій; по-друге, відбувається виникнення й зникнення деяких граматичних форм, що репрезентують поняття «відсутність», а також зміна або трансформація їхнього лексичного вираження.

Лінгвокогнітивне осмислення й опис вербальних засобів виявлення поняття «відсутність» стає можливим із опертям на теорію прототипів американського психолога Е. Рош, яка побудувала свою концепцію на основі асоціативних експериментів [Rosch 1975]. За словами Дж. Лакоффа, «дослідження прототипних ефектів Рош мало на меті показати асиметрію між

членами категорії й асиметричні структури всередині категорії. Оскільки класична теорія не передбачає таку асиметрію, необхідно було або доповнити її, або запропонувати іншу» [Лакофф 2011, с. 63]. Розроблений підхід продуктивний і в рамках нашого дослідження.

Вивчення поняття «відсутність» як стрижневого в мовній системі також пов'язано з асиметрією. Система мови сформувалася на основі протиставлення у взаємозумовлених лексичних класах і граматичних категоріях за наявності або відсутності будь-яких ознак. Порожні ланки в системі, відсутність чого-небудь, так звані значущі нулі, мають певне місце в парадигмі й відіграють системотвірну роль.

Необхідно уточнити, що відкриття числа *нуль* у математиці, що на числовій прямій розділило числа на від'ємні і додатні, стало важливим когнітивним кроком людства та набуттям нового знання й точки відліку для всіх наук, не лише точних. Саме системотвірний параметр цього числа стає вихідною точкою відліку від того, чого не було, не існувало. Появу цифри *нуль* співвідносять із поняттями «порожнеча» і «відсутність» і пов'язують із давньоіндійською культурою, у якій стан нірвани асоціювався з небуттям, коли ніщо не викликало ніяких потреб, тобто спостерігалася повна відсутність бажань. Якщо графічне позначення багатьох чисел змінювалося, то зображення нуля в загальному вигляді збереглося з доісторичної епохи. І навіть у тих стародавніх цивілізаціях (наприклад, Китаї), де число нуль довгий час не було введено до вживання, для символічного позначення *нічого* використовувалося коло.

Цікавим є той факт, що стародавні племена, які застосовували вузликову систему письма кіпу, цифру *нуль* позначали пропуском вузлика в потрібній позиції [Купрієнко 2012]. У свідомості давніх людей поняття «відсутність» уже не лише було, але й знаходило презентацію в предметному типі писемності.

Американський дослідник Г. Уртон у книзі «Знаки кіпу. Двійкове кодування у записах андських зав'язаних рядків» викладає новаторську

теорію про те, що маніпулювання волокнами в системі предметного письма кіпу виявляло особливості двійково кодованих послідовностей. Створення та ведення таких записів здійснювалося у всій імперії інків [Urton 2003]. Збереження інформації в системі двійкових одиниць залишається актуальним і сьогодні, оскільки використовується в кібернетиці.

Як нам видається, формат застосування терміна *поняття «відсутність»* у теоретичному плані належить до міждисциплінарних знань. До загальнонаукових принципів належить опис систем на основі бінарних опозицій: аналогія vs аномалія, визначеність vs невизначеність тощо, що по-новому висвітлюється когнітологами, які становлять різні галузі гуманітарного знання.

У вітчизняному мовознавстві вагомий внесок у розвиток когнітивної лінгвістики внесла С.А. Жаботинська [Zhabotynska 2001, Жаботинська 1999, Жаботинська 2005, Жаботинська 2011]. У її дослідженнях знайшов розвиток теорії фреймів і доменів, основи якої були закладені американськими вченими, серед яких виділяється своїми напрацюваннями Ч. Філлмор [Fillmore 1985]. Відповідно до його теорії, у пам'яті людини зберігається великий набір різноманітних фреймів, що актуалізуються під час сприймання нової інформації.

Фреймові структури засновані на синтагматиці мовних одиниць, у той час як прототипи відображають парадигматичні відношення всередині мовної системи. Саме тому ми вважаємо, що теорія прототипів є оптимальною для наших теоретичних узагальнень і розробки нового теоретичного підходу до аналізу репрезентацій поняття «відсутність» у системі російської мови.

У дисертації ми виходимо з того, що значущі поняття існують абстрактно, незалежно від їх конкретної реалізації, вербальної або невербальної. Прототипи як перша асоціація, яка виникла в людини з певним поняттям, також можуть існувати ідеально, не втілюючись у конкретну матеріальну форму. Підтвердження сказаному знаходимо у висловленні Дж. Лакоффа про те, що «дослідження процесів людських умовиводів

є частиною дослідження людського мислення й структури понять; звідси випливає, що прототипи, використувані в умовиводах, повинні бути частиною структури людських понять» [Лакофф 2011, с. 70]. Це твердження збігається з нашим розумінням первинності прототипу і вторинності вербальної або невербальної репрезентації поняття «відсутність». Прототип імплікує фрагмент екстралінгвістичного знання у свідомості суб'єкта і зумовлює експлікацію поняття.

Розуміємо ***прототип*** як найтиповіший мовний елемент, що найчастіше вживаний в конкретній мові (у цьому випадку – російській), має релевантні властивості й виступає «атрактором»[5] у мові та мовленні.

У сучасному мовознавстві теорія прототипів знайшла розвиток у працях О.Д. Кошелєва, О.С. Кубрякової, Д.Н. Новикова, О.В. Палатовської, К.В. Рахиліної та інших представників когнітивної лінгвістики [Кубрякова 2004, 2008; Рахиліна 2010; Новиков 2010, Кошелєв 2015, Палатовська 2019]. Описуючи значення лексичних одиниць із когнітивних позицій, вони поглибили наукове уявлення про семантику природної мови. Однак граматичні дослідження в цій галузі ще недостатньо розроблені, вимагають подальшого лінгвістичного аналізу. Хоча зв'язок граматики з лексикою є онтологічним, обмеження, що накладаються лексикою на граматику і навпаки, залишаються практично не дослідженими й висвітленими в науковій літературі.

Ми вважаємо, що поняття «відсутність» і на лексико-семантичному, і на граматичному зрізі виявляється в мові ізоморфними засобами, а саме вторинним виявом, і тому для розпізнавання, розгляду та опису мовних фактів

---

[5] Термін *атракція* походить від англ. *attraction* – "тяжіння", в мовознавстві вживається у значенні "притягання одних мовних елементів до інших". Цей термін належить до міждисциплінарних, оскільки його використовують у фізико-математичних, природничих і гуманітарних науках. Термін *атрактор* уперше застосував Г. Хакен у праці «Синергетика» у 1977 році. Функція атрактора полягає в притяганні одиниць мови і мовлення, що зумовлює їхню зміну як зовнішню (форму), так і внутрішню (семантику). Атрактор є одним із ключових понять у синергетиці, оскільки впливає на системоутворення.

репрезентації поняття «відсутність» ми застосовуємо й однорідні методи, наприклад, компонентного аналізу.

Ще Ю.Д. Апресян писав про загальні методи досліджень значень у лексиці і граматиці [Апресян 1995]. Аналіз на основі диференційних ознак (компонентний аналіз) у граматиці був перенесений у галузь лексичної семантики, і під час вивчення лексики терміни *семний* і *компонентний аналіз* почали сприйматися як синоніми. Але застосування компонентного розкладання в граматиці під час аналізу мовних явищ є ширшим за розуміння компонентного вивчення лексичної семантики слова.

Ми вважаємо, що лінгвокогнітивний опис фрагментів системи російської мови, які формуються завдяки поняттю «відсутність», стає необхідним для сучасного осмислення системного характеру мови. Дослідження поняття «відсутність» у системі мови в когнітивному аспекті, на наш погляд, є серйозною науковою проблемою, що має важливе значення для поглиблення розуміння структурних відношень в окремих стратумах і взаємозумовленості одиниць різних стратумів, що виявляється актуальним і для інших напрямів сучасної науки про людську мову.

Проблема вивчення абстрактних понять у російській мові, розгляду відсутності як семантичної функції вже ставилася й вирішувалася відомими мовознавцями [див. докладніше: Правдін 1991; Апресян 1995; Мельчук 1999]. Новизна нашого розуміння проблеми та шляхів її розв’язання полягає в новому підході, заснованому на застосуванні теорії прототипів. Залучаючи дані психології, ми намагаємося пояснити відображене у свідомості людини психічне уявлення, що має лексичну й граматичну об’єктивацію, яка є вторинною щодо прототипу. Свої інтерпретації ми підкріплюємо даними асоціативних експериментів, інформацією широкого спектру лексикографічних джерел і, насамперед, етимологічних словників, оскільки їхні відомості допомагають розкрити внутрішню форму слів, необхідну для встановлення зв’язку з прототипом. Зазначимо, що Е. Рош прийом інтерпретації вважала основним методом у дослідженні прототипів.

Інтерпретацію ми розуміємо в широкому сенсі: як тлумачення, оцінку мовних фактів з погляду їх значущості для людини. До інтерпретації ми відносимо всебічний аналіз використання репрезентацій поняття «відсутність» у комунікації і у різних видах дискурсів. У дисертації через застосування прийому інтерпретації проводиться уточнення ядерних і периферійних зон у значенні номінацій, що відображають поняття «відсутність»; виявлення семантичної динаміки аналізованих репрезентантів поняття «відсутність»; опис граматичної лакунарності як вияву поняття «відсутність» у граматичній системі російської мови; пропонується характеристика морфологічних і деривaційних репрезентантів цього поняття. Інтерпретаційний прийом використовується нами під час дослідження парадигматичних зв'язків і сфери вживання лексем, що відображають поняття «відсутність». Вважаємо важливим застосування інтерпретації для встановлення національної специфіки вияву поняття «відсутність», що закладено в онтологічній представленості концептуальних систем мов, у нашому дослідженні – російської.

Уся система мови побудована на онтологічних засадах, які в сучасній когнітивістиці позначаються як маркування vs немаркування. Частіше маркування ми співвідносимо з наявністю ознак, а немаркування – з відсутністю ознак. Наприклад, підставою для розрізнення повнозначних і службових частин мови служать ознаки, пов'язані з наявністю vs відсутністю морфологічних категорій, наявністю vs відсутністю здатності виконання синтаксичної функції члена речення. В академічній граматиці про це сказане так: «Службові слова протиставляються самостійним словам як такі слова, які, по-перше, не мають морфологічних категорій і, по-друге, виконують лише службові функції у синтаксичній конструкції» [Російська граматика 1980, с. 458]. Існує досить багато подібних визначень, оскільки поняття «відсутність» або «наявність» припускають інваріант або варіанти як прямого об'єкта опису.

Спочатку затверджена празькими структуралістами опозиція варіант vs інваріант у фонології пізніше була перенесена й на інші яруси мовної системи. Інваріанти та варіанти виділяються як у лексико-семантичній, так і в граматичній сфері мови. У більшості випадків варіанти передбачувані, а в тих ситуаціях, коли простежується непередбачуваність, спостерігається відсутність.

Почасти це було представлено в лінгвістичній концепції І.О. Мельчука. Згідно з його теорією, обмежена лексична сполучуваність, включаючи лексичні функції, моделювалася парадигматичними й синтагматичними корелятами. У створеній у другій половині XX століття лінгвістичній теорії І.О. Мельчука презентовано багаторівневу модель мови, що передбачає перетворення смислу в текст та тексту в смисл [Мельчук 1961; Мельчук 1999]. Зазначену концепцію засновано на передбачуваності, оскільки її спочатку було орієнтовано на вирішення прикладних завдань машинного перекладу текстів з однієї мови на іншу. Сконструйована модель мови відображала формальні структурні особливості мовної системи, але не забезпечувала моделі генерування мови, співвіднесеної з дійсністю, реальністю. Ми вважаємо, що така стратифікаційна теорія мови не може бути застосованою до дослідження аномальних мовних явищ, включаючи семантичні. Це пов’язано з тим, що правила підбору семантичних корелятів не завжди можуть спиратися на перекладні еквіваленти, а суворий порядок алгоритму не завжди відповідає лексичній семантиці слова в російській мові.

У сучасній теорії «канонічного» підходу до граматичної типології, запропонованої Г. Корбетом на початку двохтисячних років, розглядаються так звані відхилення від «канону» в морфології [Corbett 2013]. Досліджуючи співвідношення між конкретними морфосинтаксичними ознаками й частинами мови, британський мовознавець фіксує відхилення таких граматичних категорій, як рід, число, відмінок і особа. Учений виявляє порушення в синтаксичних і морфологічних процесах у взаємодії морфосинтаксичних ознак із частинами мови. Згідно з теорією Г. Корбета,

у типологічному просторі можливостей мови необхідний її формальний елемент як точки відліку для реальних явищ, що по-різному відхиляються від «канону». З цією темою пов'язана й проблема типологічно адекватного визначення заперечення, що досліджується лінгвістом О. Бондом [Bond 2013].

Як нам видається, обидві проблеми безпосередньо пов'язані з поняттям «відсутність» у системі мови. Поняття «відхилення», «заперечення» належать до опису асиметрії мовної системи через опозиції, які не завжди бінарні, але можуть бути представлені більш розгалуженим способом вираження. Отже, аномальні мовні явища все частіше привертають увагу сучасних лінгвістів. Теоретичне осмислення поняття «відсутність» у цьому аспекті має велику перспективу. Недостатньо вивченими в когнітивному плані залишаються перехідні морфосинтаксичні явища, аналіз взаємодії яких дозволить виявити когнітивне значення перехідних процесів у мовній системі. Наприклад, у певних контекстах ад'єктиви здатні переходити в розряд субстантивів (*столовая, ванная* та інші), при цьому вони втрачають характеристики означень і набувають ознак, характерних для номінацій об'єктів, і починають виконувати відповідну синтаксичну роль у реченні. Синтез лексико-семантичних і граматичних ознак одиниць мови, опис перехідних мовних явищ, кореляцію між семантичним наповненням і граматикалізованим варіантом також можливо розглянути з опертям на опозицію «наявність» vs «відсутність».

У мовній системі, як і в ментальній свідомості носіїв російської мови, поняття «відсутність» частіше має негативну конотацію. Аналогічне розуміння поняття «відсутність» у системі мови пов'язано з тим, що відсутність якої-небудь ознаки не допускає приналежності мовної одиниці до певного класу, категорії, що передає негативну семантику, тобто не дає змогу мовній одиниці представляти більш значущий за статусом клас одиниць. Наприклад, відсутність ознаки предикативності не дає змоги розглядати словосполучення як одиницю одного порядку з реченням, оскільки предикативність є основною і першочерговою ознакою останнього. Саме

наявність такої ознаки робить мовну одиницю предикативною, тобто дає змогу співвіднести її з реченням [Радчук 2019 г].

На наш погляд, необхідно враховувати те, що вираження поняття «відсутність» у системі мови, у цьому разі російської, відбиває в одних випадках абстракцію (інваріант), а в інших – конкретну реалію (варіант), будучи точкою перетину мови і думки. У певних контекстних реалізаціях поняття «відсутність» породжує новий концептуальний сенс і передає нові концептуальні знання.

Тенденції, що визначають розвиток сучасного мовознавства, спрямовано на прагнення цілісного розуміння системи мови, одиниці якої когнітивно зумовлені. Виявлення когнітивно значущих опозицій у координатах «наявність» vs «відсутність» у системі російської мови дає змогу по-новому, з когнітивного погляду, уявити систематизацію та впорядкування структурних елементів системи. Ми вважаємо, що застосування понять «наявність» – «відсутність» уможливлює когнітивний опис змісту мовних одиниць, конструкцій, моделей і їхніх мовних репрезентацій, що передають ментальні та культурні особливості носіїв російської мови.

1.2. Онтологічна та гносеологічна сутність поняття «відсутність»

Лінгвістичні студії останніх років акцентують увагу на сутнісно-буттєвих питаннях мови, розвиваючи й доповнюючи проблему мовної онтології [Бондаренко 2009; Лінгвістика й аксіологія 2011; Макєєва 2011; Чернцова 2019]. Лінгвістична детермінованість розуміння явищ реальності пов’язана з досвідом людини, особистісною перцепцією і апперцепцією. Універсальний сенсорний досвід корелює зі стереотипними формами сприйняття й пізнання світу предметів, явищ, процесів, розкриваючи сутність як основу світобудови, субстанцію всього сущого. Сутність має різну міру глибини, її розгляд у гносеологічному та онтологічному аспектах сприяє

виявленню основних властивостей, причин виникнення, законів функціонування і тенденції розвитку. Оскільки сутність має різну міру реалізації, то, відповідно, і сутність поняття «відсутність» виявляється у різний спосіб.

Обґрунтування сутності поняття «відсутність» із опертям на зміни парадигмального характеру мови як системи й накопиченого досвіду в усвідомленні людини і її мови є актуальним, що визначається необхідністю поглиблення теорії аксіосфери в лінгвістиці, що пов’язано з проблемами сучасної когнітивної науки.

Сучасна аксіологія орієнтована на розробку концепції справжнього людського буття як підґрунтя у філософії універсального сутнісного сенсу життя людини. Дійсно аксіологічними, що не залежать від часу, на першому місці за значимістю виступають квантори існування vs неіснування, що марковані як «наявність» vs «відсутність» в усіх сферах життєдіяльності людини, у тому числі й мовної. А може, і насамперед мовної, оскільки мова, на думку авторів колективної монографії «Лінгвістика й аксіологія: етносеміометрія ціннісних смислів», являє собою простір перетину безлічі модусів переживання буття людиною в її впливовім діалозі, у якому вона відкриває себе через пізнання й освоєння світу в процесі життя [Лінгвістика і аксіологія 2011, с. 3]. Лінгвофілософські спостереження уможливлюють розглядати поняття «відсутність» як значуще для людини, а також через які виявляються відсутні елементи в мовній системі або мовні явища, що фіксують відсутність.

Філософський дискурс дає змогу розширити діапазон явищ, у яких проявляється сутність поняття «відсутність». Онтологія як філософське вчення про буття, категорії та закономірності сущого, тісно пов’язана з теорією пізнання і логікою. Філософи, починаючи з античних часів, намагалися дати відповідь на головне питання онтології «Що існує?» і описати структуру, властивості та форми буття. Буття в класичній метафізиці визначалося як Бог, Абсолют Всесвіту. Філософи Середньовіччя, розвиваючи

ідеї давніх мислителів, висунули онтологічну проблему існування абстракцій. Буття, як те, що підлягає усвідомленню, почали протиставляти Нічому. Існуюча опозиція Буття vs Ніщо в східних традиціях втрачає цілісність, оскільки Ніщо розглядається як початок творчого пошуку, порожнеча поступово заповнюється і протиставлення дезорганізується. В екзистенціалізмі Буття пояснюється через буття людини, здатної мислити й пізнавати Буття. Виникнення філософського питання про співвідношення Буття і Свідомості викликає постановку гносеологічного питання «Як людина пізнає об'єктивну реальність?».

Загальновідомо, що людина виявляє і сприймає предмети та явища навколишньої дійсності через сенсорно-моторну перцепцію. Будучи суб'єктом когнітивної діяльності, людина переносить дані чуттєвого сприйняття в психічну сферу для створення абстракцій. Гносеологічного статусу набувають абстракції, оформлені як поняття. Такий статус має і поняття «відсутність».

У понятті відбувається синтезування ознак, об'єднання їх у єдине ціле, тобто гештальтний образ. Цілісність згенерована окремими фрагментами і припускає узагальнення, специфікацію та абстракцію. Поняття виступає інструментом мислення й характерне для всіх його видів. Відповідно до класифікації психічних процесів – наочно-дієвого (властиво з моменту народження людини), конкретно-предметного (формується в дитини від 1,5 до 7 років), абстрактно-логічного (розвивається з 7-річного віку) – зазначені типи мислення розглядаються як етапи розвитку мислення у філогенезі та онтогенезі. Через дії діти виявляють здатність до аналізу й синтезу навіть у ранньому віці, потім намагаються самостійно створювати образи, що пізніше, з опертям на вербальні знання, починають оперувати поняттями.

Розвинуте абстрактно-логічне мислення передбачає використання понять у різних сферах діяльності людини. Насамперед, це повсякденне життя в усьому розмаїтті: сім'я, освіта, медицина, економічні відношення, творчість, наука, політика, релігія та інші соціальні інститути. Поняття «відсутність», як

зазначалося раніше, належить саме до таких абстрактних понять, які формуються в дитини з моменту народження й потім стають необхідними для кожного індивідуума в усіх галузях соціуму, і тому використовуються в усіх видах дискурсу.

Соціально-культурні детермінації відіграють важливу роль у пізнанні об'єктивної дійсності. В процесі пізнання людина формує поняття про властивості предметів, що чуттєво сприймаються або не сприймаються. Особливу роль у цьому відіграє асоціативне мислення. Через цей тип мислення у свідомості людини встановлюється зв'язок між окремими об'єктами дійсності, що відображаються у свідомості й закріплюються в пам'яті. Кожен новий досвід людини відштовхується від уже наявного в неї асоціативного зв'язку, утримуючи і переносячи наявні знання на новий рівень. Асоціативні процеси, що відбуваються у свідомості людини, спираються на чуттєве сприйняття, перцепцію та апперцепцію, в результаті чого формується цілісне уявлення мисленнєвих образів із подальшою репрезентацією, як вербальною, так і невербальною.

Думка, що сформована й передається через поняття, має властивості гештальта, отже, і поняття мають цілісну структуру, умотивовану внутрішньою формою слова, у якому воно вербалізується. Розуміння внутрішньої форми слова як основи номінації неодноразово підкреслювалося в теоретичних розробках не лише О.О. Потебні [Потебня 1993], але й наступних поколінь мовознавців [Уфімцева 1977; Кияк 1988; Снитко 1990]. Зокрема, О.С. Снитко звертає увагу на те, що апперцептивні процеси, пов'язані з формуванням внутрішньої форми найменувань, мають гносеологічну природу. Внутрішня форма номінативної одиниці є однією з основних складових сигматичного аспекту плану змісту номінації [Снитко 1990, с. 78]. Дійсно, сигматика характеризує слово з боку його позалінгвістичних зв'язків і відображає досвід практичної діяльності людини, в основі якого знаходяться візуальні, тактильні та інші сенсорномоторні відчуття. Сигматичний аспект значення демонструє свою силу і в процесі

розвитку лексичної семантики, коли внутрішня форма слова починає втрачати з ним зв'язок. Внутрішня форма номінації як основна мотивуюча ознака може бути розкрита через використання етимологічного аналізу, що уможливлює на основі порівняльно-історичного методу виявити фонетичні закономірності звукової оболонки слова.

Вважаємо за доцільне залучити дані етимології, що дає змогу відтворити внутрішню форму слова *поняття*, оскільки зміст терміна поняття є важливим для раціонального опису мовної та ментальної сфери відсутності в осмисленні системи мови носіями російської мови.

Термін *поняття* активно використовується дослідниками в антропоцентричному підході у вивченні мовних явищ і одиниць та передбачає відсилання до етимології слова, що сполучає термін-дериват з мотивуючою основою. Дієслово *понять* означає "усвідомити, засвоїти сутність, зміст чого-небудь". Корінь у слові праслов'янський, а сучасна форма розвинулася з давньоруського **понѧти* – спочатку "схопити, упіймати (думку)". Це дієслово утворено з префіксом *по-* від дієслова **"ти*, **иму* "взяти, схопити, оволодіти". Звук [*н*] у ньому вставний. Він відокремився від прийменника-префікса **сън*, **вън* в утвореннях *снять*, *взять* (**сън"ти*, **вън"ти*) і приєднався до кореня. У давньоруській мові словосполучення **поѧти*, **понѧти жену* означали "взяти за дружину". Сучасне дієслово *поймать* зберігає своє первинне значення "схопити". У Словнику Академії Російської (1806 р.) зазначається форма *нятие* "полон". Давньоруський звук [*'а*] (графічно ") , що дав сучасний [*'а*] (графічно *я*), розвинувся із праслов'янського носового *ę*, який, як відомо, у певних позиціях чергується з поєднаннями голосний + носовий приголосний, звідси аломорфи кореневої морфеми: *-ем-*, *-емл-*, *-им*, *-йм-*, *-ьм-* (*заем*, *занимаю*, *займу*, *возьму*, *приемлю*, *имею*) [Циганенко 1989, с. 318].

Етимологічний екскурс демонструє місткість і змістовність терміна *поняття*. Внутрішня форма і прототипи слова дозволяють уточнити сучасне значення і пояснити його антропонімічну сутність. Осмислене, усвідомлене

сприйняття і розуміння можливе лише людиною, на основі цього виникають вербальна та невербальна рефлексії.

Чим складніший об'єкт дослідження, тим важливіше визначення основного терміна, який застосовано до вирішення проблеми роботи. Оскільки цей термін має особливе смислове навантаження в осягненні значущості теоретичної установки дослідження поняття «відсутність» у системі російської мови і пошуку правильного вектора в прикладному розгляді питання, вважаємо за необхідне пояснити наше тлумачення терміна *поняття «відсутність»*.

Як робоче визначення пропонуємо таке формулювання терміна: ***поняття відсутність*** – це результат та інструмент когнітивної діяльності людини, за якої прототипи *нет* або *без* перетворюються на вербальний або невербальний знак системи мови[6].

Когнітивні здібності людини при цьому спираються на комплекс асоціацій, пам'ять, метафоризацію і метонімізацію, перцепцію та апперцепцію. У цьому знаходить реалізацію непередбачуваність і нестандартність мислення, поява нових номінативних одиниць, розширення та звуження лексичної семантики слів, селекція граматичних форм слів, усвідомлене творення комічного та багато іншого. Психічні кореляти розкривають лінгвокреативну складову розумових процесів людини, саме психологія індивідуума впливає на створення репрезентацій поняття «відсутність» у системі мови.

Мова спочатку визначається як дуальна система, що розвивається в онтогенезі, поступово розширює спектр опозицій однотипних одиниць усіх стратумів мовної системи. Прагнучи до гармонії, встановлення балансу, мова перебуває в динаміці, у процесі чого заповнюються або з'являються порожні «ніші» у системі. Дескриптивний аналіз мовних явищ неможливо здійснити без опертя на поняття «відсутність», що виступає опозитом до поняття

[6] Поняття «наявність» ми розуміємо також як результат і інструмент когнітивної діяльності людини, за якої встановлюється факт існування когось або чогось, присутність когось. Докладніше про поняття «наявність», «присутність» йдеться у параграфі 3.1.

«наявність». Принцип бінарних опозицій належить до найбільш давніх філософських постулатів пізнання і дає змогу наблизитися до усвідомлення іманетної природи мовної системи. Через аналіз репрезентацій поняття «відсутність» можна пояснити особливості національної ідентифікації мови. Узуальне й оказіональне вживання слів не завжди стає нормованим. І в той самий час закріплені нормою лексичні значення і граматичні форми не завжди використовуються носіями мови в повсякденній комунікації. «Наявність» vs «відсутність» у мові й мовленні не тотожне. Це пов'язано з тривалим процесом розвитку і становленням системи мови, структура якої передбачає асоціативні, суперечні та протилежні зв'язки, тобто парадигматику.

Формування словозмінних і словотворчих парадигм слова відбувається шляхом протиставлення однієї грамеми іншій або іншим. Системний характер граматичних значень полягає у взаємозв'язку і взаємовиключенні, оскільки слово не може одночасно використовуватися в мовленні в різних граматичних формах. За твердженням Б.Ю. Нормана, мовленнєва неповнота парадигми окремих слів – цілком природний факт, мотивований самою природою мови як засобу пізнання та спілкування. З одного боку, неповнота парадигми фіксує, «шифрує» лексичне значення, дає змогу йому формально виділитися на тлі інших значень. Це – гносеологічний аспект цього явища. А з погляду на це онтології, неповнота парадигми того чи того слова віддзеркалює стан мовної картини світу, закріплює результат когнітивного й комунікативного засвоєння понять дійсності, досягнутий на цей час [Норман 2011, с. 22]. Ми цілком поділяємо цей погляд.

Ми вважаємо, що лексичні й граматичні значення, що існують у системі координат «наявність» vs «відсутність», сполучуються з конкретним типом культури і виявляються прив'язаними до прототипів, чим і пояснюється національна специфіка мовної системи. О.О. Скоробогатова вказує на тісний зв'язок лексики й граматики і, зважаючи на це, вважає, що саме граматика визначає семантику, оскільки в мові спостерігається «стабільність морфологічних форм і імпліцитність морфологічних значень, автоматизм

передачі морфологічної інформації» [Скоробогатова 2018, с. 5]. Дійсно, якщо провести паралель з філософською ідеєю критерію існування «онтологічного зобов'язання», висунутою У. Куайном, то згідно з його онтологічними дослідженнями, існуюче – це щось, що постулюється людиною для отримання концептуальної схеми, співвіднесеної з емпіричними даними. Як пише У. Куайн, «наші міркування про зовнішні речі, саме наше поняття речі є лише концептуальним засобом, який допомагає нам передбачати і контролювати порушення наших сенсорних рецепторів у світлі попередніх збуджень» [Куайн 1996, с. 42].

Проте в системі мови не все можна передбачити і зобов'язання як щось, що вимагає безумовного виконання, може порушуватися. Існування vs неіснування постають різними проявами сутності. Сутність поняття «відсутність» є значущою в системі мови, оскільки виявляється через розгорнутий спектр мовних явищ.

Під впливом східних філософських традицій розвиваються постмодерністські ідеї, у яких спостерігається зближення філософсько-естетичного та лінгвістичного усвідомлення та розуміння онтології мови. Можливе недуалістичне сприйняття, відмова від логічного підходу, орієнтація на креативність мислення, що знаходить втілення в непередбачуваних вербальних і невербальних репрезентаціях, стає важливим кроком до розуміння когнітивних процесів.

Таким чином, онтологічна та гносеологічна сутність поняття «відсутність» має глибоке коріння, не завжди відповідає логічним уявленням, оскільки розвивається під впливом креативного мислення людини, яка має прагматичні цілі. Сутність поняття «відсутність» має найширший діапазон репрезентацій, представлений гетерогенними мовними явищами. Однак насамперед звернемося до аргументації на користь вибору безпосередньо терміна *поняття* і спробуємо це обґрунтувати.

1.3. Аргументація на користь вибору терміна *поняття* в аналізі лінгвокогнітивних засобів вираження «відсутності»

Вибір термінологічної бази дисертації є найважливішим етапом розгляду наукового питання. У сучасних працях з когнітивної лінгвістики використовується широкий спектр термінологічного інструментарію для позначення гносеологічних узагальнень, що пов'язано, насамперед, з інтересом, який постійно підтримується як гуманітарними, так і природничими і математичними науками до опису процесів пізнавальної діяльності індивідів.

Термін *поняття* отримує нове осмислення в когнітивній лінгвістиці, що пов'язано з розвитком термінології як інтелектуальної мови сучасної лінгвістичної науки. «Першовідкривачами» цієї галузі мовознавства вважають О.С. Ахманову, В.В. Виноградова, Г.О. Винокура. Значну увагу питанням становлення, функціонування та опису термінів, розвитку лексикографії як науки приділила і плеяда сучасних мовознавців – Ф.С. Бацевич, В.П. Даниленко, О.С. Кубрякова, В.М. Лейчик, Т.С. Пристайко, О.О. Селіванова, Ю.С. Степанов, О.Д. Шмельов. Тим не менше, як пишуть Ж. Багана і О.Н. Таранова в книзі «Термінотворення у мові науки», «проблема статусу терміна внаслідок своєї багатогранності є центральною протягом всієї історії розвитку термінознавства» [Багана, Таранова 2012, с. 8].

Когнітивісти ввели в науковий обіг нові терміни, застосування яких передбачає об'єднання даних різних наук. Когнітологія як інтегральна наука про когнітивні процеси у свідомості людини спирається, насамперед, на дані мови при об'єктивації розумової діяльності людини, тому когнітивна лінгвістика є провідною науковою дисципліною в когнітології. Основною семантичною одиницею в когнітивній лінгвістиці виступає концепт. Незважаючи на різні трактування терміна, більшість учених визначають його як ментальну і психічну одиницю свідомості людини, яка на основі знань і досвіду людини формує цілісне уявлення про якийсь феномен дійсності

й передбачає певне матеріальне вираження. Концепт має нуклеарну структуру, ядром якої є поняття. Зберігаючи основне значення, у дискурсивній практиці концепт розширює свої образні та ціннісні компоненти завдяки новим асоціаціям. Популярність цього терміна в лінгвістів-когнітологів доводитьться великою кількістю монографічних досліджень, присвячених лінгвокультурним концептам (див., наприклад, праці В.І. Карасика, Ю.С. Степанова та інших). Для опису концептів мовознавці вдаються до методу експансіонізму, і саме вихід за межі лінгвістики, зближення її з іншими науками набуває актуальної тенденції в розвитку сучасної когнітивної науки.

Хоча *концепт* і *поняття* походять з різних дисциплінарних полів, вони спочатку мають близький зміст, тому для лінгвістів виявляється важливим коректне розмежування цих термінів. Оскільки лінгвістика виступає частиною загальної когнітології, необхідно передбачати той факт, що фахівці з інших галузей знань не завжди використовують термін *концепт*, а відштовхуються у своїх дослідженнях під час розгляду гносеологічних проблем від *поняття*, тому термін *поняття* стає більш універсальним. Бінарна опозиція з наявності / відсутності будь-яких ознак, характеристик досліджуваного об'єкта висуває на передній план поняття «відсутність», хоча опозиція може бути й багаточленною.

Поняття «відсутність», маючи етнокультурні особливості репрезентації в різних мовах, може розширюватися завдяки різноманітним асоціаціям, які можуть утворювати периферію різних концептів. Потенційна здатність поняття «відсутність» брати участь у формуванні багатьох концептуальних сфер дає підстави говорити про розбіжності в ментальному представленні концепту ВІДСУТНІСТЬ і поняття «відсутність». Концепт ВІДСУТНІСТЬ виступає предметом вивчення когнітивної лінгвістики, а його вербалізація служить об'єктом для аналізу серед мовознавців. Ми цілком поділяємо думку С.Л. Попова про те, що «іноді, можливо несвідомо, відбувається ототожнення когнітивного та концептуального при ігноруванні того факту, що поняття

когнітивного ширше за поняття концептуального» [Попов 2014, с. 57]. Співвіднесення мовних даних із сенсорними на культурологічній, соціологічній, біологічній і особливо психологічній основі дає змогу вченим знайти смисл у їхній кореляції і пояснити когнітивні механізми людської свідомості через мову, використовуючи при цьому поняття «відсутність». Це поняття, на відміну від концепту ВІДСУТНІСТЬ, є важливим для всієї когнітології, яка об'єднує цілий ряд наук: лінгвістику, логіку, психологію, літературознавство, кібернетику, соціологію, етнографію та філософію, тим самим підвищуючи свій статус у когнітології. Водночас поняття «відсутність» у кожній конкретній мовленнєвій ситуації буде зреалізовано неоднаково, наповнене різним семантичним змістом.

О.К. Кіклевич вказує на необхідність застосування соціолінгвістичних даних для опису семантики мови: «Зовнішня лінгвістика» і «внутрішня лінгвістика, які були розділені Ф. де Соссюром, усе більше зближуються. Виявляється, що, з одного боку, у мовленнєвій діяльності є свої програми – за межами системи мови (пор. поняття прагматікона у Ю.М. Караулова); з іншого боку, лінгвісти накопичують усе більше й більше інформації про семантику на базі прагматики, тобто того, що стосується «зовнішньої», антропологічної обумовленості семантичної системи. Лінгвісти поступово наближаються до пізнання єдності трьох сил, що забезпечують ефективну мовленнєву діяльність: системи мови, об'єктивної дійсності та культури в широкому розумінні [Кіклевич 2015, с. 178]. Ми повністю поділяємо цю точку зору.

Ми гадаємо, що вибір терміна *поняття* вимагає обґрунтування, і, хоча традиція не є аргументом, вважаємо доречним зупинитися на історії питання.

Загальновідомо, що і лінгвістика, і багато інших наук беруть свої витоки в найдавнішій науці – філософії, яка збагатила науковими термінами як гуманітарні, так і негуманітарні дисципліни, що вивчають розумову діяльність. Особливістю мислення людини є здатність пізнавати навколишню дійсність і отримане знання про який-небудь предмет, явище представляти

у вигляді поняття, яке на певному етапі розвитку людського розуму вербалізується.

Поряд з терміном *поняття* вживається термін *категорія*. Такий варіативний підхід простежується з найдавніших часів, як стверджує відомий філософ сучасності В. Татаркевич: «Щоб обійняти думкою різнорідність явищ, людина об'єднує їх у групи, а для внесення в ті явища найбільшого ладу та ясності поділяє їх на великі групи за найзагальнішими категоріями. В історії європейської культури таких поділів доконувало від класичних часів і чим би це не пояснювалося – їхньою відповідністю структурі явищ чи дією людського конформізму, ті великі поділи явищ, найзагальніші їхні категорії утримувалися впродовж сторіч із разючою стійкістю» [Татаркевич 2001, с. 7].

У зв'язку із цим вважаємо за доцільне звернутися до праці Аристотеля «Категорії», у якій давньогрецький філософ розкриває природу найбільш загальних філософських категорій. Усі речі, які можуть виступати в судженні як предмета або предиката, учений об'єднує в десять категорій, співвідносячи їх з «найвищими» родами. Термін *категорія* походить від давньогрецького слова, що складається з префікса *ката-* "мета" і кореня зі значенням "публічне мовлення". Філолог Р. Гусейнов визначає аристотелівську категорію як «слово, що позначає будь-яку реальність, якою є предмет мови і думки» [http://postnauka.ru/video/7751]. Учений вважає, що виділені Аристотелем десять категорій універсальні й через їх застосування людина може сприймати, пізнавати і описувати навколишній світ. Ми пропонуємо співвіднести категорії, виокремлені Аристотелем, із поняттям «відсутність». Перша аристотелівська категорія – це *категорія сутності* (чи існує предмет насправді, він є або його немає) – безпосередньо пов'язана з поняттям «відсутність». Якщо предмет існує, то його можна вивчити через наступні вісім категорій. Десята аристотелівська категорія – це *категорія володіння* – пов'язана з поняттям «відсутність» опосередковано: предметом, річчю можна володіти, вони можуть бути чиєюсь власністю, але саме в цей момент у людини їх може не бути, вони можуть бути відсутні.

«Як спроба вирішити дилему лінгвістичного та логічного в лінгвістиці, – зазначає В.П. Мусієнко, – виникає ідея понятійних категорій, що становлять, у сучасній термінології, різні рівні узагальнення онтологічно значущого змісту мовних одиниць (О. Есперсен, І.В. Мещанінов). Це не лише сприяло вирішенню проблеми, скільки пом'якшувало її гостроту: відбувся рух від глобальних, загальнолюдських, епістемологічних категорій до категоріальності слова. Філософське й логічне знання також рухалося в цьому напрямі, усуваючи різкий розрив між поняттям і категорією» [Мусієнко 1997, с. 7]. Проводячи дослідження у функціональному аспекті, автор обирає термін *понятійні категорії* як робоче для опису функціонально-семантичної категорії (ФСК) міри на матеріалі російської мови. Водночас спостерігається звернення лінгвіста до поняття «відсутність», без якого, на нашу думку, неможливо вивчити граматичні та функціонально-семантичні категорії: «Відсутність категорії міри в системі власне граматичних категорій, зумовлене асиметричністю між мовою і мисленням, не може служити перешкодою для її структурування в руслі функціоналізму» [Мусієнко 1997, с. 20]. Традиційне визначення граматичних категорій як узагальнених понять поширюється ученим і на функціонально-семантичні категорії: «Понятійним стрижнем, навколо якого формується ФСК міри, є логічна категорія міри. Природно, що ФСК міри, будучи лінгвістичним об'єктом, з одного боку, знімає в собі ознаки категорії міри як об'єкта логічного: вона структурується на базі якісно-кількісних відносин, має властивості універсальності, загальності, з іншого – наповнює зміст міри мовною специфікою: вона постає в різноманітті варіантів і оточена ідіоетнічним ореолом» [Мусієнко 1997, с. 20 – 21]. Ми віддаємо перевагу терміну *поняття*, оскільки вважаємо, що *поняття «відсутність»* також має риси універсальності, але водночас ширший за термін *категорія* в плані абстрагування та частотності вживання дослідниками в описах різних парадигм. В.П. Мусієнко описує функціонально-семантичну категорію міри у когнітивно-функціональній парадигмі та трактує категорію як «активний, діяльний початок у механізмі розгортання розумового концепту в мовній

діяльності» [Мусієнко 1997, с 20]. Поняття «відсутність» ми розуміємо як складову когнітивно-ментального та когнітивно-дискурсивного процесів.

Щодо належності «відсутності» до абстрактних феноменів мовної системи ми віддаємо перевагу терміну *поняття* і виходимо з певних положень. Категорія завжди передбачає максимальний вияв родового поняття та узагальнення ознак до межі неможливості розширення. Категорія, фіксуючи й передаючи ознаки явищ і предметів дійсності, становить їх у концентрованому вигляді. У кожній науці створена своя система категорій. У мовознавстві, наприклад, це може бути система граматичних категорій (роду, числа, відмінка, детермінації, ступеня якості, часу, аспектуальності, способу, особи). Таким чином, категорія є приналежністю виключно наукової сфери в той час, як термін *поняття* не обмежений сферою вживання.

Вважаємо за необхідне вказати, що в науковому побуті поряд із терміном *поняття* активно використовується термін *дефініція*, який часто замінює слово *визначення*. Термін *дефініція* – запозичене з латини слово *definition*, що є похідним від слова *finis* “край, межа”. Однак, як пише І.І. Степанченко, «у філології значна частина дефініцій суперечить даним психології та філософії. Цей розрив призводить до приблизності, метафоричності ряду лінгвістичних дефініцій і, врешті, не йде на користь розвитку філології. Подолати цей розрив дозволить лише узгодження методологічних установок різних наук у рамках єдиної інтегрованої наукової парадигми» [Степанченко 2014, с. 86–87]. На думку вченого, у цьому й полягає одне із завдань антропоцентрізму в лінгвістиці.

На наш погляд, у формулюванні *дефініції* досить часто використовуються поняття, у яких актуалізовано ядерну зону для більш точного визначення. *Дефініцію* ми розуміємо як тлумачення, визначення через коротке висловлювання, що відносить об’єкт до якої-небудь категорії й описує найважливіші та характерні риси цього об’єкта. Фіксація дефініцій у словникових статтях може здійснюватися з опертям на поняття «відсутність», через використання якого передається антонімічність,

протиставлення, протиріччя явищ, предметів, ознак, дій, процесів. Наприклад, *анаэробиоз* – “життя **у відсутності** вільного кисню” [https://ru.wikipedia.org/wiki]; *атавизм* – “поява в особини ознак, властивих віддаленим предкам, але **відсутні** в найближчих” [https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/151654]; *мрак* – пряме значення “повна **відсутність** світла, освітлення, пітьма, темнота” та метафоричне “безрадісність, безнадія” (рос. "безотрадность, безнадёжность") [МАС 1986, с. 307].

Про те, що поняття «відсутність» характеризується високим експланаторним потенціалом, піде мова в параграфі 4.3. Ми вважаємо термін *поняття* змістовно ширшим, ніж термін *дефініція*, який визначається з використанням *поняття*.

Польський філософ В. Татаркевич, розмірковуючи над розвитком і становленням понять естетики, пояснює відмову від терміна *дефініція* тим, що існують важко- або взагалі невизначені феномени: «... ми нерідко послуговуємося назвами, які не піддаються визначенню, бо вживаються вільно, приблизно, а означувані ними предмети не мають спільних рис. Вони мають лише «родову схожість», за висловом Л. Віттґенштейна, який перший висунув таку думку і підпер її своїм авторитетом. Поняття такого ґатунку названо «відкритими» [Татаркевич 2001, с. 37]. Дійсно, і логіки виділяють поняття відкриті (загальні) і закриті (приватні) [Конверський 2010].

Поняття «відсутність» ми відносимо до відкритих понять, оскільки до нього вдаються дослідники різних галузей знань для опису процесів концептуалізації та категоризації знань про навколишній світ. Поняття «відсутність» – одне з фундаментальних понять пізнання, що пов’язане з іншими поняттями і є елементом термінологічних систем різних галузей наукового знання, воно стилістично не марковане і вільно вступає в синтагматичні зв’язки з іншими термінами.

Ідею Л. Віттґенштейна про «відкриті поняття» підтримав і надалі розвинув американський естет М. Вайц, який указував на те, що «закриті

поняття» існують лише в логіці й математиці. Дійсно, термін *поняття* мовознавці запозичили в логіків, а зв'язок логіки з мовознавчими традиціями зберігався до XIX століття. Під *поняттям* логіки розуміють форму мислення, через яку відображаються загальні й суттєві ознаки предметів, явищ, процесів, тобто будь-який об'єкт думки [Формальна логіка 1977, с. 73]. Цим підкреслюється універсальність поняття як форми мислення, його здатність відобразити все різноманіття світу.

Через застосування понять здійснюється пізнавальна та комунікативна діяльність людини. Абстрагування є найвищою сходинкою пізнання, що дає змогу концентрувати в понятті результат розумової роботи. Закріплюючи свої знання про навколишній світ у формі понять, люди обмінюються ними в процесі спільної діяльності, водночас забезпечується соціальне успадкування знань.

Неодмінною умовою адекватного мислення є точне мовне оформлення понять, вираження їх відповідними словами й сполученнями слів. І навпаки, неодмінною умовою правильного мовлення виступає визначення слів відповідно до тих понять, які вони виражають.

Виникнення нових понять пов'язане з процесом поглиблення й розвитку самого пізнання, відкриттям у предметах нових сторін, властивостей, зв'язків, відносшень. У будь-якому понятті виокремлюється сам предмет думки, тому в цій формі мислення нічого не стверджується та не заперечується.

Будучи відносно найбільш простою формою мислення, *поняття* має складну структуру, тобто складається з елементів, певним чином пов'язаних між собою. Ця структура зумовлена функціями поняття і служить засобом їхньої реалізації.

Логіки залежно від змісту розподіляють поняття на позитивні (характеризуються наявністю у предметів думки яких-небудь якостей, властивостей) і негативні (характеризуються відсутністю у предметів думки яких-небудь якостей, властивостей) [Конверський 2010]. Останні в російській мові виражаються через використання негативних часток (*не, ні*), префікса

(*без / бес-*), а також іншомовних префіксів (*а-, анти-, дез-, контр-*). Ми вважаємо, що таке розмежування понять є досить умовним і носить суто логічне значення, воно не має нічого спільного з відповідною фактичною оцінкою самих предметів думки, відображених нею.

У практиці мислення нерідко відбувається рух від поняття з меншим обсягом до поняття з більшим обсягом – від виду до роду. Така логічна операція називається узагальненням поняття. Логічна операція, протилежна узагальненню, називається обмеженням поняття (від роду до виду). Значення логічних операцій узагальнення й обмеження полягає в тому, що вони служать засобом закріплення отриманих знань, як загальних, так і приватних, і одним зі способів визначеності нашого мислення [Конверський 2010].

У фундаментальній праці О.О. Потебні «Думка і мова», у якій чітко простежується негативне ставлення до логіки й маніфестується психологізм як основа мовознавства, поняття логіки переосмислюються. Учений-мовознавець вибудовує ланцюжок пізнавальної діяльності дещо інакше, ніж логіки: *уявлення, судження, поняття.*

На основі сенсорних сприймань навколишнього світу в людини, на думку О.О. Потебні, формується образ, який складається з багатьох ознак. Ознака, що переважає, є внутрішньою формою і центром образу. Актуалізація ядерної ознаки виявляється в утворенні звукового знаку. «Ознака, виражена словом, легко зміцнює своє панування над усіма іншими, тому що відтворюється під час усякого нового сприйняття, навіть не уміщуючись у цьому останньому, тоді як з інших ознак образу багато можуть лише зрідка повертатися у свідомість» [Потебня 1993, с. 100]. З появою слова людина може апперцепіювати свої сприйняття й досягти розуміння серед мовців, які з певним словом пов’язують конкретний образ. «Внутрішня форма, крім фактичної єдності образу, дає ще знання цієї єдності; вона є не образом предмета, а образом образу, тобто уявлення», – пише О.О. Потебня [Потебня 1993, с. 100]. Розмежувавши образ і уявлення, учений убачає їхню діалектичну єдність у слові як двочленній величині, тобто судженні. «Те, що

апперцепується і підлягає поясненню є суб'єктом судження, те, що апперцепує і визначає, – його предикат», – указує О.О. Потебня [Потебня 1993, с. 101]. У розвитку думки за допомогою слова, за образним порівнянням О.О. Потебні, «розмотується її клубок», уявлення переходить у поняття: «Усяке судження є актом апперцепції, тлумачення, пізнання, тому сукупність суджень, на які розклався чуттєвий образ, можемо назвати аналітичним пізнанням образу. Така сукупність є поняттям» [Потебня 1993, с. 112]. О.О. Потебня визначає логічне поняття як одночасну сукупність ознак. Поняття, що розглядається з боку психології, являє собою послідовні акти думки, представлені словом. Мовознавець приходить до висновку про те, що «слово, будучи засобом розвитку думки, зміни образу в поняття, само не становить його змісту. Якщо запам'яталася центральна ознака образу, який виражається словом, то він, як ми вже сказали, має значення не сам по собі, а як знак, символ відомого змісту; якщо разом з утворенням поняття втрачається внутрішня форма, як у більшої частини наших слів, прийнятих за корінні, то слово стає чистою вказівкою на думку, між звуком і змістом не залишається для свідомості мовця нічого середнього» [Потебня 1993, с. 117].

Представник модернізму в літературі А. Білий, звертаючись до філософсько-філологічної концепції О.О. Потебні, розвиває важливу ідею вченого про те, що образ переходить у поняття через слово. Спираючись на погляди вченого-лінгвіста про слово, представник нового часу і нової літератури трансформує теорію вербалізації процесу пізнання у відповідності з установками символістів. «Коли, – пише А. Білий, – я кажу «я», я створюю звуковий символ; я стверджую цей символ, як існуючий; лише в цю хвилину я усвідомлюю себе» [Білий 1994, с. 137].

Необхідно відзначити, що символічність слова для носіїв російської мови – це відносне поняття, бо екзистенційне цілісне, а не абстрактно-логічне сприйняття світу є типовою рисою слов'янської ментальності. Якщо в паремії-кальці з англійської мови *Отсутствие новостей – уже хорошая новость* спостерігається використання абстрактного поняття як конкретного, то

в споконвічно російських фразеологічних одиницях наочно простежується зворотна тенденція – від конкретної (прототипу) до абстрактного (символу). Наприклад, в усталеному сполученні *яблоку негде упасть* метафорично передається сенс "відсутність місця", при цьому використовується прототипний репрезентант категорії фрукт (*яблоко*) у російській мовній картині світу.

Поняття «відсутність», як і будь-яке інше абстрактне поняття, будучи формою мислення, у природній мові втілюється в слова і словосполучення. У нашому дослідженні висувається гіпотеза про те, що «відсутність» є одним з базових понять людського мислення. На наш погляд, «відсутність» належить до основних когнітивних понять з тієї причини, що воно в якості базового впливає на формування людської мови як феномена. Поняття «відсутність», репрезентується знаками (вербальними і невербальними), передає національну ментальність носіїв мови, яка повністю реалізується лише в їхній дискурсивній практиці.

Аргументуючи свої твердження, ми спираємося на висловлювання О.О. Потебні про формування поняття з боку психології: «Як у слові вперше людина усвідомлює свою думку, так у ньому ж насамперед вона бачить ту законність, яку потім переносить у світ. Думка, виплекана словом, починає стосуватися безпосередньо самих понять, у них знаходить шукане знання, на слово ж починає дивитися як на сторонній і довільний знак, і пропонує спеціальній науці шукати необхідності в цілій споруді мови і в кожному окремому його камені» [Потебня 1993, с. 114-115].

Уніфікація термінології зумовлює те, що *поняття* було і залишається класичним і універсальним терміном теоретичних досліджень, а на сучасному етапі розвитку когнітології виступає альтернативним терміном для позначення гносеологічних абстракцій.

В американській і європейській (зокрема, німецькій) когнітивній лінгвістиці простежується тенденція злиття з іншими науками в теоретичному плані, що безпосередньо знаходить вияв у термінології. Сучасний німецький

когнітолог М. Шварц-Фризель бачить когнітивну лінгвістику як інтегральну та міждисциплінарну мовну теорію, яка прагне до аналізу механізмів людської свідомості [Шварц-Фризель 2009, с. 107]. Зміщення інтересів дослідників у бік семантики і зон сполучення мовних компонентів з іншими когнітивними системами, на наш погляд, підсилює значущість *поняття* як міждисциплінарного та інтегрального терміна. Основною характеристикою терміна *поняття* у когнітивній лінгвістиці стають міждисциплінарна інтеграція та конвергенція, а «відсутність» набуває статусу одного із базових понять у когнітології.

1.4. Поняття «відсутність» як об'єкт лінгвістики і ступінь його вивченості в гуманітарних науках

1.4.1. Дослідження поняття «відсутність» у міждисциплінарному аспекті. Поняття «відсутність» належить до таких феноменів, які носять співвіднесений характер і мають реалізацію в усіх гуманітарних і негуманітарних науках. Способи оперування поняттям «відсутність» не збігаються, оскільки в кожному окремому випадку спостерігається трансформація абстрактного в конкретне. Також неоднакові й інструментальні можливості термінології різних наукових дисциплін, оскільки уніфікації термінів поки немає в жодній з галузей знань.

Досить часто через застосування цього поняття пояснюється семантичне наповнення понять «порожнеча» і «заперечення», що представлено в працях лінгвістів. Наприклад, О.С. Снитко визначає порожнечу як відсутність денотата і референта [Снитко 1999], Н.Р Суродина, досліджуючи концепт ПОРОЖНЕЧА, до числа парадигматичних одиниць лінгвокультурологічного поля ПОРОЖНЕЧА насамперед відносить «відсутність» [Суродина 1999].

Абстрактне поняття «відсутність» виявляє асоціативні зв'язки й метафоричні інтерпретації не лише в лінгвальному аспекті, але, як уже вказувалося раніше, й активно використовується в усіх гуманітарних науках.

Завдяки цьому відбувається розширення синонімічного ряду, у якому лексема *відсутність* виступає домінантою. Усе це свідчить про актуальність дослідження цього поняття в міждисциплінарному аспекті [Радчук 2019 а].

Об'єднання мовознавства та літературознавства в одну комплексну науку філологію дає всі підстави звернути нашу увагу насамперед на розуміння терміна *поняття «відсутність»* літературознавцями.

Проблема існування та відсутності в літературознавстві є, на наш погляд, однією з ключових і дослідженою в різних аспектах. Використання в літературознавстві прийомів «непоміченості», літературної маски і стратегії умовчання для створення художнього образу безпосередньо пов'язано з поняттям «відсутність».

У книзі «Мистецтво бути відсутнім: Непомічене покоління російської літератури» автор, звертаючись до історії емігрантської літератури 1920 – 1930 -х років, зазначає, що це покоління легко зникає з поля зору, його історія цілком може вибудовуватися як послідовне свідчення відсутності: відсутність живої та талановитої молоді в еміграції, відсутність виразної ідеології нової літератури, – аж до свідчення порожнечі, що ховається за фальшивим образом «молодого покоління». Але ситуація настільки ж легко перевертається, стаючи історією непоміченості, недостатньо уважного погляду [Каспе 2005, с. 83]. Характерно, що модель «непоміченого покоління», що виникла в умовах інституційної кризи, але високого статусу національної літератури, активно використовується в 90-і й 2000-і роки для опису сучасних сюжетів. Наприклад, роздумам людини про сутність буття присвячений роман О.В. Ілічевського «Матісс», у якому соціальні проблеми по-філософськи осмислюються й знаходять утілення у феномені *порожнеча*. Вербалізація цього поняття має безпосереднє відношення до поняття «відсутність». Поняття «порожнеча», яке використане в романі для опису фізичного та ментального простору, має яскраво виражену негативну конотацію. Автори монографії «Простір і час у романі О.В. Ілічевського «Матісс»: лінгвокогнітивний і стилістичний аспекти» вказують, що «мотив порожнечі

особливо актуалізувався в літературі XX століття, яке визначають як століття науково-технічної революції й одночасно, як століття жорстокої кризи гуманізму. Наслідок цієї кризи – зникнення відчуття впевненості та надійності, виникнення почуття розгубленості й внутрішньої спустошеності» [Юйін Лю; Соколова 2012, с. 49]. Цей мотив співзвучний з описом емігрантської молоді початку XX століття, оскільки молодих літераторів у вигнанні охоплюють, за словами І. Каспе, ті ж почуття: «занедбаність», «спустошеність», «розгубленість». Як наслідок цього, зазначає літературознавець, доводиться з гіркотою констатувати жахливу відсутність талановитої і, головне, живої молоді [Каспе 2005, с. 52]. І. Каспе, підбиваючи підсумок своїх роздумів, пише: «таким чином, атрибутика літературної невдачі, зберігаючи легку ауру елітарності, у той же час розповсюджується на «ціле покоління», а сама література перетворюється в інститут, який соціалізує, мобілізує і виробляє «непомічених» [Каспе 2005, с. 119]. Зверненням до феномену *порожнеча* характеризується насамперед інтелігенція, люди мистецтва, високоосвічені особи, у яких відбувається відсутність реалізації їх амбіцій та ідеалів в реальному житті.

На початку XX століття в російській літературі спостерігається розмежування двох поколінь поетів, в основі якого було різне ставлення до не-буття і буття. На сторінках творів поетів-символістів О. Блока, К. Бальмонта, А. Білого розкривається діалектика *порожнечі*. Для них *не-існування* було понад усе, реальністю для них була «відсутність усього, за винятком відсутності порожнечі» [Деріна 2014]. Поворот до буття простежується на сторінках творів поетів-акмеїстів М. Гумільова і О. Мандельштама. Їхні художньо-філософські пошуки пов’язані з мотивом заповнення порожнього простору.

Свою версію незгасимого інтересу до феномену *порожнеча* з філософських і психологічних позицій викладає літературознавець М.Ю. Гаврилкіна. Вона вважає, що почуття розгубленості у Всесвіті, неповноти існування, катастрофічності й безглуздого глухого кута оселилося

в людині з утратою Абсолюту, у відторгненні від якого дитя цивілізації взяло безпосередню участь. Це помістило людину по інший бік дзеркала: вона перестала мати відношення до досконалих творінь Бога, припинила відображати Його благодать, розуміти й оцінювати себе крізь Його ціннісні орієнтири. Зникнення абсолютної Істини, що узгоджує весь світоустрій, активізує в культурі поняття «Порожнеча». Світ залишився без Бога, людина залишилася один на один із неоформленим всесвітом, якому необхідно повсякчас заново задавати координати сенсу, а саме життя перетворилося на випробування порожнечею [Гаврилкіна 2013]. Для слов'янської ментальності випробування порожнечею, подолання й заповнення порожнечі є не лише важливим виявом самореалізації особистості, але й відповіддю на вічне шекспірівське питання «Бути чи не бути?».

Роман В. Пелевіна «Чапаєв і Порожнеча» побудований на символічному розумінні порожнечі, яка є наскрізним мотивом усього твору. Цей роман є настільки дискусійним у літературній критиці, що пояснення цьому ми бачимо в тому, що в ньому зосереджено розуміння порожнечі від простої повсякденної свідомості до глибокого філософського розуміння, що закладено в стародавній культурі й релігії.

У теології й теософії розуміння порожнечі неоднакове й не ідентичне в різних культурах і традиціях. Наприклад, у буддизмі поняття порожнечі пов'язано зі станом нірвани, яка є синонімічною до поняття «ніщо», «ніхто» і «ніде», тобто повна відсутність усього. Людина, що знаходиться в такому психофізичному стані, постає як безсутнісна істота.

Паралелі й художня інтерпретація порожнечі, що проводяться В.О. Пелевіним, дозволяють зробити висновок про те, що поняття «відсутність» є значущим як для слов'янської, так і для східної ментальності, розгляд його як відсутньої основи існування людини зближує віддалені культури та етноси.

Український літературознавець Ф.М. Штейнбук у дослідженні творів сучасної світової літератури виокремлює мікротопоси *болю*, *страждання*,

чуттєвості, насолоди, бажання, мислення, волі, відсутності та інші. У резюме до розділу, присвяченого топосу *відсутність*, учений пише про те, що «аналіз розгортання, побутування і конвергенції топосу *відсутність* у творах сучасної літератури дає змогу дійти висновків, що цей топос характеризується, з одного боку, багаторівневою й полівалентною структурою і змістом, а з іншого, – посутньо продуктивним діалектичним і творчим потенціалом» [Штейнбук 2014, с. 80]. Привертає увагу той факт, що топос *відсутність* представлено в більшості аналізованих романів, серед яких «Коханка» Я. Вишневського, «Т» В. Пелевіна, «1Q84» Х. Муракамі, «Музей невинності» О. Памука, «Можливість острова» М. Уельбека, «Таке» Ю. Іздрика, «Колекція пристрастей ...» Н. Сняданко, «Інше тіло» М. Павича. Автори романів, на думку Ф.М. Штейнбука, використовують різні способи та можливості репрезентації топосу *відсутність*, «проте парадокс полягає, власне, у тому, що корелят відсутності актуалізується винятково за умов присутності, яка можлива як присутність тілесна» [Штейнбук 2014, с. 65 – 66]. Топос *відсутність* може бути вже закладено в назві роману, створення вигаданих персонажів, існування паралельних світів, різних метаморфозах зникнення й перевтілення, іноді цей топос представлений як локус сну або смерті, у кожному окремому випадку він іманентний і співвідноситься з світосприйняттям самого автора, його естетичними ідеалами.

Естетичні поняття, сформульовані філософами і покладені в основу людського буття, активно впливають на людську свідомість, спочатку виступають суперечливими за своєю суттю. Сучасний польський філософ В. Татаркевич, аналізуючи історію шести фундаментальних понять естетики, пише: «розрізнялися і розрізняються (як у філософії, так і в повсякденному мисленні) два види *буття*: те, що є частиною природи, і те, що створила людина. Таке розрізнення ще в давнину запровадили греки, розмежувавши те, що походить «із природи» (*fysei*), і те, що походить із мистецтва, або з людських творів (*nomo, thesei*)» [Татаркевич 2001, с. 8]. Одна з основних категорій естетики – категорія прекрасного. Прекрасними можуть бути як

власне природні пейзажі, так і пейзажі як твори художників-живописців. Відсутність прекрасного в житті людини, невміння бачити та створювати прекрасне призводить до внутрішньої спустошеності.

Загальновідомо, що пізнання світу відбувається одночасно й через розумову діяльність, і через почуття, що розділило філософів на раціоналістів і сенсуалістів. У кожної людини постійно відбувається прагнення до «золотої середини», «урівноваження» розумного й емоційного. Невпевненість у правильності вибору нерідко приводить до порожнечі (за Сартром) або екзистенційного вакууму (за Франклом).

Сучасний психолог О.Ю. Большанін у статті «Порожнеча й екзистенційний вакуум: перспективи екзистенційної терапії» порівнює ці два поняття й приходить до висновку, що згідно з Сартром, ми вільні лише у виборі засобів і способів заповнення наявної порожнечі, але позбутися її ми неспроможні, так само як і не винні в її появі, оскільки порожнеча виступає основою нашого буття, а самі ми опиняємося закинутими якимись силами в цю порожнечу [Большанін 2009]. Таке розуміння порожнечі, яке не залежить від людської діяльності, а сприймається людиною як даність, і, урешті, безнадія, безвихідь, замкнутість, відрізняється від поняття екзистенційного вакууму, за Франклом, що акцентує увагу на тому, що все залежить від людини, її волі, її бажання щось змінити й вирватися із цієї порожнечі.

Філософ Ж. Ліповецьки в праці «Ера порожнечі. Есе про сучасний індивідуалізм» намагається дати пояснення моделі існування людини в сучасному соціумі. Світ, у якому живе індивід, постійно й швидко змінюється, пристосуватися до зовнішніх умов життя, виживати людині дуже не просто. Відсутність стабільності породжує переоцінку духовних цінностей, матеріальне все частіше висувається на перший план, і, як наслідок цього, відбувається масове спустошення, байдужість і апатія, що нерідко призводять людину до суїциду.

Хоча, як стверджують психологи, власне порожнечі немає, її не існує, вона лише відчувається. Відчуття порожнечі виникає через відсутність

мотивації в досягненні цілей, що пов'язано з проблемами на роботі або з особистим життям людини, відсутністю захоплень. Багатьом українцям відомі слова *Погано, що порожні храми, ще гірше – пустота в серцях*, що приписуються різним авторам. У людини, здатної любити, порожнеча в серці відсутня, і така людина прийде в храм, щоб поставити свічку за здоров'я близького та попросити в молитві миру, добра і добробуту не лише для своїх близьких, але й усіх людей, що живуть на цій планеті.

Німецький філософ і психоаналітик Е. Фромм розглядає любов як вирішення проблеми людського існування. Досліджуючи питання психічної сфери життя людини в книзі «Мистецтво любити», Е. Фромм доходить висновку, що найглибшу потребу людини становить потреба подолати свою відчуженість, покинути в'язницю своєї самотності [Фромм 2009, с. 41]. Почуття любові допомагає людині подолати ізоляцію і наповнити порожнечу позитивними емоціями, які є стимулом до життя в ім'я когось або чогось. У любові закладена творча сила, прагнення дати, а не взяти. Тому проблема порожнечі, пригнічення, відсутність мотивацій може бути дозволена лише самостійно, кожною людиною всередині самої себе.

Цій проблемі присвячено відомі праці з філософії екзистенціалізму та психології «Психіка, структура і функціонування» З. Фрейда, «Буття і ніщо» Ж. Сартра, «Ніцше і порожнеча» М. Гайдеґґера, а також роздуми в книзі «Між річчю і порожнечею» М.Ю. Лотмана і Ю.М. Лотмана. Психологічне переживання порожнечі, її світомоделююче значення в житті людини відображено в різних аспектах у філософії та психології, однак так і не приведено до спільного знаменника. У словах Г. Іванова *Прожиты тысячелетья в* ***черной пустоте****. И не прочь бы умереть я, Если бы не «те»* з вірша «Змилостивилася погода» (рос. «Смилостивилась погода») підкреслюється, що проблеми безцільності й безглуздості існування, відсутність сенсу людського буття виникли у свідомості людини з того часу, як вона перетворилася на homo sapiens. Однак це питання є актуальним,

оскільки людина як феномен настільки унікальна, що її розвиток значною мірою випереджає час, а не розставляє крапки над і.

Поняття «відсутність» викликає інтерес і в такій сфері гуманітарних знань, як юриспруденція – наука про державно-правову організацію суспільства. Наприклад, одним із основоположних принципів у кримінальному судочинстві є *презумпція невинності* (рос. *презумпция невиновности*), суть якої полягає в тому, що суб'єкт вважається невинним до доказу в суді його причетності до злочину, тобто відсутність провини до моменту її встановлення в передбаченому законом порядку. Додамо, що в цьому випадку мається на увазі відсутність чогось конкретного, на відміну від порожнечі (абстрактної відсутності). Зазначений юридичний термін походить з латини: *praesumptio innocentiae*. Другий компонент наведеного словосполучення буквально перекладається як *невинность*. Використання слова *невиновность*, на наш погляд, пов'язане не лише з нормованим вживанням в офіційно-діловому стилі мови, але й із тим, що воно не має омонімічних паралелей, а слово *невинность* уживається у двох різних значеннях і фіксується в словниках у різних словникових статтях, і лише в одному значенні виступає синонімом до слова *невиновность*. Оскільки абстрактні субстантиви утворені від ад'єктивів, розглянемо семантику останніх[7]. «1. *НЕВИННЫЙ* (не имеющий за собой вины, провинности, не совершивший проступка или преступления). *Пострадали невинные люди*. *НЕВИНОВНЫЙ* преимущ. офиц.-дел. *НЕПОВИННЫЙ* разг. *Невиновен, нисколько неповинен, в плутовстве и грабеже неповинен* (Достоевский), *НЕВИНОВАТЫЙ, ПРАВЫЙ Бабы стрекотали, как сороки, и кивали укоризненно головами, глазами правых глядя на виноватую Христю* (Сергеев-Ценский), *БЕЗВИННЫЙ* устар. Антонимы: *ВИНОВАТЫЙ, ВИНОВНЫЙ, ПОВИННЫЙ, ГРЕШНЫЙ.* 2. *НЕВИННЫЙ* (не

[7] Оскільки російські слова *невинный* і *невиновный* українською мовою перекладаються як *невинний*, вимушені не наводити перекладу словникової статті. Щоб уникнути перекручування змісту, і надалі визначення деяких дефініцій з ілюстративним матеріалом з російських словників надаємо без застосування перекладу.

заслуживающий порицания, не причиняющий неприятностей, огорчения). *Невинная шалость. БЕЗОБИДНЫЙ Безобидная шутка. ДЕВСТВЕННЫЙ*» [Словник синонімів 1975, с. 270]. Цей приклад демонструє те, що посилення семантичних відмінностей спричиняє посилення морфологічних відмінностей, що ще раз доводить тісний зв'язок граматичних форм і семантичної структури слова. Для правознавців велике значення має однозначність дефініції, неприпустимість двоякого тлумачення, суворий підхід до використання кожного слова. Такі поняття, як «невинність», «безпека», «зберігання мовчання», «алібі» та багато інших безпосередньо пов'язані з поняттям «відсутність», що визначаються через застосування цього абстрактного поняття.

Таким чином, у гуманітарних науках простежується спільність і диференціювання щодо поняття «відсутність», чітка кореляція понять «відсутність» і «порожнеча». Кристалізація наукових поглядів зосереджена на людині як соціальному, психічному, біологічному феномені, що пізнає навколишній світ і заповнює всі «ніші» відсутності, які виникають у неї на шляху до самореалізації.

1.4.2. Сучасний стан вивченості проблеми в мовознавстві. Поняття «відсутність» як об'єкт лінгвістики окремо не розглядалося в наукових працях. І незважаючи на те, що стратумне представлення мовної системи неодноразово піддавалося критиці [Караулов 1981, Рудяков 2015], саме послідовність вивчення цієї проблеми була пов'язана з ярусною характеристикою мовних одиниць. Структуральний метод дав змогу виділити з ряду однорідних елементів одиницю мови на основі опозицій, і завдяки такому протиставленню описати та виявити її особливості. Відсутність або наявність будь-яких ознак визначало приналежність одиниці мови до певного класу явищ.

Поняття «зворотного маркування», що отримало визнання й сучасних когнітологів, було сформульовано представником празької структуральної

школи Р.О. Якобсоном. Підтримуючи цей погляд, лінгвіст-когнітолог О.Е. Кібрик писав: «Стало очевидним, що поняття маркування застосовується не лише до двійкових параметрів, але й багаточленних [...] і бінарне протиставлення «маркування vs. немаркування» є лише окремим випадком більш загального протиставлення «(най)більш маркований vs. (най)більш немаркований», і з погляду маркування значення параметра утворюють ієрархію зростання (спадання) маркування» [Кібрик 2015, с. 35]. Поняття системи мови базується на взаємозалежності її елементів, наскрізь пронизане поняттям «маркування», оскільки воно виступає характерним виявом відмінності одного елемента мови від іншого. Виділення та опис мовних одиниць на підставі ознак маркування vs немаркування, включаючи ознаки відсутність vs наявність, зреалізовано на всіх рівнях мовної системи.

В усіх школах структуралізму першої половини XX століття активно розвивалася теоретична фонетика і фонологія, що, на думку мовознавців, пов'язано з вивченням нижчого рівня мовної системи, при цьому самого впорядкованого. Саме фонологічні опозиції, у яких ознака відсутності або наявності відігравала важливу роль в описі властивостей мовної одиниці, мали вагоме значення в їхніх дослідженнях. У концепціях лінгвістів-структуралістів указані ознаки є структуротвірними ланками мовної системи.

Загальновідомо, що введення поняття системи у мовознавстві пов'язують із іменем Ф. де Соссюра, що його наукова концепція поклала початок вивченню структури мови, взаємозалежності мовних елементів різних ярусів. Структурний метод започаткував вивчення системи мови з опертям на опозиції. Теорія фонеми І.О. Бодуена де Куртене послугувала стимулом для подальших досліджень фонологічної системи мови через використання опозицій. Структуралісти довели, що фонологічні системи як в окремо взятій мові, так і в різних мовах відрізняються загальною кількістю фонем, організацією фонемних опозицій, характеристикою властивостей фонем, їхніх варіантів і варіацій.

Відомий італійський філолог і філософ ХХ століття У. Еко в книзі «Відсутня структура», коментуючи наукові напрацювання структуралістів, указував на те, що в основі методології лежать ідеї розгляду природної мови через використання методу бінарних опозицій. Оскільки слово як основний знак мовної системи складається з набору фонем, що характеризуються диференційними ознаками, звукова реалізація фонем може змінювати значення слова. У. Еко пише, що «наприклад, по-італійськи я можу по-різному вимовляти «o» в словах «bene» і «cena», але різниця у вимові не змінить значення слів. Навпаки, якщо, говорячи по-англійськи, я вимовляю "i" в словах “ship” і “sheep” (транскрибованих у словнику відповідно [\ip] і [\i:p]) по-різному, у наявності опозиція двох фонем, і дійсно, перше слово означає “корабель”, друге – “вівця”. Стало бути, і в цьому випадку можна говорити про інформацію, яка виникає завдяки бінарним опозиціям» [Еко 2004, с. 52–53].

Роздуми У. Еко зосереджені на системі відмінностей фонем у різних мовах, так і в однієй, оскільки, на думку філософа, «у фонологічної опозиції можуть бути факультативні варіанти, пов’язані з індивідуальними особливостями кожного мовця, але не змінюють, однак, характеру цієї опозиції» [Еко 2004, с. 76 – 77]. Відштовхуючись від поняття фонеми як мінімального елемента, який сам по собі не має значення, але здатний змінювати семантику слова залежно від звукових якостей звуку, учений вважає, що використання методу бінарних опозицій є важливим для вивчення питання виникнення й передачі інформації як в окремо взятій конкретній мові, так і в різних мовах.

Значущість фонеми зумовлена якісними звуковими відмінностями від інших фонем. У різних мовах система фонем становить систему відмінностей, яка може збігатися в різних мовах, навіть якщо акустичні властивості звуків змінюються. У лінгвістичних дослідженнях структуралістів система відмінностей фонем розглядається як система абстрактних відносин, підпорядкованих фонологічним законам. Так, вивчаючи структуру

фонологічних систем різних мов, М.С. Трубецькой «робить висновок про те, що деякі комбінації відносин трапляються в найрізноманітніших мовах, у той час як інші ніде не використовуються. І це і є структурні закони фонологічних систем» [Еко 2004, с. 341 – 342].

Маючи на меті синхронічний опис мовної системи, структуралісти прагнули до формалізації лінгвістичного аналізу та опису мовних одиниць через застосування математичних методів. Вагомим внеском у розвиток науки про мову стала функціональна інтерпретація системи мови, визначення місця й ролі кожного елемента. Був переосмислений термін структура, оскільки в системі мови найважливішим, на думку представників Празької школи, вважався взаємозв'язок усередині самої системи. Незважаючи на те, що структуралісти виділили, описали мовні елементи через використання опозицій відсутності або наявності ознаки, вони не пояснили причину відсутності в тій чи тій мові.

Вивчення відсутності розрізнення фонем у слабких позиціях виявляється не лише в структурному й функціональному, але й у когнітивному аспекті. Загальновідомий факт, що в російській мові фонетичне звучання не завжди передається на письмі, оскільки основним принципом орфографії виступає морфематичний, хоча в його застосуванні існують розбіжності між фонологічними школами. Як наслідок цього, наприклад, фонетико-морфологічні особливості російської мови вплинули на те, що фонологічне оформлення слова *пиленгас* розтяглося на кілька десятиліть і закріпилося в лексикографічних джерелах лише після 2000 року [Богуцька, Насєка 2004, с. 172 – 173]. У ненаголошених позиціях звуковий вигляд голосних *и* та *е* практично збігався. Сигніфікативно слабка позиція, позиція нерозрізнення, нейтралізації фонем не впливала на зміст слова, тому траплялися й різні написання: *пеленгас* ([Линберг 1980, с. 138]) *пелингас* ([Решетніков, Котляр, Расс, Шатуновський 1989]). І лише до кінця XX століття, коли успішно завершилася акліматизація піленгаса в Азовському морі, був остаточно виведений *пиленгас* як "вид морської риби з сімейства

кефалевих” і відбулося органічне поєднання звучання і значення слова, закріплене написанням. Ми вважаємо, що сучасні дослідження семантики, з когнітивної погляду на це, виявляються тісно пов’язаними з вивченням фонетико-фонологічних питань, джерелом яких є структуральні фонологічні школи.

Фонологічні дослідження празьких лінгвістів підштовхнули науковців до вивчення проблеми використання мовою фонем для утворення морфем як одиниць наступного стратума мовної системи. Морфонологія стала проміжною ланкою між фонетико-фонологічним і морфемно-морфологічним ярусами мовної системи.

Загальновідомо, що основною морфемою в слові є коренева морфема, хоча й тут у російській мові трапляються винятки: наприклад, у слові *вынуть*, яке витіснило первинне дієслово *вынять*, що мало такий самий корінь, як і дієслова *принять*, *занять* тощо, унаслідок тиску аналогії з боку дієслів на *-нуть* залишки кореня *-ня-* стали настільки неочевидними, що навіть деякі лінгвісти вбачають тут відсутність кореневої морфеми. Усі морфеми, крім кореня, належать до афіксальних, та їхня особливість полягає в тому, що вони не лише відіграють важливу роль у словотворенні й словозміні, але і є показниками приналежності слова до певної частини мови, а також є формантами граматичних категорій. Саме відсутність паралельних афіксів створює формування так званих «дефектних» парадигм, серед яких найбільш вивченими є субстантивна та дієслівна неповні парадигми [Гурін 2000; Дешеуліна 2009].

У парадигмі відмінків іменника в російській мові, наприклад, немає форми родового відмінка множини в слові *мечта*. Спостерігається асиметрія і в протиставленні за родами. Якщо у випадках *летчик – летчица*, *учитель – учительница* створюється граматична опозиція, то паралельні, стилістично нейтральні, форми слів у *дворник*, *министр*, *врач* відсутні. Хоча ненормативні, стилістично знижені *дворничиха*, *министерша*, *врачиха* вживаються в просторіччі. Продуктивні словотворчі моделі мають потенційні

можливості утворення відповідних пар, однак ці можливості залишаються незреалізованими в російській мові. Досить часто такі порожнечі в системі мови заповнюються ненормованими (можливо діалектними, просторічними утвореннями) або дитячими інноваціями, які чітко дотримуються мовних моделей.

Нормативну відсутність родового протиставлення субстантивів зафіксовано в лінгвістичних лексикографічних джерелах, однак не пояснено такі асистемні факти. Дослідження рідко вживаних лексем становить особливий інтерес для когнітивної лінгвістики, яка, спираючись на історичні та культурологічні факти, здатна розкрити «секрети» деяких «дефектних» парадигм.

Наприклад, слово *олимпионик* – переможець в Олімпійських іграх, що буквально означає “переможець олімпіади” – вживається лише в чоловічому роді, а форма жіночого роду відсутня. Це є специфічною рисою російської мови, оскільки в низці інших слов’янських мов представлені бінарні родові опозиції зазначеного субстантива, наприклад: чеськ. *olympionik* vs *olympionička*. У польській мові пара *olimpijczyk* vs *olimpijka* використовуються в значенні “учасник Олімпійських ігор”. У давньогрецькій мові субстантив Ολυμπιονίκη уживався також лише у формі чоловічого роду, було відсутнє й ад’єктивне утворення жіночого роду. Спочатку брати участь в Олімпійських іграх і бути присутніми на змаганнях могли лише чоловіки. Жінкам під страхом смерті заборонялося з’являтися на святі. Кожну жінку, виявлену під час проведення ігор у межах священного округу, тобто за річкою Алфеєм, скидали зі скелі. Тому використання зазначеного слова лише у формі чоловічого роду є зрозумілим і обґрунтованим: *В последний день празднеств устраивалась торжественная процессия в честь победителей. Впереди всех шли элленодики. За ними шествовали новые* ***олимпионики*** *в сопровождении гражданских и религиозных властей, одетые в яркие, разноцветные одежды, с венками на головах и пальмовыми ветвями в руках* [К.М. Колобова, О.Л. Озерецька. «Олімпійські ігри» (1958)]. Незважаючи на

те, що набагато пізніше учасницями Олімпійських ігор стали й жінки, у текстах до 2000 року продовжує вживатися лише форма чоловічого роду й переважно в метафоричних перенесеннях із асоціацією *Бог*. Спочатку *олимпийцами* (*олимпиец / олимпийка*) називали мешканців Олімпу, богів або в переносному значенні верхівку якого-небудь суспільства, людей обраного кола. Наведемо приклади таких уживань: *Но мои грезы обширнее, потому что с высоты птичьего полета, и притом с одной стороны, величавому* ***олимпийцу****, сменившему по воле судеб свой божественный Олимп на фронтон Большого театра, ему казались все равными: вельможи и архиереи, купцы и купчихи на рысаках – и пеший люд всякого звания, состояния, и сытый, и голодный* [В.А. Гіляровський. «Люди театру» (1935)]; *Да и вообще литература в Америке не такое уж престижное занятие. Писатель здесь не* ***олимпиец****, а чаще всего – бедный, мрачноватый человек. Обладатель не самой редкостной профессии* [С.Д. Довлатов. «Переводні малюнки» (1990)].

Починаючи з 2000-х років у словниках поряд з *олимпиоником* стало вживатися слово *олимпиец*, яке в значенні "спортсмен, учасник Олімпійських ігор" фіксувалося з позначкою розмовне [Ожегов 1987, с. 363]. Наприклад, *Уже через несколько недель план, составленный Кекко и Альберти, отправили на утверждение в Национальный олимпийский комитет Италии (CONI). «Главный* ***олимпиец****» страны Джулио Онести полностью поддержал проект, но с одной оговоркой: денег на строительство у CONI не было* [В. Маккавєєв. Дух «гоночної долини» (2002)].

Ад'єктиви з кореневою морфемою *олимп-*, але різними суфіксами, *олимпиадный* і *олимпийский* мають і різний лексикографічний аспект. Слово *олимпиадный* вказується не в усіх словниках. У «Сучасному російському орфографічному словнику» 2006 року це слово наводиться лише в чоловічому роді [Палатовська 2006, с. 461], хоча в дискурсі трапляється, наприклад, у виразах *олимпиадное задание* (середній рід), *олимпиадная работа* (жіночий рід). Парадигму лексеми *олимпийский* представлено трьома родами, включаючи узгодження з іменниками трьох родів: *олимпийский девиз*,

олимпийское спокойствие, олимпийская эмблема. Слово *олимпийский* є більш поширеним і включеним у велику кількість сучасних лексикографічних джерел. Це пов'язано з тим, що слово *олимпиада* розширило лексичне значення і стосується не лише Олімпійських ігор.

У неповних парадигмах дієслів привертає увагу відсутність форми першої особи однини теперішнього або майбутнього часу дієслів *победить, убедить, дерзить, чудить, ощутить, завьюжить, запуржить, задождить, пылесосить, дудеть, очутиться*. Хоча деякі аналоги дієслів української мови мають паралельні форми: укр. *перемогти – переможу*. Порівняння з українською мовою можуть дати пояснення на морфонологічному підрівні мовної системи, оскільки наведені приклади пов'язані з фонологічними особливостями російської мови та накладеними фонетичними обмеженнями на граматику.

Відсутність певних форм дієслова в словозмінній парадигмі виступає відображенням структури лише літературної мови, у ненормованому мовленні порожні клітинки досить часто заповнюються. Також використання «неіснуючих» форм можна спостерігати в художньому дискурсі для створення комічного ефекту.

Наведемо деякі приклади дієслів, які не мають кореляційних пар за певною граматичною ознакою: *несдобровать* (лише форма інфінітива); *неймется* (немає форм інфінітива і особових форм теперішнього, минулого і майбутнього часу); *объять* (відсутні особові форми теперішнього і майбутнього часу).

У дієслівній парадигмі досить поширена антонімія, хоча не всі дієслова мають бінарні протиставлення. Наприклад, у дієслів *жарить, варить, печь, учить* відсутній варіант пари, що позначає протидію.

Порожні клітини або «ніші» демонструють своєрідність системності тієї чи тієї мови (у цьому випадку – російської), показують співвідношення нормованих і некодифікованих утворень. Однак дослідження таких неоднозначних явищ у мові носять функціонально-дескриптивний характер,

не зачіпають етимологічні, культурологічні засади та соціальні передумови їхнього існування, що належить до сфери когнітивної лінгвістики та є актуальним сьогодні.

Інтерес до дослідження дефектних парадигм підтримується і зарубіжними лінгвістами, про що свідчить наукова література з цієї проблематики. Наприклад, у книзі «Defective paradigms. Missing forms and what they tell us» (2010), авторами якої є Метью Бєрман, Гревилл Дж. Корбетт, Дунстан Браун та інші вчені, представлено аналіз «дефектних» парадигм субстантивів, ад'єктивів і дієслів, а також прислівника. Лінгвістами були описані і проаналізовані граматичні моделі, які мають порушення повноти представленості типів, різних частин мови на матеріалі англійської, шведської, французької, іспанської, латвійської та угорської мов.

Білоруський лінгвіст Б.Ю. Норман на матеріалі російської мови звертається до проблеми неповної парадигми слова і виділяє чотири випадки відсутності повноти парадигми: 1) відсутня окрема словоформа; 2) слово репрезентовано лише однією словоформою; 3) немає повної реалізації грамеми; 4) у лексико-семантичної групи слів не реалізується лише одне граматичне значення. Розмежовуючи неповноту парадигми як мовне vs мовленнєве явища, мовознавець указує на те, що немає чіткої межі між цими феноменами, а також наголошує на взаємозумовленість лексики та граматики, що впливає на неповноту парадигми слова, оскільки, за його словами, «лексичне значення бере участь у передачі інформації лише в поєднанні з певними граматичними значеннями» [Норман 2011, с. 13]. Необхідно зауважити, що поєднання лексичного й граматичного значень найчастіше відбувається на рівні словотворення, коли при з'єднанні морфем відбуваються різні трансформації семантики, як лексичної, так і граматичної.

Поява морфонології як галузі мовознавства, предметом якої стало морфологічне використання фонологічних особливостей, дало поштовх до розвитку дериватології. Важливо звернути увагу на те, що нерозривно

пов’язаним з поняттям «відсутність» стає вивчення поняття нульової морфеми, визначення її статусу, її ролі в словотворенні.

У лінгвістичній літературі науково обґрунтовано наявність нульового суфікса як словотвірної морфеми іменника і прикметника, розглянуто питання генези нульового суфікса, визначено критерії виділення зазначеного словотворчого афікса. Слідом за І.О. Бодуеном де Куртене вчення про нульову морфему увійшло до сфери наукових інтересів як зарубіжних, так і українських лінгвістів у різні періоди розвитку мовознавства: П.І. Білоусенка, О.О. Земської, О.А. Олексенко та інших. Слід зазначити, що не всі філологи поділяють цю думку, і лінгвістична література містить виклад різних підходів до визначення цієї морфеми [Теркулов 2011].

Проблем нульової афіксації неодноразово торкався В.В. Лопатін, докладно описавши основні питання морфеміки, морфонології, словотвору та морфології. Багато положень, викладених і обґрунтованих ним у статтях «Нульова афіксація у системі російського словотворення», «Проблеми нульового словотворчого афікса» та інших, лягли в основу відповідних розділів академічних граматик («Граматика сучасної російської мови», 1970; «Російська граматика», 1980; «Коротка російська граматика», 1989).

Аналізуючи у функціональному аспекті словотворчі парадигми субстантивів і ад’єктивів, лінгвіст протиставляє словотворчі типи з наявністю і відсутністю афіксального елемента. Відсутній формант при цьому реально значущий: у ньому укладено словотвірне значення, а також він є показником граматичного значення. Наприклад, слово *синь* становить тип субстантива, мотивованого ад’єктивом, зі значенням абстрактної ознаки, що виражено відсутністю суфікса. Саме тому, на думку В.В. Лопатіна, «найбільш точним і послідовним вирішенням питання вважаємо визнання того, що в «безафіксних» типах носієм словотворчого значення є нульовий афікс, тобто значуща відсутність афікса в основі» [Лопатін 2007, с. 79]. Розглянутий спосіб деривації був віднесений до нульової афіксації іменного словотвору. Крім матеріально не виражених постпозитивних словотворчих засобів, було

розглянуто продуктивні словотворчі типи прикметників із префіксом *без-* / *бес-* і нульовим суфіксом (*бескрылый*), іменників III відм. із префіксом *про-* і нульовим суфіксом (*проседь*), іменників I відм., мотивованих дієсловами без префікса, хоча основа субстантива включає префікс і нульовий суфікс (*побег*); іменників, умотивованих іменниками, похідна основа яких містить префікс і нульовий суфікс (*бессонь*). Останній тип широко представлений у діалектному мовленні.

У статті «Словозмінні типи та їх лексичне наповнення (продуктивність у морфології)» В.В. Лопатін зачіпає проблеми взаємодії граматики з лексикою, яку пов'язує з лексичними обмеженнями, властивими граматичними моделями. На основі аналізу парадигми субстантивів мовознавець висловлює думку про те, що «словозмінний тип живих істот іменників III відм. жін. роду поповнюється лише семантичним шляхом – внаслідок розвитку в рідкісних поодиноких іменників із суф. *-ость* і нульовим значенням особи: *знаменитость, индивидуальность, бездарность, бездарь* і т. ін.» [Лопатін 2007, с. 534].

На думку В.В. Лопатіна, граматика тісно пов'язана і з фонетикою: «Формальною забороною на утворення форм компаратива у прикметників з нульовим суфіксом є кінцевий задньоязиковий приголосний основи (*длинноногий, короткорукий, криворогий*)» [Лопатін 2007, с. 534–535].

На основі уточненого лінгвістом терміна *словотвірний тип* було розглянуто бінарні опозиції в парадигмі субстантивів і ад'єктивів. До особливих словотвірних типів віднесені іменники: істоти й неістоти, pluralia та singularia tantum, відмінювані й невідмінювані (нульове відмінювання). Як окремі словотворчі типи представлено прикметники ад'єктивної відміни, що мають лише повні форми або лише короткі форми. Перехідні та неперехідні дієслова з різним складом прислівникових і дієприслівникових форм, особові й безособові дієслова також становлять різні словотворчі типи. Ці словотворчі типи виділені на підставі відсутності тих чи тих форм та потенційної можливості їхнього утворення.

Висунуті в зазначених працях важливі для сучасної лінгвістики ідеї потребують подальшого розвитку у зв'язку з антропоцентричною орієнтацією сучасного мовознавства. Розглядаючи лексичну варіативність і словотворчу синонімію, мовознавець наводить цікаві приклади: субстантив *безголосица* може бути як суфіксальним утворенням від ад'єктива *безголосый* так і префіксально-суфіксальним від субстантива *голос* [Лопатін 2007, с. 63]. Зазначені варіанти можуть бути виявлені в різних дискурсах залежно від прагматичної установки й мати неоднозначні інтерпретації. Незважаючи на те, що глибинні структури природних мов є ізоморфними по формі й сутності, процеси трансформації та деконструкції здатні оновлювати концептуальне ядро.

Продуктивний спосіб утворення прикметників з префіксом *без- /бес-* і нульовим суфіксом досить широко висвітлений у працях українських мовознавців [Білоусенко 1993, Невідомська 2012]. І це не випадково, оскільки в обох мовах номінації, мотивовані субстантивами зі значенням частини тіла істоти або якої-небудь її невід'ємної властивості, рідше – будь-якої складової іншого предмета, мають співвідносні пари. Наприклад: рос. *безбородый* – укр. *безбородий*, рос. *бесхвостый* – укр. *безхвостий*. Ми можемо спостерігати як формальний паралелізм, так і функціональну тотожність наведених прикладів. Безперечно, що таких прикладів можна навести багато, оскільки їхня наявність зумовлена контактуванням носіїв генетично близьких мов, і, як наслідок, взаємовпливом однієї мови на іншу. Однак існують і лексеми, що не збігаються, мають відмінності в семантиці, незважаючи на формальну схожість. Наприклад, рос. *безлесный* є абсолютним синонімом *безлесый* і відповідає укр. *безлісий*, українське ж слово *безлісний* має інше значення: "предмет, для виготовлення якого не вимагається дерево, ліс" [Словник української мови 2015 – 2019, с. 134]. Відсутність збігів саме і залишається маловивченим у когнітивному аспекті.

Предметом словотвору виступає не лише утворення слів на основі морфем, словотворчих моделей, але й похідних основ і похідних від них слів.

Зіставлення похідних основ в омонімів також пов'язане з поняттям «відсутність». Наприклад, відсутність похідних в одного зі слів: від субстантива *струна* ("у музичних інструментах") утворюється ад'єктив *струнный*, у субстантива *струна* ("нитка, бечева, ремінь, пружно натягнуті на що-небудь") відсутній кореляційний ад'єктив. Аналогічний приклад з омонімами *свет* ("джерело світла") і *свет* ("обмежене коло людей, вище коло буржуазно-дворянського суспільства"). Перший субстантив не утворює ад'єктива, а другий має деривaційний ад'єктив *светский*.

Можливість опису семантики слова на лексико-семантичному рівні мовної системи багато в чому спирається на словотвірний потенціал мовної системи.

Мовознавець В.П. Мусієнко, досліджуючи функціонально-семантичну категорію міри в російській мові, звертає увагу на відсутність позитивних дериватів за наявності негативних серед ад'єктивів із суфіксом *-оват-*: у російській мові не існують пари *слабоватый – «сильноватый»*, *глуповатый – «умноватый»*, *скучноватый – «веселоватый»*, *трусоватый – «смеловатый»*, *дороговатый – «дешеватый»* [Мусієнко 1997, с. 37]. У згаданому автографічному джерелі міститься параграф «Негація як спосіб вираження міри ознаки», у якому афіксальні способи заперечення в російській мові пов'язуються з функціонуванням префіксів *не-*, *без-/ бес-*, *обез-/обес-*, *ни-*, *а-*, *анти-*, *им-*, *ир-*, *дис-*[8]. Особлива роль відводиться префіксу *не-*, що має кілька значень, у тому числі й вираження відсутності ознаки. Наводяться посилання на словники, у яких слова *необоснованность*, *необитаемость*, *неприязнь*, *неискренний*, *немузыкальный*, *ненаучный*, *нечестный* подані з тлумаченням через відсутність ознаки. До аналогічних прикладів належать і слова з префіксом *без-/бес-*: *безногий*, *безработный*, *безветрие*, *безлесье* [Мусієнко 1997, с. 128]. Ці приклади розглянуто автором монографії у функціонально-прагматичному аспекті стосовно мовної норми. Було

[8] Оскільки в дисертації вивчається формування семантики поняття «відсутність» у російській мові на основі прототипів *нет* і *без*, запозичені префікси негації *а-*, *анти-*, *им -*, *ир-*, *дис-* докладно не розглядаються.

б цікавим розширити наше уявлення про такі лексеми в когнітивному плані, щоб зрозуміти, чому категорія міри ознаки мала саме такий механізм розвитку в системі мови.

Незважаючи на те, що лексико-семантичний рівень мовної системи відрізняється багатовимірністю структури, різноманітністю й непостійною кількістю мовних одиниць, що безпосередньо пов'язано з об'єктивною дійсністю, вивчення цієї підсистеми мови також побудоване на існуванні опозицій. Протиставлення виявляється не лише в антонімії, але й у синонімії, омонімії, гіпонімії, полісемії та в інших лексико-семантичних парадигмах. Опис лексико-семантичних елементів, хоча й заснований на взаємодоповненні або взаємовиключенні за ознакою наявність або відсутність спільних сем у значенні слова, жодна парадигма не розглядалася через використання поняття «відсутність». Як у російській, так і в українській мовах є слова, семантика яких безпосередньо пов'язана з поняттям «відсутність», але їхнє тлумачення не спирається на це абстрактне поняття. Наприклад, до описаної групи лексики належать заперечні (рос. *никто, ничто, некого, нечего, никакой, ничей*; укр. *ніхто, нічий, ніскільки*) і неозначені займенники (рос. *некто, нечто, некоторый, некий, несколько, кое-кто, кое-что, кто-то, что-то, какой-нибудь, кто-либо*; укр. *хтось, дехто, хто-небудь, що-небудь, будь-хто, абихто, казна-що, хтозна-що, бозна-що, бозна-хто, бозна-де, дещо, щось, хтозна-який*). Наведений ілюстративний матеріал наочно демонструє, що, по-перше, неозначені займенники утворені не лише із застосуванням семантизованого префікса *не-*, але й іншими способами, на відміну від заперечних займенників, а по-друге, в українській мові займенників за значенням невизначеності більше, ніж у російській мові, і вони стилістично неоднорідні. Проте у деяких контекстах неозначені займенники можуть передавати певною мірою семантику "присутність", тобто становлять проміжне значення на кванторній шкалі існування. Інтерпретація таких мовних фактів з опертям на поняття «відсутність» була б спрямована на розширення загальногуманітарних знань та визначення етноспецифічних

особливостей кожної мови. Використання і вивчення поняття «відсутність» для аналізу одиниць лексико-семантичного рівня мовної системи, на наш погляд, є перспективним і актуальним, про що свідчать і деякі публікації сучасних лінгвістів.

Так, О.С. Снитко, аналізуючи незвичайність форм словотвірних дериватів *присобачить*, *раздраконить*, *объегорить*, відносить їх до семантично спустошених слів [Снитко 1990, с. 27].

Неодноразово повертався до питання неіснуючих слів М.О. Кронгауз, до яких відносив потенційні слова й оказіоналізми, що не ввійшли у словники, а існують лише в дискурсі [Кронгауз 1998, 2016]. Звертаючись до мовного матеріалу сучасної прози, М.О. Кронгауз знаходить безліч прикладів префіксальних дієслів з неіснуючими коренями, які не зафіксовані в словниках морфем. Аналізуючи дієслова *отволохаем*, *упупил*, *втюриться*, *стибрить*, *прочкнуть*, *сбондила*, *запузырить*, учений доходить висновку, що, хоча в дієслів відсутній семантичний зв'язок із наявним у мові коренем, вони реально вмотивовані префіксом і утворені за відповідною словотвірною моделлю.

Лінгвіст називає основи таких слів «мовними джокерами». Цей термін був уведений у науку німецьким мовознавцем Й. Реке для подібних дієслів. М.О. Кронгауз пише: «Дійсно, функціонально картковий джокер близький до основ цих типів: спочатку і за визначенням порожній, він отримує конкретне наповнення в конкретному вживанні. Так само і ці основи, семантично порожні, «наповнюються» певним значенням, втягуючись у префіксальну модель» [Кронгауз 2016, с. 119]. У висновку лінгвіст пише, що префікс може формувати семантику й префіксального дієслова, і сенс цілого висловлювання. Ця проблема пов'язана з існуванням «неіснуючих» слів, вона виявляє онтологічний статус таких слів, але до сьогодні не має чіткого наукового обґрунтування.

Слова, що стали предметом аналізу М.О. Кронгауза, не зафіксовані в словниках російської мови. Звернення до створених національних корпусів

російської та української мов (НКРЯ, НКУМ) через використання комп'ютерних програм дає змогу швидко знайти не лише різнобічну лінгвістичну інформацію про слово, але й побачити приклади його використання в дискурсі. Такий підхід дає змогу в короткий час зібрати максимум інформації про слово, оскільки не вимагає звернення до кількох лексикографічних джерел, які в книжковому варіанті завжди відстають від мовної практики мовців. Використання інноваційних методів мовного аналізу відкриває нові горизонти для вивчення мовних елементів у когнітивному плані (наприклад, складання когнітивних карт). І в цьому плані досить широко представлено опис фразеологічних одиниць.

Інтенсивне вивчення фразеологізмів пов'язано з активним дослідженням концептів, оскільки фразеологізми відображають національно-мовну своєрідність, національний колорит мови, антропоцентричні за своєю сутністю. Залучення методів фразеологічного й семного аналізу в дослідженні парадигматики фразеологізмів сприяло вивчення концептів на основі наявності або відсутності певних понятійних ознак. Дослідженню вербалізації концептів ЗАПЕРЕЧЕННЯ, ПОРОЖНЕЧА, МОВЧАННЯ було присвячено деякі праці з когнітивної лінгвістики [Болдирєв 2003; Бобришева 2011; Коловоротна 2014]. Концепт ВІДСУТНІСТЬ не виокремлювався і не описувався лінгвістами, хоча поняття «відсутність» активно залучалося під час опису багатьох концептів та аналізу фразеологічного фонду російської та інших мов. Ми вважаємо, що концепти ЗАПЕРЕЧЕННЯ, ПОРОЖНЕЧА, МОВЧАННЯ безпосередньо пов'язані з поняттям «відсутність», хоча про це в зазначених працях не йдеться. Фразеологічний ярус мовної системи, будучи сполучною ланкою між лексико-семантичним і синтаксичним стратумами мови, також недостатньо досліджено в аспекті маркування й опозиції через застосування поняття «відсутність».

Не викликає сумнівів те, що парадигматичні відношення як складова структурної організації синтаксису побудовані на основі протиставлення за наявністю або відсутністю одного з головних членів речення, другорядних

членів речення, однорідних або відокремлених членів речення, а в складному реченні ще й за наявністю або відсутністю сполучників. Хоча питання парадигматики речення однозначно не тлумачиться лінгвістами, поняття парадигматики речення широко використовується як у конструктивному, так і в комунікативному синтаксисі. Як правило, парадигматичний підхід застосовується у вивченні простого речення.

В праці З.Д. Попової, присвяченій проблемі структури слов'янського простого речення, у світлі когнітивної лінгвістики представлено розмежування глибинних і поверхневих структур простого речення за наявністю або відсутністю одного компонента. Аналізуючи синтаксичні концепти, мовознавець виділяє в ядрі поля синтаксичної структури простого речення парцелу (сектор) «небуття об'єкта». З.Д. Попова пише, що «небуття об'єкта» отримало свій синтаксичний концепт у загальнослов'янський період. Об'єкт, якого немає в цьому місці або немає взагалі «у світі», слов'яни маркують родовим відмінком: *кого / чего нет где, кто не делает чего*. В інших індоєвропейських мовах такого синтаксичного концепту немає, відсутність об'єкта позначається лексично через використання заперечення» [Попова 2008, с. 334]. Мовленнєві реалізації концепту є регулярними, оскільки структура простого речення з відсутністю об'єкта є комунікативно затребуваною. За необхідності висловлювання з уже наявними позначенням відсутності через вживання предиката *нет* і негативної частки *не* може посилюватися негативним займенником *ничего*.

Нові тенденції, що окреслилися на сучасному етапі вивчення синтаксису, від форми до змісту (семантичний синтаксис), вихід у сферу дискурсу (комунікативний напрям), вивчення інтерпретаційних смислів (прагматика) дозволять розширити уявлення про поняття «відсутність» на синтаксичному рівні мовної системи в когнітивному плані.

Таким чином, на всіх рівнях мовної системи простежується звернення до поняття «відсутність», однак таке звернення є фрагментарним і часто механічно його заміняє поняття «заперечення». Оскільки заперечення не

виступає опозитом наявності, а система опозицій побудована в співвіднесених координатах за наявністю або відсутністю хоча б однієї з ознак описуваного елемента мовної системи, ми схиляємося до думки віддати пріоритет саме терміну *поняття «відсутність»* і при синхронічному, і при діахронічному дослідженні фактів мови у когнітивному аспекті. Оскільки мовна система є гетерогенною, то і поняття «відсутність» не може бути репрезентоване однорідними елементами [Радчук 2019 е]. Опертя на поняття «відсутність» передбачає комплексний підхід до опису структури системи мови, яка, з одного боку, може бути представлена в парадигматиці й синтагматиці, а з іншого боку, в ієрархічних і деривaційних відношеннях. Звернення до поняття «відсутність» у дослідженні мовних одиниць різних стратумів мовної системи дає змогу виявити та позначити специфічні риси російської мови.

Висновки до розділу 1

Науково-дослідницькі інтереси мовознавців-когнітологів початку XXI століття зосереджені на вивченні системи мови як когнітивної моделі, сформованої людством протягом тривалого періоду, за певними законами і в зв'язку з комунікативною необхідністю носіїв мови. Модель як система впорядкованих елементів мови має привативний характер і побудована на основі опозицій «наявність» vs «відсутність».

Основою принципів і закономірностей буття, як і пізнання, також виступає бінарне співвідношення «наявність» vs «відсутність». Тому теоретичні проблеми вивчення поняття «відсутність» мають, з одного боку, онтологічні, а з іншого – гносеологічні корені. Людина з огляду на важливість і необхідність наявності виділяє значущу відсутність. Поняття «відсутність» осягається нею з моменту її усвідомлення себе частиною світобудови. Когнітивні здібності людини сприяли створенню різних знакових систем на основі опозиції «наявність» vs «відсутність», насамперед, – мовної. «Відсутність» як поняття формувалося поступово: на основі конкретної

відсутності кого-небудь або чого-небудь з'явилося абстрактне уявлення. Мовною реалізацією поняття «відсутність» виступають як прототипи (первинні, найбільш яскраві й частотні експлікації), так і вторинні репрезентанти (невербальні і вербальні засоби).

Для того, щоб розкрити суть поняття «відсутність», простежено еволюцію онтологічних і гносеологічних принципів у розумінні сутності та явища. Буттєві погляди на світ виявляються пов'язаними з мовної онтологією, оскільки через мову людина усвідомлює навколишній світ, розмежовуючи квантори існування vs неіснування, кореляцію з ними опозитів «наявність» vs «відсутність», що мають місце в реальному світі речей і системі мови. У створенні первинних номінацій на основі перцепції і вторинних номінацій на основі апперцепції внутрішня форма виступає як змістовний за своєю природою прийом структурування мовного знака. Зважаючи на це, реконструюється внутрішня форма терміна *поняття*, а також пропонується формулювання поняття «відсутність» як необхідного для дослідження порожніх «ніш» у системі мови.

Як робоче визначення запропоновано таке формулювання терміна: *поняття «відсутність»* – це результат та інструмент когнітивної діяльності людини, за якої прототипи *нет* або *без* перетворюються у вербальний або невербальний знак системи мови.

Лексичні та граматичні значення, що існують у системі координат «наявність» vs «відсутність», співвідносяться з конкретним типом культури та виявляються пов'язаними з прототипами, чим і пояснюється національна специфіка мовної системи. Прототипи *нет* і *без*, розвиваючись у вторинних номінаціях, виявляють гносеологічну й онтологічну природу поняття «відсутність». Репрезентації цього поняття представлені широким діапазоном гетерогенних мовних явищ, у чому проявляється креативність людського розуму та мислення.

Для аргументації вибору терміна *поняття* розглянуто альтернативні терміни, як-от: *концепт, категорія, понятійна категорія, дефініція*. При

з'ясуванні аспектних кореляцій термінів залучалися компетентні джерела, у результаті аналізу яких із варіативного ряду обраний термін *поняття*, оскільки саме він сприяє поясненню механізмів абстрагування поняття «відсутність». Проведений аналіз дає змогу зробити висновок про те, що термін *поняття «відсутність»* характеризується властивостями: універсальністю, відкритістю, міждисциплінарністю, стилістичною нейтральністю. Його універсальність виявляється в тому, що він використовується під час опису різнорідних і багатопланових мовних явищ, а також і виявів дискурсів. Відкритість поняття «відсутність» пов'язана з тим, що воно має найширший репрезентативний діапазон. Це поняття використовується дослідниками-когнітивістами різних галузей науки, підтверджуючи його міждисциплінарну сумісність. Оскільки поняття «відсутність» є стилістично не маркованим, то змогло «вписатися» в сучасний когнітивний стиль і здобути пріоритет у когнітивних дослідженнях, як гуманітарних, так і негуманітарних наук.

Звернення до вивчення поняття «відсутність» літературознавців, філософів, психологів та інших гуманітаріїв, використання ними цього терміна підтверджують його важливість і статус міждисциплінарного поняття. Науковці різних галузей знання оперують поняттям «відсутність» і такими синонімічними поняттями, як, наприклад, «неіснування», «порожнеча» для опису сутності людини як феномена, розкриття проблем її буття. Найбільш уживаним синонімічним поняттям у гуманітаріїв є «порожнеча», яке в більшості випадків пояснюється через застосування поняття «відсутність».

Проводяться паралелі і художня інтерпретація порожнечі в літературі, що перегукуються з філософськими й психологічними дослідженнями феномену порожнеча, водночас існують різні погляди на це. Розуміння порожнечі в теології і теософії також неоднакове, різниться у культурах і традиціях і не завжди пов'язане прямо з поняттям «відсутність». Однак для всіх галузей знання є актуальним використання терміна поняття «відсутність»,

що доводить велика кількість робіт, у яких ключовим словом є відсутність або його контекстуальні синоніми.

Дослідження поняття «відсутність» у лінгвістиці пов'язане зі стратумною організацією мовної системи, яка заснована на взаємозалежності елементів і описаних через використання опозицій за наявністю або відсутністю ознаки, що реалізує поняття «відсутність» на всіх рівнях. Починаючи з фонологічних опозицій, обґрунтованих празькими структуралістами, лінгвістами розглянуто парадигми мовних одиниць основних і проміжних рівнів мовної системи. Своєрідність, національна специфіка кожної мови проявляється в неповних або так званих «дефектних» парадигмах, у яких відсутній кореляційний мовний елемент структури. Проблема відсутності мовного компонента представлена в мовознавстві лише у функціональному аспекті, у ставленні до мовної норми. Аналіз наукової літератури показав, що поняття «відсутність» на різних рівнях мовної системи не представлене в когнітивному плані та потребує пояснення причин «порожніх клітин» у структурі мови.

Аналіз поняття «відсутність» у системі мови та ступінь його вивчення в лінгвістиці з виявленням «ніш» потребує подальшого дослідження. Вивчення мовних одиниць, що належать до різних рівнів мовної системи, особливості їх структуральної організації єдиної парадигми повинні бути пояснені з когнітивної точки зору. Це зумовлено тим, що цю проблему було представлено лише у функціональному аспекті, тому не дало змогу відповісти на питання: чому це поняття має місце у системі мови, чому існують аномалії в мові і в чому причина мовної асиметрії. Використання традиційних лінгвістичних методів аналізу (описового, зіставного, компонентного та інших) та інноваційних методів (поєднання методів прототипного опису і етимологічного аналізу), а також інтегрування психологічного та історичного векторів дослідження мовних явищ з соціокультурним розширює можливості об'єктивного вивчення задекларованої проблеми.

Для дослідження реалізації поняття «відсутність» у російській мові вважаємо за необхідне торкнутися питань методології, оскільки для аналізу необхідно використовувати методи, що не суперечать когнітивній методології як основі пізнання.

РОЗДІЛ 2
МЕТОДОЛОГІЙНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ «ВІДСУТНІСТЬ» У КОГНІТИВНОМУ АСПЕКТІ

Когнітивна лінгвістика як частина когнітології, що належить до міждисциплінарних наук, спирається на дані психології, філософії, етнографії, кібернетики та інших суміжних з лінгвістикою наук про людину. Кожна з цих наук має власні наукові методи дослідження, але спільного основного методу для них не існує. Останнім часом учені визнають, що кризовий стан методології багато в чому пов'язаний із тим, що в сучасному мовознавстві відсутній єдиний базисний метод, подібний до того, яким у XIX столітті став порівняльно-історичний. Розроблений Ф. Боппом, Я. Гріммом, Р. Раском і О. Востоковим, цей метод мав таку ґрунтовну теоретичну базу, яка уможливила вивчати різні мови світу, установлювати їхній взаємозв'язок, створити генеалогічну, типологійну (морфологічну) та ареальну класифікації.

Зараз у когнітивній лінгвістиці існує велика кількість методів дослідження мовних явищ. Методи часто представлені як варіанти й застосовуються паралельно. Однак таке їх використання не завжди є доцільним, а іноді вони є не сумісними. Оскільки не всі методи можуть бути застосовані до аналізу неоднорідних мовних явищ, бо розглядають досить вузький аспект певних понять і категорій, що описують фрагменти мовної дійсності, через свою обмеженість вони не дають змоги представити систему мови цілісно. Наприклад, дослідження концептів за допомогою концептуального аналізу має безліч різновидів. Опис *доменів, фреймів, прототипів* не завжди є коректним, а сам термін *концепт* не має єдиного визначення.

Традиційна лінгвістика, використовуючи методики етимологічного, компонентного аналізу, вивчає історичне становлення значення і форми слова, а також парадигматичні й синтагматичні зв'язки лексем у сучасній мовній системі. Когнітивна лінгвістика не відмовляється від традиційного

тлумачення семантики й граматичної форми слів, але, застосовуючи методики концептуального аналізу, прийому інтерпретації або інші дискурсивні процедури, досліджує формування ментальних понять та їх мовних і мовленнєвих репрезентацій.

Останнім часом з'явилися статті (наприклад, стаття Н.С. Кудрявцевої «Методологія когнітивних досліджень: перспективи емпіричного підходу» [Кудрявцева 2013]) і монографії (наприклад, монографія «Методи когнітивного аналізу семантики слова: комп'ютерно-корпусний підхід» [Методи когнітивного аналізу 2015]) про нові когнітивні підходи у вивченні мови як феномену, дослідженні мови в її когнітивній функції і дискурсивному вияві відкривають нові аспекти задекларованої проблеми сучасного мовознавства та свідчать про її актуальність.

Методологійний консерватизм, характерний для лінгвістики кінця XX – початку XXI століть, було порушено зміною парадигм лінгвістичних досліджень. Одним із базових підґрунть, що вплинув на подальший розвиток когнітивної науки, є інтенсивний розвиток психологічних шкіл та їхніх концепцій (зокрема, гештальт-психології, генетичної психології Ж. Піаже та культурно-історичної психології Л.С. Виготського).

Лінгвіст-когнітолог В.В. Глєбкін, узявши за основу постулат психологічного вчення Л.С. Виготського про те, що «слово, його значення охоплює цілий комплекс речей, які в нас ніяк не позначаються одним словом», а «значення має не предметний, а ситуативний характер», воно суб'єктивне, а тому «нестійке, мінливе, залежить від конкретної ситуації» [Глєбкін 2014, с. 68], обґрунтував соціокультурну теорію лексичних комплексів (СТЛК). Ця теорія не охоплює всю лексико-семантичну систему мови, а пропонує інструментарій і окреслює каркас дослідження слів і понять. У рамках СТЛК ним були описані комплекси ВІДКРИТИ, КАМІНЬ, ІНТЕЛІГЕНЦІЯ. Так звані комплекси розглянуто в різних аспектах: синхронічному та діахронічному. На синхронічному зрізі представлено експлікацію понять у традиційних словниках і повсякденному мовленні,

структуру комплексів описано у вигляді кластерів із базовими схемами і основними мовними конструкціями. Історичний підхід, на думку В.В. Глєбкіна, необхідно застосовувати поряд з синхронічним, оскільки залучення діахронічної складової уможливлює більш виразно окреслити роль соціокультурних чинників у формуванні комплексу і в еволюції його структури [Глєбкін 2014, с. 250].

Незважаючи на те, що В.В. Глєбкін критично аналізує терміни *концепт*, *концептосфера*, *мовна картина світу* і відмовляється від їх використання, моделі опису лексичних комплексів нагадують репрезентацію концептів хоча б тим, що мають ядерні та периферійні зони. Однак аналіз концептуального змісту комплексів на основі соціокультурній, що пов'язано з повсякденною практикою носіїв мови, і психологічні основи системного, комплексного розуміння абстрактних понять, які мають конкретні мовні реалізації, на наш погляд, є важливим для когнітивних досліджень.

Коректне поєднання декількох методологійних підходів, що мають загальну понятійну основу, уможливить, на нашу думку, розширити не лише спектр використання різних методів та методик аналізу мовного матеріалу, але й сприятиме багатоаспектному поясненню абстрактних понять.

Як пише О.Д. Кошелєв, криза теоретичної лінгвістики другої половини XX століття спостерігається в тому, що наукові концепції віддаляються одна від одної і не відбувається накопичення й поглиблення об'єктивних наукових знань про мову як цілісний об'єкт» [Кошелєв 2015, с. 12]. Для подолання кризової ситуації в теоретичній семантиці, яка рясніє розбіжними когнітивними дослідженнями, учений-мовознавець пропонує референційний підхід до опису лексичних значень, в основі якого лежать три фундаментальних принципи. О.Д. Кошелєв пише, що: «семантична теорія повинна:

1) пояснювати механізм утворення нових лексичних значень слів носіями мови;

2) пояснювати механізм формування в дитини перших уявлень про лексичні значення слів;

3) спиратися у визначенні лексичних значень не на вербальні описи (тлумачення), а на спеціальну систему когнітивних понять (подібно до будь-якої іншої науки, що використовує не природну, а свою власну мову для опису своїх об'єктів)» [Кошелєв 2015, с. 13]. Учений доходить висновку, що «прийняття лінгвістичним співтовариством цих принципів дасть змогу повернути дослідження мовної семантики у звичне для будь-якої науки русло, коли для пояснення того чи того явища використовується одна панівна теорія (подібна до теорії Дарвіна в еволюційній біології) або дві-три конкуруючі (як у загальній теорії поля в сучасній фізиці)» [Кошелєв 2015, с. 13].

У дисертації ми дотримуємося позиції про необхідність об'єднання психологічного та історичного векторів дослідження мовних явищ із соціокультурним. Формування ментальності конкретного етносу здійснюється на конкретній соціокультурній платформі і пов'язано з конкретною історичною епохою. Когнітивний аналіз передбачає звернення насамперед до психології індивіда як представника людського колективу, носієм мови якого він є.

Сучасні психологічні дослідження мовних явищ мають глибоке коріння. Саме тому ми звертаємося до джерел психологічного обґрунтування формування абстрактних понять і їх подальшої вербалізації. Одним із перших у мовознавстві XIX століття описав когнітивні механізми створення понять О.О. Потебня. Особливий інтерес для нашого дослідження становить праця «Думка і мова», зокрема, введене вченим наукове розуміння апперцепції. Але перш, ніж звертатися до пояснення концепції О.О. Потебні, вважаємо за необхідне зупинитися на спадкоємності лінгвістичних досліджень. Звернення до поняття «відсутність» є у працях із порівняльно-історичного мовознавства, та в цьому плані інтерес становлять становлять праці українського славіста П.О. Лавровського.

2.1. Спадкоємність лінгвістичних поглядів П.О. Лавровського і сучасних мовознавців-когнітологів

Діяльність Петра Олексійовича Лавровського, одного із засновників наукової школи слов'янської лінгвістики в Україні, пов'язана з упровадженням порівняльно-історичного методу дослідження споріднених слов'янських мов у практику вивчення стародавніх текстів. Велику увагу мовознавець приділив аналізу мови літописів, світських текстів і ділових документів епохи Київської Русі та кількох наступних століть. Завдання філолога він убачав у тому, щоб показати шляхи розвитку слов'янських мов від витоків до сучасного стану, простежити зміни, що відбуваються в споріднених мовах, і, по можливості, пояснити, чим такі зміни викликані. Ці проблеми залишаються актуальними й сьогодні [Радчук 2018 б]. Увага лінгвістів-когнітологів XXI століття також сконцентрована на реконструкції давніх форм, на діахронічному аспекті мови з урахуванням впливу етнокультурних та інших факторів на її розвиток для адекватного синхронічного опису мовної картини світу.

Петро Олексійович Лавровський був відомим лінгвістом XIX століття, написав вагомі для слов'янознавства праці з порівняльно-історичного мовознавства, що мають і теоретичну, і практичну значущість, підготував нове покоління вчених, серед яких засновник психологічного напряму у вітчизняній лінгвістиці О.О. Потебня. Незважаючи на це, творча спадщина мовознавця П.О. Лавровського залишається недостатньо вивченою. Науковий інтерес для нашого дослідження викликали дві роботи, у яких автори звертаються до теоретичних узагальнень ученого. Перша праця – це стаття Є.Х. Широкорад в енциклопедії «Українська мова», у якій акцентовано увагу на важливості праць ученого про походження слов'янських мов і використання ним порівняльно-історичного методу [Широкорад 2000]; друга публікація, В.А. Глущенка «Порівняльно-історичний метод в українському мовознавстві 20-х – 60-х р.р.», присвячена дослідженню

особливостей використання порівняльно-історичного методу як генетичного ототожнення мовних фактів у працях учених указаного періоду, серед яких вагома роль належить дослідженням П.О. Лавровського [Глущенко 2016].

Зупинимося детальніше на фундаментальній праці лінгвіста «Про мову північних руських літописів», у якій описані визначні риси давніх української і російської мов. У цій роботі представлено особливості фонетики, яка в XIX столітті належала до розділу граматики, а також подано характеристику морфологічних властивостей слів і синтаксису мови східних слов'ян доби Київської Русі. Зазначені визначні риси безпосередньо стосуються давньої української мови, що має з російською спільне коріння, але в той же час ідентифікують ці слов'янські мови як самостійні. Це підтверджують зауваження П.О. Лавровського у вищезгаданій книзі, винесені ним у передмові в окремий параграф: «Відсутність у списках руських літописів XIV-XV століття очевидних ознак сучасного наріччя малоруського».

П.О. Лавровський бачив зв'язок усіх слов'янських мов із давньою індоєвропейською як мовою-основою, коли слов'янські наріччя становили одне ціле, що всі складові великого ланцюга зливалися в одну величну і розкішну ланку, яка, у свою чергу, як одне ціле і неподільне, входила до складу іншого, більш великого ланцюга, що замикав собою світ індоєвропейській [Лавровський 1852, с. 1. Подальший діалектичний розвиток мов відбувається по колу, як пише вчений із кожної складової окремих кіл виокремлюється окреме наріччя. На його думку, хоча це й призвело до дроблення мов, але не встигло розвинутися до різкого відмежування однієї мови від іншої. Ця ідея дуже важлива для сучасних когнітивних досліджень, у яких мовні репрезентації однієї мови пояснюються шляхом використання даних іншої. П.О. Лавровський пише: «Як один із членів великої родини Слов'янської, російська мова можете бути зрозумілою в усіх своїх різноманітних змінах лише у зв'язку з іншими своїми побратимами» [Лавровський 1852, с. 2].

Дотримуючись натуралістичних поглядів і розглядаючи мову як живий організм, що було характерним для європейського мовознавства середини XIX століття, лінгвіст рекомендує слов'янським «мово-дослідникам» (термін П.О. Лавровського) спиратися на історизм пізнання і звертатися до матеріалів індоєвропейських мов, що допоможе відновити й пояснити мовні факти, в іншому ж випадку багато чого залишиться незрозумілим. Суперечливим сьогодні сприймається вислів П.О. Лавровського про те, що мова живе і змінюється за своїми певними внутрішніми законами, не допускає у своїй будові та складі «сліпої випадковості і примх народу» [Лавровський 1852, с. 2]. Представники сучасних когнітивно-дискурсивних концепцій вважають, що функціонування одиниць, які належать до різних стратумів мовної системи, багато в чому зумовлено ментальністю етносу, культурними традиціями, що не виключає стихійних впливів, які призводять до розвитку паралельних форм або утрати споконвічних, розвитку омонімії та інших непередбачуваних мовних явищ.

Разом із тим глибокої поваги викликають слова П.О. Лавровського про вдячне ставлення до праць усіх слов'янських учених, що вивчають лише свою рідну мову. Якщо їхнє дослідження було зроблено сумлінно, за словами вченого, воно не залишиться марним для науки, стане основою для подальших наукових розвідок. Дуже важливим, на думку лінгвіста, є ретельний відбір мовного матеріалу для аналізу: «Зібрати на основі пам'яток або живого мовлення всі дані мови, простежити її зміну протягом усіх століть, наскільки дозволяють це зробити джерела, визначити характер цих змін, виокремити те, що належало і належить мові споконвіку від того, що стало згодом …» [Лавровський 1852, с. 3]. Надалі ця теза буде розвинена послідовником П.О. Лавровського О.О. Потебнею, на вчення якого спираються багато в чому сучасні когнітологи. Для мовознавців XXI століття, як і для вчених XIX, важливе дослідження мови в усьому її різноманітті й в усіх її реалізаціях, тому дискурсивний підхід, що охоплює в широкому розумінні феномен дискурс, передбачає вивчення як текстів, так і живого мовлення.

Щодо зв’язку поколінь і спадкоємності наукових парадигм у лінгвістиці П.О. Лавровський вважає, що молода плеяда вчених не має права відмовитися від праць попередників на полі рідної науки. Учений упевнений, що «прийде час, коли жива любов до свого слова перетворить цю свідомість на дійсне знання» [Лавровский 1852, с. 3]. Тому він не сумнівається у важливості свого дослідження для подальшого вивчення слов’янських мов. Автор чітко визначає часові межі мови (VIII – XV ст.) і її територіальне поширення та прагне якомога точніше описати давню мову: «Підмітивши падіння давніх форм, визначити час, коли виявилося і відбулося це падіння, я вважав не надмірним схарактеризувати й особливі риси створеної через те мови стародавньої. У вигляді результатів попередніх спостережень над мовою давньою, представлені мною зауваження а) відносно давності північних руських літописів, порівняно з тими, що дійшли до нас літописами південної редакції, і б) щодо поступової зміни мови літописної, що ставала все більш штучною та напруженою, чим більш забувалися в народі риси мови руської – давньої» [Лавровский 1852, с. 4]. П.О. Лавровський дбав про точний добір фактів мови та їх аналіз, що виконаний з увагою до всіх подробиць, які підтверджують мовні зміни. Виділивши особливості літописної мови на відміну від давньої, народної, учений установив, що усне мовлення більше змінилося, ніж книжне, не зникало з-під пильної уваги літописців, які фіксували фонетичні особливості на письмі.

Учений неодноразово підкреслював, що всіх слов’ян об’єднує єдина прамова, одна віра, однаковий уклад життя. Мовознавець відзначав: «Подібність слов’янського походження, одноманітність родового побуту, спільні легенди старовини, що були такі живі і свіжі в усіх слов’ян у той далекий час, не давали й не могли давати приводу до поділу мови на південь та північ» [Лавровський 1852, с. 5], – хоча при цьому наводив цитату з літопису Нестора, у якій автор указує на те, що, розселившись на більш віддалені території, руйнується єдина мова і ментально-побутова єдність слов’ян.

Дійсно, це доводять і сучасні дослідження мовознавців, істориків, етнографів і археологів. Наведений приклад в усіх підручниках з мовознавства про зв'язок мовознавства та історії для пояснення мовних явищ ще раз це доводить: загальна етимологія назв тварин не лише слов'янських, але й індоєвропейських мов наштовхнула вчених на думку, що індоєвропейці спочатку займалися скотарством, приручennям домашніх тварин, а пізніше, коли вони розселилися на віддалені території і втратили безпосередні контакти, у них почали диференціюватися мови. Тоді ж слов'яни почали обробляти землю і вирощувати зернові та інші культури, етимологія яких у різних мовах відмінна. Відрізняється й мотивація номінацій, що позначають рослини: в українській мові *порічка*, тому що росте вздовж річки, а в російській – *смородина*, тому що листя рослини мають пряний запах – "смрад". Єдності говірки, на думку П.О. Лавровського, не існувало вже в VIII – IX століттях.

П.О. Лавровський відзначав, що відмінності у слов'ян були в небагатьох сімейних, домашніх обрядах, поглядах на шлюб і поховання. Усе це мало відображення й у мові. Учений робить висновок про те, що «відхилення в мові можна очікувати лише зі зміною самого життя. Якщо це життя іде незмінно одним і тим же порядком, якщо в ньому свято і непорушно зберігається все старе й усувається всяка новизна, то не можна допускати змін і в мові» [Лавровський 1852, с. 7]. Спільність укладу життя і мови у слов'ян зберігалося до 862 року (початок князювання варяга Рюрика). Поява відмінностей стосувалася в основному лише лексики, на що впливали екстралінгвістичні чинники, фонетика і граматика залишалися без змін, єдиними для всіх східних слов'ян. І сьогодні ми констатуємо той факт, що лексичні зміни відбуваються швидше, ніж фонетичні чи граматичні. Незважаючи на наявні відмінності, давня мова залишалася єдиною для всіх східних слов'ян, оскільки, як уважає П.О. Лавровський, «сильніше за все пов'язує народ – єдність мови ...» [Лавровський 1852, с. 8].

Починаючи з XIII – XIV століть після політичного відділення з'являються особливі риси в українській мові, починається посилене «вторгнення» польсько-литовських запозичень. Водночас П.О. Лавровський указує на «залишки» старовини, характерні для всіх слов'янських наріч: 1) перехідне пом'якшення приголосних звуків, 2) збереження кореневих голосних *ы* і *и*, що перейшли в *о* і *е* (*крыть – крой*, *лить – лей*), 3) збереження форми кличного відмінка, 4) уживання складної форми майбутнього часу з дієсловом-зв'язкою *имати* Ці фонетичні та граматичні особливості своїм походженням зобов'язані південному варіанту мови, хоча спостерігалися в усіх слов'янських, у північному варіанті вони «мало-помалу вийшли тут із свідомості народної і замінилися звуками і формами новими» [Лавровський 1852, с. 12]

П.О. Лавровський виділяє й інші особливості, що є характерними лише для української мови і є чужими давній російській мові: 1) втрата відмінності між *ы* та *и*, 2) часте вживання *у* замість *лъ*, 3) загальна вимова *ѣ* як *и*, зміна *о* в *и*, 4) втрата закінчення *ть* у третій особі однини теперішнього часу, 5) змішання *у* і *в* (*вже = уже*, *улизъ = влѣзъ*). Ці останні риси визначають автентичність походження української мови, оскільки вони не були характерні для давньої російської мови. Ці відмінності науковець відносить до місцевих. Найбільш чітко такі особливості почали проявлятися лише з кінця XIV століття. Указавши на відсутність тотожності у фонетиці й граматиці російської, української та польської мов, мовознавець довів самостійність української мови.

Висловлена гіпотеза про те, що «думка і слово так тісно пов'язані між собою, що останнє завжди може бути названо спочатку її сутністю; а думка про відторгнення народу під чужу владу повинна була змінитися багато в чому; не мало залишитися без змін і слово» [Лавровський 1852, с. 20] буде в подальшому розвинена учнем П.О. Лавровського О.О. Потебнею і приваблюватиме своєю глибиною сучасних дослідників мови в когнітивному аспекті.

Ретельні спостереження П.О. Лавровського над почерком літописців представлені у висновку роботи «Про мову південних руських літописів». Лінгвіст був упевнений, що вони належали різним людям, які жили в різний час. Зміни почерків датувалися 1200, 1234 і 1333 роками. Автор вважає Синодальний список першого Новгородського літопису найдавнішим з усіх відомих літописів і називає цю пам'ятку зразком народності, оскільки про наслідування книжній церковній мові не могло бути тут і мовлення. Він доводить, що «... усі три почерки Синодального списку писані в різний час і при тому різними переписувачами; а послідовність у змінах їх мови, змінах поступових, лише потроху вбирали в себе новизну, як наслідок занепаду форм і зворотів давніх, рішуче переконує в незначних проміжках між появою першого, другого і третього» [Лавровський 1852, с. 154]. У першій половині XIII століття в мові лише з'явилися зміни, «перетворення», як писав мовознавець. На думку вченого, російська мова починає зближуватися з церковно-слов'янською в списках XIV – XV століть, стає далекою від мови життя і містить багато неправильного.

Підводячи підсумок свого дослідження, П.О. Лавровський відносить давні літописні тексти до великого народного надбання, у яких описані не лише важливі історичні події, обряди і традиції народу, а й зафіксовано давню мову. Науковець завершує свій твір словами: «Зрозуміло, що при такому настрої мови літописної, далекої від мови життя, не могло вже бути тієї простоти в переказі, яка становить невід'ємне надбання літописів давніх» [Лавровський 1852, с. 160].

Сучасні дослідження, проведені в рамках когнітивно-дискурсивного підходу, фокусуються на поясненні мовних фактів, залучаючи діахронічні дані. Американський лінгвіст Талмі Ґівон, засновник дискурсивно-орієнтованого підходу до вивчення мовних явищ, у праці «Складність і розвиток» намагається пояснити, як і чому відбуваються зміни в людській мові. Він пише: «Контролюючі принципи розвитку, загальні для мовної діахронії і біологічної еволюції, полягають:

- у поступовому характері змін;
- у мотивації, що пов’язана з адаптаційним відбором;
- у функціональних змінах (і функціональній неоднозначності), що передують структурним змінам та повторному встановленню ізоморфізму між формою і функцією;
- у додаванні нових структур до старих у кінцевій точці їх розвитку;
- у локальній адаптивній зумовленості, що спричиняє глобальні адаптивні наслідки;
- в односпрямованості змін» [Ґівон 2015, с. 101].

Загальний інтерес лінгвістів-когнітологів до історичних даних, що спираються на експланаторний принцип під час вивчення мови, збігається з ідеями П.О. Лавровського, який розглянув мовні факти в хронології та локалізації, простежив, як відбуваються в них зміни, указав на поступовий характер цих змін, виявив і пояснив особливості споріднених мов і на основі генетичної близькості встановив самостійність російської та української мов.

Сучасні методики моделювання історії мови розвинулися з порівняльно-історичних досліджень XIX століття, джерелом яких багато в чому послужили лінгвістичні ідеї П.О. Лавровського. Висновки, до яких прийшов учений, зберігають свою значущість і мають цінність для когнітивно-дискурсивного аналізу такого гетерогенного явища, як мова.

Ми вважаємо, що, відповідно, і для нашого дослідження поняття «відсутність» у когнітивному аспекті, коментарі науковця з історичної граматики слов’янських мов і порівняльний аналіз мовних фактів виступає невичерпним і ґрунтовним джерелом для підтвердження власних спостережень. Подальші наші дослідження мовних явищ також проводилися з опертям на історизм і психологізм пізнання, і в цьому першорядна роль належить О.О. Потебні.

2.2. Апперцепція як психологічний вектор когнітивних процесів в описі лексичного різноманіття експлікації поняття «відсутність»

Орієнтація на поняття апперцепції дає нам підстави розглянути лексичну і граматичну неоднорідність експлікації абстрактного поняття «відсутність» у російській мові, оскільки вторинне сприйняття фіксує в мисленні і мові ознаку, що усталена у свідомості індивідуума і закріплена мовленнєвою практикою.

Дійсно, лінгвальну експлікацію багатьох сучасних понять та явищ когнітивісти-мовознавці пояснюють, звертаючись до теоретичних положень таких наук, як психологія, філософія, логіка, й у своїх дослідженнях використовують методику аналізу й термінологічний інструментарій цих дисциплін. Термін *апперцепція* належить до міжгалузевих: він створений за допомогою латинського *ad* “до” та *perception* “перцепція, сприйняття”. У психології його активно вживав Гербарт, розуміючи як залежність сприйняття від досвіду, знань та психічного стану людини в момент сприйняття [Психологія 2001]; у філософії Лейбніц та Кант акцентували увагу на свідомому сприйнятті суб’єктом дійсності на підставі досвіду [Філософський енциклопедичний словник 1998]; у мовознавство цей термін увів О.О. Потебня, який стверджував, що основою для нової номінації є друге сприйняття наявного враження [Потебня 1976]. Ця думка буде постійно у нашому полі зору при аналізі номінацій, що вербально передають поняття «відсутність».

До явища апперцепції виявляється науковий інтерес в усіх когнітивних студіях, зокрема включаючи мовознавчі, оскільки воно має вияв як у дискурсі (художньому тексті), так і безпосередньо в мові. У сучасному «Словнику іншомовних слів», авторами якого є С.П. Бибик, Г.М. Сюта, ця дефініція визначається як: «… залежність сприйняття від минулого досвіду, від запасу знань: загального змісту духовного життя людини, а також від психічного стану людини у момент сприйняття» [Бибик 2006, с. 50]. Методологічно

значущим у нашому дослідженні є формулювання терміна *апперцепція*, що запропонував О.О. Потебня.

У його фундаментальній праці «Думка та мова» не лише розкривається взаємозв'язок мови та мислення, а й надаються визначення мовознавчих, лінгвофілософських та психолінгвістичних понять, що залишаються актуальними протягом уже майже двох століть. Використовуючи ідеї німецьких філософів та психологів як засадничу базу, вітчизняний мовознавець пропонує своє розуміння апперцепції. У параграфі «Слово як засіб апперцепції» вказаної праці вчений відзначає: «При утворенні слова, а також і в процесі мовлення та розуміння, що відбувається за одним законом з утворенням, отримане вже враження зазнає нових змін, ніби вдруге сприймається, тобто, одним словом, *апперцептується*» [Потебня 1976, с. 122]. О.О. Потебня наводить приклади з «Мертвих душ» М.В. Гоголя, коли персонажі сприймають по-різному одну й ту ж персону, та пояснює це двома стихіями апперцепції: «… треба розрізняти дві стихії апперцепції: з одного боку, те, що сприймається та пояснюється, з іншого – та сукупність думок і почуттів, якій підкоряється перше та за допомогою якої воно пояснюється» [Потебня 1976, с. 122]. Окреслене вище поняття О.О. Потебня далі розглядає в психологічному векторі.

Специфіка когнітивного процесу, на думку вченого, постає в організації мислення людини: дія думки полягає в порівнянні двох мисленнєвих комплексів – того, що пізнається, і раніше пізнаного. Спільне між ними є тим третім, що служитиме основою для нової номінації. Відзначаючи це, О.О. Потебня наголошує: «Останнє має суттєве значення, тому що завжди результатом взаємодії двох стихій апперцепції є щось нове, що не схоже на жодну з них» [Потебня 1976, с. 126]. Раніше пізнане, з чим порівнюється пізнаване, в усіх може бути різним. Закріплюється у мові лише те, що має частотність і регулярність в мовленнєвій практиці. Ми врахуємо цей аспект при розгляді конкретного вербального втілення поняття «відсутність». Заміна первинних поєднань *нет кого-либо / чего-либо* або *без кого-либо /*

чего-либо не буде містити у своєму складі предиката *нет*, часток *не* / *ни*, прийменника *без*, префіксів *без-* / *бес-*, а буде перетворено в номінацію, що має нову матеріальну форму.

Зупинимося ще на одному важливому моменті. О.О. Потебня, переосмислив філософську концепцію німецького вченого Германа Лотце, зазначає: «Достатньо, що сила впливу уявлень на інші уявлення спів належить з їх ясністю в тому сенсі, як тлумачить Лотце. Тут до визначення апперцепції як участі найсильніших мас в утворенні нових думок можемо вже додати, що сила мас, які апперцепіюють, тотожна їхній організованості. Від ступеня останньої залежить і значна широта свідомості, обмеженість якої ми прийняли за вихідне положення при визначенні сили думок, що її пояснюють» [Потебня 1976, с. 132]. На цю тезу ми будемо спиратися, кажучи про експланаторний потенціал поняття «відсутність», оскільки саме через використання цього поняття може бути пояснено багато інших понять, номінацій та граматичних форм слів.

Нове враження зіставляється вже з існуючими ментальними репрезентаціями та стає новою сходинкою для утворення слів. Учений вважає, що «сила людської думки не в тому, що слово викликає у свідомості колишні сприйняття (це можливо і без слів), а в тому, як саме воно змушує людину користуватися скарбами свого минулого» [Потебня 1976, с. 143]. На різних етапах когнітивного процесу відбувається виокремлення ознак предметів та явищ, що сприймаються, та утворення слів, що їх позначають. На думку О.О. Потебні, «ознака, що виражена словом, легко закріплює свою перевагу над усіма іншими, тому що відтворюється при всякому новому сприйнятті, навіть не містячись у цьому останньому, тоді як багато інших ознак образу може лише зрідка повертатися до свідомості. Але цього замало. Слово від самого свого народження є для мовця засобом розуміти себе, апперцептувати свої сприйняття» [Потебня 1976, с. 147]. Це міркування співвідноситься з нашим поглядом на те, що в кожному конкретному випадку поняття

«відсутність» буде виражатися різними засобами мови, що необхідні людині у певний момент для точного позначення цього поняття.

Вітчизняний вчений О.О. Потебня, розуміючи роль мови в процесах пізнання нового, у процесах становлення та розвитку людських знань про світ, пояснив психологічні процеси апперцепції на основі різних за силою уявлень людини про явища, що мають назви в мові, а також мотивував утворення нових номінацій.

Мовознавеця О.А. Земська зазначає, що за останні роки дослідження словотвірних процесів активізувалися, але всі вони мають описовий характер та не надають відповіді на питання: «Як саме у мові виражається той чи інший зміст?» [Земська 2004, с. 222]. Наприклад, дослідження когнітивного змісту в існуючих ментальних репрезентаціях понять «наявність» чи «відсутність» не може бути повністю розкритим без структурного аналізу слів, що їх репрезентують у мові та мовленні, а також засобів утворення цих номінацій. І саме тому ми звертаємось до ідей про апперцепцію О.О. Потебні, що набувають актуальності в поясненні словотвірних процесів.

Беззаперечною заслугою О.О. Потебні є те, що вчений переосмислив вже існуюче розуміння психологічного процесу апперцепції та залучив його для тлумачення процесів у створенні нових номінацій. Мовознавець, розуміючи роль мови в пізнанні нового, включенні нових об’єктів до наявної в людини системи уявлень, пояснив психологічні основи утворення нових номінацій за допомогою апперцепції. Ми вважаємо, що ідеї про апперцепцію О.О. Потебні, що спираються на принцип експланаторності, є ґрунтовними для сучасної когнітивної лінгвістики.

Вчення О.О. Потебні про взаємозалежні процеси розвитку мови і мислення, про внутрішню форму слова, про поступове формування абстрактних понять із номінацій спочатку єдиної мови-основи у народів спільної ментальності призводить до усвідомлення розбіжностей навіть у генетично пов’язаних мовах.

Ідея вивчення мовних взаємодій, що висунута О.О. Потебнею, отримала творчий розвиток у працях мовознавців наступних поколінь. «І, як підкреслював О.О. Потебня, – писав І.К. Білодід в праці «Плідні шляхи мовної взаємодії (на матеріалі російської та української мов)», – дієвість і сенс мовних контактів полягають не в кількості запозичень із мови в мову, а в тих процесах творчого збудження, творчої активності і сили, які виникають у власних засобах мов внаслідок цих контактів» [Білодід 1986, с. 121]. Це зауваження є підтвердженням того, що репрезентантами поняття «відсутність» можуть ставати не лише мовні запозичення, а й новоутворення. Але якщо в іншій мові існує номінація, яка передає конкретну відсутності будь-кого або чого-небудь, то вона може бути перенесена в іншу мову під впливом екстралінгвальні факторів. Таким чином, не лише лексична, а й культурна взаємодія та взаємозбагачення є імпульсом для подальшого розвитку окремої мови.

2.3. Когнітивний підхід до вивчення взаємовпливу мов в онтогенезі і філогенезі

Ми віддаємо пріоритет методологічного підходу, що поєднує методи дослідження будь-якого аспекту мови з пізнавальними процесами людини. Архітектуру мови в когнітивній перспективі і ретроспективі можна уявити через парадигму міжмовних відносин, що містять ключ до розуміння мовних структур.

Оскільки на сучасному етапі розвитку лінгвістики не існує суворих методологічних рамок, що оформлюють аналітичні процедури, пропонуємо розглянути взаємодію та взаємовплив мов як інструмент пояснення когнітивних процесів.

Також ми поділяємо думку тих мовознавців-когнітологів, які не ігнорують, а, навпаки, залучають всі можливі методики аналізу мови людини, що знаходить різні вияви в дискурсивній практиці. Вважаємо, що сучасна

методологія – це інтеграція традиційних і новітніх методів пізнання людської мови як феномена.

Сучасний вітчизняний лінгвіст Ф.С. Бацевич, розробивши філософсько-методологійні основи сучасного мовознавства, пропонує дослідникам звернутися до такого методологійного орієнтиру, як феноменологія, яка виступає загальнонауковим філософським методом пізнання сутності всіх об'єктів світу і може прояснити зміст речей, подій, предметів, законів природи. За твердженням вченого, таке пізнання і пояснення можливо лише за умови редукції всього, що «наклалося» на світогляд людини, що живе в суспільстві: суджень, штампів і стереотипів сприйняття, оцінок, упереджень і подібного. Процедури феноменологічної редукції неможливі без звернення до мови. Це пояснюється тим, що первинною реальністю для феноменолога є «життєвий світ», який представлено в психічних інтенціональних актах і в мові. Задекларований феноменологією рух до ідеальної об'єктивності неможливий без мови, оскільки саме в ньому досвід людини втрачає суб'єктивні риси, стає доступним для всіх [Бацевич 2006, с. 36]. Так, насправді, спосіб мислення, образ думок, сукупність когнітивних навичок і духовних цінностей, які належать слов'янським народам, відбивається в їхніх мовах, але слов'ян об'єднує не лише мова, але й загальна ментальність, світосприйняття.

Нові підходи в дослідженні мовних одиниць вмотивовано впливом когнітивних процесів людини на мову, що створена людиною, і яка існує і функціонує лише тому, що потрібна у соціумі людям для комунікації і пізнання. Сучасна методологія передбачає звернення до соціокультурного підґрунтя когнітивних процесів. Пропонуючи теоретичну модель семантичного опису, який виконано в рамках культурно-історичного підходу, В.В. Глєбкін зауважує, що сприйняття мови як соціокультурного явища неможливо без кореляції лінгвістики з такими науками, як культурологія і соціологія [Глєбкін 2014, с. 316]. Вивчення взаємодії мов як

у соціокультурному, так і побутовому сенсі сьогодні є методологічною основою дослідження мовних явищ.

Підтвердження цьому знаходимо в сучасних дослідженнях іноземних філологів. Англійський дослідник В. Еванс підкреслює, що концептуальна система не пов'язана безпосередньо з її лінгвальною репрезентацією, вона має набагато давнішу історію, ніж мова, яка, зі свого боку, доповнює і розвиває її, але не дублює. Аргументуючи цю відмінність, він посилається на дані психолінгвістичних експериментів, які показують, що лінгвістична інформація сприймається швидше, ніж концептуальна [Еванс 2009, с. 175 – 176]. Ця теза отримала визнання у працях багатьох лінгвістів.

Встановити справжні зв'язки між мовними формами та когнітивною семантикою можна через використання методу реконструкції (як внутрішньомовної, так і міжмовної), що виявляє спорідненість із когнітивними парадигмами у генетично і ареально об'єднаних мовах. Одна мовна сутність може бути виражена різними формами. Звернувшись до методу реконструкції, можна переконатися, що лінгвоспецифічні явища у споріднених мовах вмотивовані і мають когнітивний пояснення.

Американський когнітолог Т. Ґівон у праці «Складність і розвиток» поєднує три види розвитку мови, що відбуваються паралельно: діахронію, онтогенез (засвоєння) і філогенез (еволюція). Мовну діахронію він розглядає як повсякденну адаптивну комунікативну інновацію. Учений вважає, що у граматичній діахронії морфосинтаксичні структури виникають і зникають, і потім виникають знову, заново кодуючи – часто за допомогою нових морфосинтаксичних засобів – ті ж самі комунікативні функції. До того ж мовна діахрония, на відміну від онто- і філогенезу мови, починає розвиватися не на порожньому місці, тоді як усі лексичні та граматичні підсистеми формуються з нуля. Імовірніше, що втрата старих граматичних структур і реграматикалізація відбуваються поступово, при цьому кожна структурна зміна відповідає власній логіці й часовій динаміці. Нові слова, нові значення слів, нові морфосинтаксичні конструкції і нові значення існуючих

морфосинтаксичних конструкцій поступово додаються до вже існуючої системи комунікації [Ґівон 2015, с. 102]. Ця ж думка лежить і в основі розвитку такої точної науки, як математика, для якої поява нуля стало значущою для системного вивчення чисел.

На певному історичному етапі в праслов'янській мові ментальні поняття вербалізувалися та отримали однакову форму, але подальший розвиток та виокремлення слов'янських мов на конкретному синхронічному зрізі виявив, що окремі мовні знаки мають спільний план змісту, який виражається в різних формах.

Уже згадуваний нами когнітолог В.В. Глєбкін у мові внутрішньокультурної комунікації виокремлює три підструктури: «повсякденну мову, що віддзеркалює повсякденне життя; філософські тексти, за якими стоять базові для культури світоглядні ідеї; художня література, що також формує світоглядні та поведінкові норми, але не за допомогою теоретичних конструкцій, а за допомогою художніх образів» [Глєбкін 2014, с. 174]. Проводячи когерентний аналіз еволюції вказаних підсистем, він доводить, що домінуючим є рух від повсякденної мови до філософських та художніх текстів.

Мислення та сприйняття людиною навколишнього світу завжди зумовлені її повсякденним буттям, і навіть тоді, коли людина абстрагується від буденного життя, це абстрагування спирається на її життєвий досвід. Тому повсякденні потреби людини є важливим аргументом для розуміння зв'язку лексичної семантики та граматичного вираження слова з концептуальною системою мови.

Так, у процесі соціокультурної взаємодії мов і їх носіїв відбувається віддзеркалення буття людини в повсякденній мові. Характерною рисою слов'янської ментальності є усвідомлення людиною наявності в неї сім'ї, житла, їжі. У підсвідомості вже було закладено те, щоб мати ці найважливіші речі, треба було працювати. І завжди існував гендерний розподіл обов'язків

у сім'ї: чоловіки будували житло, жінки готували їжу, разом працювали в полі.

Мовна взаємодія як засіб пристосування до середовища та репрезентація знань у своїх ментальних системах відбивається в конкретних прикладах. Кожне слово має свою історію вживання, пов'язану з певним людським досвідом. Вивчення в конкретній мові певних випадків використання семантичної деривації як номінативного засобу наочно свідчить про давні традиції та спільні, притаманні лише слов'янам побутові речі та предмети.

Етнографічні приклади демонструють особливості перманентного контактування мов у лінгвокультурному та соціокультурному аспектах, тим самим встановлюючи відсутні звя'зки у сучасній мові.

Українські дієслова *прати*, *прасувати* та російський субстантив *прачка* походять від назви приладдя для прання та прасування як качалки, валика *прачь* у давній мові слов'ян, що етимологічно пов'язане з праслов'янським словом *perti* з семантикою ‘‘бити’’. Якщо сучасні словники російської мови тлумачать слово *прачка*, як робітниця, що лише *пере*, то історичні та етнографічні дані передають значення дещо інше, ширше: ‘‘робітниця, що пере, качає, прасує білизну’’. Білінгвам це досить зрозуміло, але для носіїв російської мови, що не мають контактів з носіями української мови, кореляція слів *стирать* та *прачка* є непрозорою й потребує пояснень.

У носіїв споріднених російської та української мов розрізняються і інші знаряддя праці. Якщо і ті, і інші використовують слово *лопата* для роботи на землі, то для рубки дров у українців є слово *сокира*, і, відповідно у носіїв російської мови – *топор*. Слово *топор* належить до загальнослов'янської лексики, його етимологія не цілком зрозуміла. Спочатку це слово вживалося у значенні "зброя", а не "знаряддя для рубки і тесаним", що набуло згодом. У діалектній лексиці російської мови зберігається слово *тепать* "тяпати, бити, рубати сокирою". Ймовірно, що корінь *топ-* / *теп-* звуконаслідувального походження [Циганенко 1989, с. 430].

Російське слово *топор* усунуло стару назву *секира*, що походить від старослов'янського *сокера*. Цей субстантив, як в українській, так і в російській мові має спільне походження від дієслова *секти* "вирубати" ліс під поле. У деяких сучасних говірках російської мови слово *секира* зберігається та позначає ''небезпека''. Але в побутовому мовленні носії російської мови використовують і українське слово *сокира* з фонетичними відмінностями від російської вимови. Невипадково про це писав і І.К. Білодід: «Природно, що діалектна стихія ще не вичерпала себе. У багатьох випадках існує своєрідний білінгвізм: люди користуються літературною і діалектною (у побуті) мовами» [Білодід 1968, с. 27].

Структура світу, що сприймається людиною, значною мірою обумовлена внутрішніми ментальними конструктами високого ступеня абстрактності, але ці складні ментальні процеси відбуваються в мозку несвідомо. Людина від народження має специфічні модульні здібності до мовленнєвої діяльності, яка не залежить від інших когнітивних процесів, що відбуваються за допомогою сенсорного сприйняття предметів та явищ навколишнього світу. Люди народжуються з потужними здібностями до абстрагування. Але використання слова для позначення поняття регулюється не лише роботою мозку людини, а й мовленнєвою практикою, традиціями та екстралінгвістичними факторами існування конкретного етносу. Народи не можуть жити ізольовано, локальність завжди відносна, тому постійно відбувається мовна асиміляція. За словами І.К. Білодіда, «основним принципом цих контактів є їх двосторонній характер – активна взаємодія, взаємозбагачення, коли на перший план виступають не безпосередні запозичення, а паралельні процеси в галузі словотвору, синтаксичних, стилістичних можливостей кожної національної мови, що розвиває їх за внутрішніми законами своєї національної специфіки» [Білодід 1986, с. 125]. Однак мова постає важливим елементом самоідентифікації нації, і наскільки б не були близькі контакти між носіями та їхніми мовами, у кожній мові зберігаються специфічні відмінності.

Методологія когнітивної лінгвістики охоплює мовознавчі та ментальні інтерпретації мовних явищ, що демонструють, з одного боку, взаємообумовленість та взаємозалежність споріднених мов, а, з іншого, – самобутність кожної мови, що має соціокультурні джерела. Ця ідея неодноразово виокремлювалась відомим славістом І.К. Білодідом, а сьогодні постає методологійним підґрунтям у вивченні когнітивних процесів.

2.4. Застосування методології культурного трансферу для виявлення лінгвоспецифічної й ідіонаціональної своєрідності репрезентації поняття «відсутність»

Сучасне оновлення світоглядної свідомості гуманітаріїв вплинуло не лише на зміну парадигм у лінгвістиці, але й на розширення методологійних меж когнітивних досліджень. Обґрунтування філософами і феноменологами того, що «будь-який елемент життєвого світу людини може бути дослідженим у згоді з законами знакових утворень» [Лук'янець 2004, с. 292], до яких насамперед належить мова, дає змогу використовувати нові методологійні стратегії для створення парадигматичної цілісності й системного аналізу когнітивних понять. Новий виток у спіралі розвитку науки про мову не спростовує тезу про те, що «джерелом таких досліджень є філософське осмислення ролі мови в людській культурі, яке було започатковане ще філософами Стародавньої Греції, зокрема, Платоном та Аристотелем. Значною мірою неопрацьованим доробком у галузі філософії мови є також роботи середньовічних філософів, зокрема, Фоми Аквінського» [Лук'янець 2004, с. 293]. Покладений в основу гіпотези лінгвістичної відносності Е. Сепіра та Б. Уорфа взаємозв'язок мови і культури може бути використано сьогодні як значний ресурс у поясненні проблем первинності лінгвальних або ментальних репрезентацій. Водночас первинність не можна виявити без втручання в міжкультурну і міжмовну взаємодію, тобто культурний трансфер, що при цьому відбувається.

Лінгвісти В.В. Фещенко, С.Ю. Бочавер, розглядаючи різні трактування терміна *культурний трансфер* і визначаючи його значущість у сучасній теоретичній лінгвістиці, формулюють низку положень, які, на нашу думку, виступають фундаментальними й засадничими в дослідженні когнітивних понять:

• «Трансфер мислиться як сполучення глибинних структур мов, що розрізняються, та інструмент виявлення ступеню відмінності мов однієї від іншої» [Фещенко 2016, с. 12].

• «Саме орієнтація на практику, на побутові й пересічні ситуації робить для дослідників міжкультурної комунікації явно недостатнім знання коду в його суто лінгвістичному розумінні» [Фещенко 2016, с. 13].

• «Семіотика вийшла із ситуації, де було необхідно вивчати об'єкти попарно, показавши більш наочно, ніж інші напрями, континуальність знакового простору» [Фещенко 2016, с. 16].

Розглянемо, як можна застосувати методологію культурного трансферу для опису лінгвоспецифічних та ідіонаціональних особливостей абстрактних понять на прикладі поняття «відсутність».

Дійсно, для виявлення лінгвальної та ментальної своєрідності вияву поняття «відсутність» необхідне порівняння на синхронічному зрізі й у діахронії різних форм, окремих лексем як в одній мові, так і в споріднених мовах. Маючи спільну етимологію, похідну від праслов'янської або індоєвропейської прамови, на певному історичному етапі починають виявлятися розбіжності, що виникають під впливом як власне лінгвальних, так і екстралінгвістичних факторів. Зберігаючи ядерну сему в понятті «відсутність», мовні одиниці настільки сильно піддаються змінам, що лише розкриття глибинних структур дає змогу зрозуміти сучасну мовну репрезентацію досліджуваного поняття [Радчук 2017 в].

Ситуативна матеріалізація абстрактного поняття «відсутність» може бути представлена як вербальними, так і невербальними знаками. Спочатку люди використовували жести для позначення й передавання цього поняття,

що підтверджують сучасні дослідження дитячого мовлення, наступною щаблею стала вербалізація і закріплення цього поняття за конкретними лексемами й образними виразами усної народної творчості, про що свідчить багатий паремійний фонд слов'янського етносу. Подальшого розвитку це поняття набуває в дискурсі і набирає просторово-часової характеристики, позначаючи окремі фрагменти континууму. Ментальне уявлення поняття «відсутність» пов'язане із соціокультурними особливостями сприйняття носіїв російської мови, в основі якого лежить конкретно-образне уявлення про навколишній світ. Вербальна експлікація особливостей репрезентації поняття «відсутність» виявляється як на лексико-семантичному, так і граматичному зрізі мови.

У працях із мовознавства професора відділу лінгвістики університету Каліфорнії Д. Див'як, присвячені питанням дослідження російських дієслів сприйняття, приділено увагу тому, що філософів, лінгвістів, психологів та когнітивістів давно цікавить здатність людини розуміти й уявляти значення. Теорії, що пояснюють характер і зміст понять, охоплюють спектр від вроджених до емпіричних, від ментальних до тілесних. Хоч у межах емпіричних підходів до змісту понять зазначається, що поняття складаються з інформації, яка надходить як через тіло й органи чуття, так і через мову, на передній план у дослідженнях виходять модальні, сенсорно-моторні відчуття, а мовний досвід, який у когнітивістиці часто розглядають як амодальный, виявляється на задньому плані [Див'як 2015, с. 448 – 449]. Це міркування співвідносяться з поняттям апперцепції, появою мовних репрезентантів абстрактних понять.

У визначенні поняття та його частин ми підтримуємо й поділяємо думку лінгвіста Метьюз: «Поняття – складові частини мислення – можуть бути на самому загальному рівні визначені як ментальні структури, що відповідають окремій сутності або класу сутностей, як конкретних, так і абстрактних [Matthews 2007]» (цит. за: [Див'як 2015, с. 449]). Д. Див'як, коментуючи визначення Метьюз, розвиває цю ідею: інакше кажучи, поняття – це

узагальнення досвіду, переживань. Загальновизнані три джерела інформації для формування понять: безпосередній сенсорно-моторний досвід (те, що переживаєте ви самі), опосередкований сенсорно-моторний досвід (ви бачите, як його переживають інші), мовний досвід. Нещодавно Виґіокко та ін. запропонували свій опис семантичного уявлення, у якому, крім сенсорно-моторної інформації, виділяється також афективний і мовний досвід [Vigkiocco et al. 2009] [Див'як 2015, с. 449].

Методологія культурного трансферу передбачає аналіз передавання досвіду, накопичених знань від покоління до покоління, закріплення у мові значущих абстрактних понять із їхньою конкретною реалізацією в дискурсивній практиці.

Ідея розмежування внутрішньокультурного та міжкультурного трансферу належить французьким лінгвістам, зокрема В. Мозе [Moser 2014, с. 62 – 64]. Внутрішньокультурний трансфер передбачає вивчення будь-якої культури в її внутрішній динаміці й гетерогенності, що має вияв у різних дискурсах. У працях зарубіжних дослідників концепція культурного трансферу спирається на такі принципи: продуктивність змін у межах континуального культурного простору; рівність взаємодіючих сфер; прийняття нових форм та не завжди заздалегідь передбачуваних результатів взаємодії. Ці ідеї виявилися настільки відповідними віянням часу і потребам сучасного суспільства, що фрагменти теорії трансферу або деякі її терміни було продуктивно запозичено в різні сфери людської діяльності [Фещенко, Бочавер 2016, с. 22].

Лінгвокультурний трансфер розуміємо як синхронічне й діахронічне передавання інформації у континуумі, що здійснюється різними способами комунікації. Одним із таких засобів є мова, через використання якої досягається розуміння як у конкретний історичний момент, так і трансляція інформації наступним поколінням. «Функція передавання, будучи функцією мови та когнітивної системи, увічнює «якусь базову ідентичність», загальну для всіх тих людей, хто використовує рідну мову, і дає змогу нащадкам

відчути приналежність до предків, накопичуючи при цьому колективну пам'ять тієї чи тієї історичної групи» [Фещенко, Бочавер 2016, с. 28 – 29]. Мова і культура складаються в конкретному соціумі, знаки мови (вербальні й невербальні) стають носіями етнічної значущості.

Теорія культурного трансферу передбачає використання різних методик для опису лінгвосеміотичних механізмів створення поняття «відсутність», передумов конструювання й трансферізації змісту цього поняття. Таке конструювання може бути здійснене на підґрунті вивчення смислових модифікацій й інтерпретацій слів із ядерною семою 'відсутність', аналізу використання людиною слів і жестів, що виражають поняття «відсутність», у різних ситуаціях і сферах соціокультурної діяльності. Закріпленість в ідіоматичних виразах і різних типах дискурсу також дає змогу пізнати сутність досліджуваного поняття.

Методологія культурного трансферу відкриває нові аспекти різних інтерпретацій мовної репрезентації поняття «відсутність». Мова, будучи емпіричною базою, що має вербальну та невербальну матеріалізацію, дає змогуна основі аналізу вкраплень, інтерференцій, гібридизації, трансформацій смислів, застосувати методологію культурного трансферу. Аналіз різних векторів культурного трансферу поняття «відсутність» уможливлює більш повно, адекватно й системно описати його омовлення в дискурсивному вираженні.

Висновки до розділу 2

Когнітивний підхід до дослідження мовних і ментальних понять як нова парадигма в лінгвістиці не становить на сьогодні єдиної стрункої концепції з чітко визначеним термінологічним апаратом і методологійним інструментарієм. Оригінальність сучасних методологій полягає в їхньому міждисциплінарному характері, що, насамперед проявляється у відсиланні до історичних фактів мови, а також психології, яка вивчає мислення та

пізнавальні процеси людини в тісному зв'язку з його мовленнєвою діяльністю.

На нашу думку, безпосередньо, пов'язано із сучасними проблемами мовознавства вчення, розроблене в XIX столітті П.О. Лавровський. Представлені положення концепції лінгвіста наочно демонструють спадкоємність лінгвістичних поглядів дослідників, розірвані майже двома століттями. Представники сучасних когнітивно-дискурсивних концепцій вважають, що функціонування одиниць, які належать до різних стратумів мовної системи, багато в чому зумовлене ментальністю етносу, культурними традиціями, що не виключає стихійних впливів, які спричиняють розвиток паралельних форм, утрату споконвічних, розвиток омонімії та інших непередбачуваних мовних явищ.

Лінгвіст-компаративіст XIX століття П.О. Лавровський у фундаментальній праці «Про мову північних Руських літописів» описав відмінності стародавньої російської мови і давньої української мови. У цій праці представлені особливості фонетики, а також подана характеристика морфологічних властивостей слів і синтаксису мови східних слов'ян доби Київської Русі. Зазначені відмінні риси безпосередньо стосуються стародавньої української мови, що має з російською спільні корені, але одночасно ідентифікують ці слов'янські мови як самостійні. Це підтверджують зауваження П.О. Лавровського у вищезгаданій книзі, визначені ним у передмові окремим параграфом: «Відсутність у списках Руських літописів XIV – XV століть очевидних ознак сучасного наріччя Малоруського».

Звернення до етимологічного аналізу, порівняння даних споріднених мов, аналіз історичних пам'яток писемності дає змогу розширити сучасне уявлення про розвиток мови та пояснити, чому в сучасній мові має місце або, навпаки, відсутня та чи та мовна форма, сема в значенні, і завдяки чого відбуваються такі зміни.

Великий внесок у об'єднання теоретичних постулатів мовознавства і психології зробив О.О. Потебня, який є засновником психологічного напряму у вітчизняній лінгвістиці. Учений у фундаментальній праці «Думка і мова» увів у термінологію мовознавців термін *апперцепція*, який необхідний для пояснення когнітивних процесів. Використовуючи ідеї німецьких філософів і психологів як теоретичну базу, вітчизняний мовознавець запропонував свою інтерпретацію апперцепції. Специфіка когнітивного процесу, на його думку, полягає в організації людської психіки: думка впливає на мову через порівняння двох когнітивних комплексів: того, що сприймається зараз, і того, що вже було піддано перцепції і закріпилося в людській свідомості у вигляді слова.

Визначивши роль мови в когнітивних процесах, у процесах розвитку людських знань про навколишній світ, О.О. Потебня пояснив психологічні процеси апперцепції через уявлення різних людей про різні явища, що мають свої номінації в мові, а також визначив мотивацію появи нових номінацій.

Ініційований О.О. Потебнею психолінгвістичний підхід використовується нами для аналізу різноманітних лінгвальних репрезентацій абстрактних понять, зокрема поняття «відсутність», і дає змогу встановити певні тенденції такого функціонування. Ми вважаємо, що ідеї О.О. Потебні про апперцепцію ґрунтуються на принципі експланаторності і є фундаментальними для сучасної когнітивної лінгвістики. Безперечно, внесок О.О. Потебні полягає в тому, що вчений переосмислив психологічний процес апперцепції і застосував його для пояснення процесів утворення нових номінацій.

Методологійними передумовами дослідження поняття «відсутність» у когнітивному аспекті також є поглиблення проблематики взаємовпливу мов в онтогенезі й філогенезі та використання її як методу когнітивного підходу у вивченні мовних значень. У сучасних дослідженнях набувають значущості питання взаємодії контактуючих мов. Питання взаємодії мов завжди були актуальними в науковій діяльності українського мовознавця І.К. Білодіда,

який зробив вагомий внесок у мовознавство, звернувшись до вивчення взаємовпливу мов, що мають контакти. Тому його дослідження в галузі слов'янських мов мають принципове методологійне значення. Взаємодія споріднених мов, особливо в діахронічному аспекті, сприяє поясненню сучасного стану як семантики, так і граматичних форм слів у споріднених мовах. Ця ідея неодноразово виділялася відомим славістом. Методологія когнітивної лінгвістики охоплює мовознавчі й ментальні інтерпретації мовних явищ і доводить, з одного боку, взаємозумовленість і взаємозалежність споріднених мов, а з іншого – самобутність кожної мови. Ця ідея сьогодні виступає методологійним підґрунтям у вивченні когнітивних процесів.

Зв'язок традиційної методології з інноваційними методами дослідження мовних понять у нашому дослідженні базується на міждисциплінарному підході. Методологія культурного трансферу для виявлення мовної та ментальної своєрідності поняття «відсутність» у концептуальній системі російської мови спирається на дані культурології та соціології. У мові й культурі відбувається постійний синтез знаків і смислів, мовні знаки стають носіями культурної значущості, і, навпаки, культура етносу матеріалізується в знаках мови. Вербальне та невербальне освоєння й усвідомлення людиною світу ведуть до формування ціннісних ментальних одиниць.

Різні дослідницькі традиції підтверджують визнання невичерпності цієї проблеми. Сучасні лінгвісти-когнітологи вільні у виборі й використанні методологійного інструментарію. Розуміння методології як застосування до процесів пізнання філософських принципів світосприйняття доводить те, що вербальна ідентифікація носіїв мови несе на собі відбиток культури, традицій і форм існування конкретного етносу. Застосування методології культурного трансферу сприяє виявленню лінгвоспецифічних й ідіонаціональних особливостей репрезентації поняття «відсутність» у російській мові. Спроба знайти нові аспекти у вивченні мовних фактів і явищ, що відбивають поняття «відсутність», саме через застосування методології культурного трансферу уможливлює системний опис досліджуваного поняття у межах не лише

лексико-семантичної та граматичної структури мови, але дає змогу продемонструвати його репрезентацію в дискурсах різних типів.

Таким чином, сукупність і послідовність тенденцій у сучасній науці про мову віддзеркалюють парадигматичні зв'язки історизму, психологізму та антропоцентризму пізнання. Через використання цих принципів пізнання можна встановити зв'язки між мовою і мисленням, мовою та поведінкою людей, особливості вербалізації абстрактних понять, зокрема поняття «відсутність», утілення в мові культурних фактів і ментальних процесів.

Вивчення наукової спадщини вітчизняних і зарубіжних мовознавців уможливило розглянути різні методики історичної і сучасної лінгвістики та сформувати методологійну базу дослідження, до якої включили: об'єднання синхронічного та діахронічного підходів до аналізу мовного матеріалу; опертя на психологічний процес апперцепції у формуванні вторинних номінацій, що репрезентують поняття «відсутність»; порівняння семантики й зіставлення граматичної форми слів, які відбивають поняття «відсутність», у російській, українській і, в разі потреби, в інших мовах індоєвропейської сім'ї.

РОЗДІЛ 3
ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ «ВІДСУТНІСТЬ» У РОСІЙСЬКІЙ МОВІ (ДІАХРОНІЧНИЙ АСПЕКТ)

3.1. Актуальність генетичного зв'язку опозитів *відсутність – присутність* для когнітивного вивчення поняття «відсутність»

Зауваження О.О. Потебні про те, що ніщо в мові не може бути пояснено інакше, як своїм походженням, спрямовує дослідження мовного матеріалу в бік вивчення кожного слова та кожної граматичної форми в порівнянні й у діахронії. Спираючись на принципи історизму та психологізму пізнання, учений висловив думку про те, що людина як індивід і член суспільства, і сучасна культура, і мова є результатом тривалих нашарувань. Тому необхідно проводити лінгвістичний аналіз від теперішнього до минулого невідомого, «знімати шар за шаром із нинішньої мови», не перескакуючи, якщо можна, через сходи [Потебня 1993]. На наш погляд, поетапний характер дослідження допоможе зв'язати воєдино невидиме з'єднання думки і слова, щоб осягнути внутрішню форму понять «відсутність» – «присутність».

Опозиційна пара *отсутствие – присутствие* належить до структурного типу антонімів, а також виступає основоположним поняттям у філософському, науковому та побутовому знанні. Ця пара може бути розглянута в парадигмі когнітивної теорії. Незважаючи на те, що російська антонімія має значний лексикографічний опис і опозити *отсутствие – присутствие* представлені як антонімічні пари в усіх наявних словниках антонімів російської мови, вони не підлягали окремому глибокому вивченню в контексті сучасних когнітивних досліджень.

Узагальнення концептуальних, методологійних і термінологічних розробок, здійснене у працях сучасних мовознавців [О.Є. Кібрик 2015, О.С. Кубрякова 2004, Н.С. Кудрявцева 2013, Л.М. Лещова 2015, D. Geeraerts 2006, W. Moser 2014], дає змогу розвивати теоретичні обґрунтування

дослідження когнітивних категорій, понять, моделей і застосовувати на практиці різні методики аналізу мовного матеріалу з широким спектральним розподілом.

У сучасних дослідженнях когнітивної семантики та полісемії слів все частіше застосовується холістичний – когнітивний – підхід, який надає «можливість узагальнити отримані емпіричні дані, здійснити операцію «вилучення спільного знаменника» з усіх значень (концептуалізацій), виявити повторювану структуру когнітивних процесів, в якій відображені шаблони розуміння й мислення, реконструювати єдиний ґештальт-сценарій концептуальної сфери (на рівні концептуальної семантики)» [Чернцова 2019 б, с. 26].

Опис лінгвальної експлікації особливостей репрезентації абстрактних понять «відсутність» – «присутність» неможливо здійснити без залучення різних інтерпретацій, що мають соціокультурну основу. Ми поділяємо погляд мовознавиці Л.М. Лещової про те, що когнітивна лінгвістика прагне надати семантичному аналізу слова холістичного характеру, тобто апелювати до якогось цілісного ментального конструкту, що викликає цілісне сприйняття, заповнюючи відсутні деталі у словниковому описі значення, а також індивідуальну прагматичну інтерпретацію [Лещова 2015, с. 416]. Цей підхід є важливим для нашого дослідження, оскільки поняття «відсутність» пов’язане з гештальтним сприйняттям, тобто сприйняттям цілісного вигляду мовної системи.

Разом з інтерпретаційним прийомом дослідження понять «відсутність» – «присутність» ми застосовуємо етимологічний аналіз, використання якого ґрунтується на вченні О.О. Потебні про внутрішню форму слова. «Адже розроблене О.О. Потебнею вчення про внутрішню форму слова, яке, по суті, є вченням про взаємодію думки та мови, визнає за внутрішньою формою об’єктивний, тобто загальнозначущий, загальномовний характер, у той час як нечітка, темна думка (або навіть прагнення до думки) є цілковито суб’єктивною. Така неусвідомлена думка втілює багатий на різні ознаки образ

предмета, сприйняття якого полягає в тому, що цей образ розкладається на властиві йому ознаки, одна з яких і стає внутрішньою формою слова» [Кудрявцева 2013, с. 72]. Актуалізація внутрішньої форми слова відбувається регулярно, це здійснюється завдяки використанню металінгвістичних вставок або зіставлення етимологічно споріднених слів.

Евристичний підхід у вивченні мовних явищ набуває все більшої актуальності в аспекті розвитку методології сучасної когнітивної науки. «Застосування етимологічного аналізу та методу семантичної реконструкції в контексті прототипного підходу уможливлює розгляд фундаментальних категорій людської свідомості, належних до різних систем знання, у когнітивному ракурсі, так само як і відкриває перспективи для емпіричного вивчення шляхів впливу природних мов на формування світоглядних категорій» [Кудрявцева 2013, с. 76]. Слід зауважити, що прототипний аналіз передбачає дескриптивний підхід до вивчення лексичного значення і спирається на традиційні методики дослідження мовних явищ.

Вважаємо, що етимологічний аналіз лексики з філософсько-категоріальною семантикою може бути здійснений в контексті теорії прототипів. Для виявлення прототипів, що відображають сукупність конкретного етнокультурного досвіду, необхідно звернутися до встановлення внутрішньої форми слова, ядерного ознаки, яка служить мотивацією для утворення нових номінацій.

Постулат О.О. Потебні про те, що мовна форма вмотивована й відображає структуру, що стоїть за нею, на думку мовознавців кінця XIX – початку XX століття і сучасних лінгвістів-когнітологів, є фундаментом учення про мовний знак. Подальший розвиток теорії про мовні знаки було представлено не лише в концепції основоположника психологічного напряму в мовознавстві, але й у концепціях лінгвістів інших теоретичних напрямів. Це було пов’язано з еволюцією людини і соціуму, впливом екстралінгвістичних факторів, посиленням здатності абстрагування. О.Є. Кібрик, розробляючи когнітивний підхід до мови, указував, що і творець соціологічного напряму

в лінгвістиці Ф. де Соссюр у довільності знака враховував лише первинні номінації. О.Є. Кібрик пише: «… для Соссюра довільність знака зводилася з фонетичних оболонок непохідних слів (тобто коренів), хоча похідні слова вже мають очевидну семантичну і, отже, когнітивну мотивацію (виявленням її зайнята традиційна етимологія), не кажучи про найширший діапазон усіляких конструкцій, сучасних аналогів традиційного знака (граматика конструкцій за Філлмором [Fillmore, Kay 1993; Croft 2001]), серед яких непохідні слова становлять лише один вироджений тип конструкцій» [Кібрик. 2015, с. 32]. На ці положення ми будемо посилатися під час компонентного аналізу лексики, що репрезентує поняття «відсутність».

Дотримуючись постулату вмотивованості, ми можемо пояснити конкретні репрезентації й трансформації абстрактних понять у дискурсивній практиці. Соціокультурний трансфер, тобто передавання інформації в конкретному етносі в континуумі, пов'язаний з розширенням чи звуженням семантичного змісту поняття. На думку О.Є. Кібрика, в ідеях представників структуралізму вже на новому щаблі розвитку лінгвістики встановлюються різні опозиції, а також простежується зв'язок між мовою і мисленням, про що писав О.О. Потебня.

У статті «Когнітивний підхід до мови», описуючи поняття зворотного маркування та його значущість у типологічних описах асиметрії, О.Є. Кібрик наводить фрагмент листування М.С. Трубецького і Р.О. Якобсона, у якому підтверджуються і висловлені нами припущення: «Відповідаючи на зауваження М.С. Трубецького в листі від 31.8.1930 р. про те, що «мабуть будь-яка (а м. б., і не будь-яка?) фонологічна кореляція набуває в мовній свідомості форму протиставлення наявності якої-небудь ознаки її відсутності (або максимуму якої-небудь ознаки її мінімуму)», Якобсон пише: «Думаю, що вона [висловлена Трубецьким думка] матиме значення не лише для лінгвістики, але й для етнології та історії культури, і що такі історико-культурні кореляції, як *життя – смерть*, *свобода – несвобода*, *гріх – чеснота*, *свята – будні* і т. п., завжди зводяться до відношень а – не-а, і що

важливо встановити для кожної епохи, групи, народу і т. ін. – що є рядом ознак» [Кібрик 2015: 34]. Ми вважаємо, що поняття «відсутність» – «присутність» є базовими для розуміння багатьох інших понять, як власне лінгвістичних (наприклад, граматична лакунарність), так і соціокультурних, пов'язаних безпосередньо з етносом і носіями мови (наприклад, лексична лакунарність).

Пропонуємо розглянути генетичний зв'язок понять «відсутність» – «присутність» для актуалізації дослідження абстрактного поняття «відсутність» у когнітивному аспекті.

Антонімічна пара *присутствие – отсутствие* наявна в «Словнику антонімів російської мови» М.Р. Львова і розташована під порядковим номером 806, дієслівна пара *присутствовать – отсутствовать* під номером 807, наведені приклади з художньої прози (*Разговор наш начался злословием: я стал перебирать* ***присутствующих*** *и* ***отсутствующих*** *наших знакомых, сначала высказывал смешные, а после дурные их стороны.* М.Ю. Лермонтов «Княжна Мери»; *[Отец] и дом бросил, хотя и постоянно в нем* ***присутствовал****. Но от такого* ***присутствия*** *– страшно даже в этом себе признаться – хотелось* ***отсутствовать*** *самой.* М. Коршунов. «Автограф»; *Эти люди-амфибии, двоякоживущие люди, кто,* ***присутствуя*** *среди нас, живет и поступает так, словно* ***отсутствует****.* О.М. Лейтес. «Хлєбніков – яким він був») [Львів 2012, с. 314]. Оскільки нас більшою мірою цікавить поняття «відсутність», ми вважали за необхідне винести його на першу позицію і зробили перестановку в зазначених парах: *отсутствие – присутствие, отсутствовать – присутствовать*.

У спільнокореневих слів *отсутствие – присутствие* антонімічність є результатом приєднання до одного й того ж кореня слова протилежних за змістом префіксів *от-* і *при-*. Префікс *от-* походить від спільнослов'янського прийменника *отъ*, що виражає різноманітні відношення: просторові, часові, об'єктні, означальні, причинові. Прийменник-корелят *от* уживається з родовим відмінком, що пояснює синтагматичні зв'язки поняття

«відсутність» – поєднання з іменниками в родовому відмінку. Наприклад, *отсутствие* (кого? чого?) – місця, часу, об'єкта, позначення або причини тощо. До загальнослов'янських прийменників належить і префікс *при-*. Уживання прийменника *при* лише з місцевим відмінком дещо обмежує використання слів зі співвідносним префіксом. Оскільки основне значення префікса *при-* "приєднання", то слово *присутствие* може використовуватися в словосполученнях, зумовлюючи форму іменника місцевого і родового відмінків. З огляду на це, у словосполученнях зі стрижневими словами *отсутствие* і *присутствие* поява залежного слова в указаних відмінкових формах передбачувана, а відношення, що поєднують головне і залежне слово, належать до іменникового керування. Семантика префіксів дає змогу припустити, що зазначені опозити мають великий потенціал поширення в соціокультурному континуумі слов'янського етносу і для численних реалізацій у дискурсі.

Антонімія віддієслівних субстантивів *отсутствие – присутствие* виявляє деривaційні зв'язки зі словами *отсутствовать – присутствовать*. Префіксальні дієслова становлять більш розгалужену систему однокореневої антонімії, ніж іменники. Структурні типи антонімів *отсутствие – присутствие* і *отсутствовать – присутствовать* об'єднані в пари на основі спільного кореня: *-сут-*, який і допомагає розкрити семантичні зв'язки протиставлення.

Дієслово *присутствовать* означає "бути де-небудь у будь-який час" і фіксується в словниках російської мови з початку XVIII століття Воно утворене через застосування дієслівного суфікса *-ова-ти* від давньоруського іменника *присутьство*, що означає "перебування". «Іменник *присутьство* є похідним з префіксом *при-* і суфіксом *-ств-о* від *суть* – форми 3-ї особи множини теперішнього часу дієслова *быть*. Від цієї ж основи утворено старослов'янський дієприкметник активного стану теперішнього часу *сущий*, значення якого – "існуючий" [Циганенко 1989, с. 351]. Від нього, так само, префіксальним способом за допомогою префікса *при-* утворений

дієприкметник *присущий* – “присутній”, який згодом у російській мові став сприйматися як прикметник зі значенням “властивий кому- або чому-небудь”.

Семантика слова *суть* визначається в етимологічних словниках як “найголовніше, сутність, основа чого-небудь”. Сучасне значення цього слова відоме в російській мові вже з першої половини XVIII століття. Як зазначалося раніше, слово *суть* з’явилося в результаті виділення форми 3-ї особи множини теперішнього часу дієслова *быти*. Парадигма була представлена таким чином: я *есмь*, ты *еси*, он *есть*, мы *есмъ*, вы *есте*, они *суть*. Форма *суть* означала “те, що є”, як наслідок – семантика слова розширилася, воно стало позначати “найголовніше”. Ця форма збереглася у фразеологічній одиниці *не суть важно*. У сучасній російській мові форма *суть* набула субстантивного характеру і може виступати як іменник: наприклад, *в этом состоит суть дела* або *по сути дела*. Атематичне дієслово *быти* зберегло лише форму 3-ї особи однини *есть*, яка почала вживатися в значенні “є” (рос. *есть*, *имеется*) в однині й у множині, а також як дієслово-зв’язка, іноді вживається в теперішньому часі. У давньоруській мові вживання форми *есть* з попереднім запереченням, тобто приєднанням частки *не*, давало утворення *несть*, яке рідко, але трапляється в ідіомах: *несть пророка*, *несть числа*.

Від слова *суть* в давньоруській мові було утворено іменник із суфіксом-*ьств-о* – *сутьство* (“природа, єство”). Слово ж *существо* походить від старослов’янського *сущьство*, що передає значення “природа, істота”. Від основи *суть* бере початок і старослов’янський дієприкметник активного стану теперішнього часу *сущии* – “існуючий” (у ньому *щ* походить з *mj*). Так само прислівник *сущий* увійшов у російську мову в XI столітті, про що свідчать пам’ятки, і сприймається воно як книжне зі значенням “наявний”. Таким чином, іде відсилання до слова *наличие*, яке також виступає опозитом до слова *отсутствие*.

Антонімічна пара *наличие – отсутствие* у 9-му виданні «Словника антонімів російської мови» М.Р. Львова розташована під порядковим номером

502 і проілюстрована прикладами з художньої літератури: *Ценность человека определяется не* ***отсутствием*** *недостатков, а* ***наличием*** *достоинств* [Г.О. Мединський. «Важка книга» (1964)]; ***Отсутствие*** *сопротивления доводит его до самодурства, а* ***наличие****, наоборот, возвращало в рамки здравого смысла, которого он отнюдь не был лишен* [К.М. Симонов. «Солдатами не народжуються» (1960)]. У словниковій статті наведено приклад уживання головних слів у називному відмінку і залежних слів у родовому відмінку (*наличие дорог – отсутствие дорог*), так і приклад уживання головних слів у місцевому відмінку (*в наличии – в отсутствии* у) [Львів 2012, с. 214].

Слово *наличие*, лексичне значення якого – "присутність, існування", має праслов'янський корінь, є похідним від *наликъ*+ суфікс *-иј-е* (рос. "очевидно, на лицо"). У російських діалектах трапляється форма *налик* у значенні "очевидно, на лице, спереду" (рос. "очевидно, лицевой стороной"). Слово *наличие* подекуди трапляється у руських пам'ятках XI століття і виникло з прийменникового сполучення *на ликъ*, де *ликъ* – спочатку "те, що видно", "те, що явно". Від *наликъ* через застосування суфікса *-ьн-* утворено прикметник *наличьныи* "той, що в наявності, наявний", що фіксується в словниках з XVIII століття.

Слово *лик* є загальнослов'янським за своїм походженням. Варто відзначити, що в праслов'янській мові існувало три родові форми цього слова: чоловічий рід – *ликь*, жіночий рід – *лика*, середній рід – *лико*, а також форма *лице*, у якої перед *е* звук [к] змінився в [ц] за третьою палаталізацією заднєньязикових. Значення всіх цих форм обмежилося до такого: "точне зображення обличчя", "те, що видно". У російських діалектах вживається слово *лики* у значенні "щоки". Звідси *ликоваться* – "вітатися, прикладатися щокою до щоки". Лексична одиниця *лик* у російській мові використовувалася в значеннях: "лице", "лицьова (зовнішня) сторона матерії", "зовнішнє оформлення чого-небудь", "ікона", а також як прикметник "схожий". З давніх часів і дотепер на іконах зображували святих, що збереглося й відбилося

в сучасній мові та вживається у звороті *лики святых*. Напрклад: *Так же гробница Ярослава Мудрого и фрески по стенам – **лики святых** – бледно-розовые и желтые, еле различимые, примитивные, но чудесные в своей искренности, наивности и выразительности* [Л.В. Вертинська. «Синій птах» (2004)]; *Мрак, свечи, огни свечей, тщетно пытающиеся справиться с мраком, сырые темные углы, холод, непреклонные **лики святых*** [Л.К. Чуковська. «Прочерк» (1980-1994)].

У сучасній російській мові стійке словосполучення *вывернуть налицо* використовується у прямому значенні, але частіше утворюються метафори, до складу яких належить прислівник *налицо*. Наприклад, у прямому значенні: ***Вывернуть налицо**, подогнуть лишнюю ткань, где корешок, и застрочить подгиб* [Т. Геркулесова. «Подарунки своїми руками» (1991)]; у переносному значенні: *И хотя впоследствии этих двух людей развела жизнь, но **результаты** их дела, в котором они принимали участие, **налицо**: Театр в Екатеринбурге (и хороший театр) стоит и украшает собой город* [І.К. Архипова. «Музика життя» (1996)].

Паралельно з розвитком форм і значень субстантива *лик* розвиваються і дієслівні деривати. Від дієслівного кореня праслов'янського *lik-* "залишати слід, мітку", "робити видимим, очевидним, подібним" з'являється дієслово *личити*, первинне значення якого "викрити", "відкрити справжнє обличчя", "встановити відповідність", а пізніше розвивається значення "рахувати". Слово *улика* як похідне від іменника *лика* фіксується в словниках з XVIII століття в значенні "той, що виявляє, робить явною винність, доказ". Від субстантива *улика* за допомогою суфікса *-и-ти* (із чергуванням *к / ч* перед *и*) утворено дієслово *уличити*, яке після втрати кінцевого ненаголошеного – *и* представлено двовидовою парою в сучасній російській мові: доконаний вид – *уличить* "викрити, розкрити винність" і недоконаний вид – *уличать* "викривати, наводити докази, доводити винність". Первинне значення пояснює фразеологізм *заметать следы*, який становить фразеологічну єдність, оскільки може використовуватись як вільне словосполучення, а також

мати значення “не залишати доказів”, “відсутність доказів”. Наведемо приклади: *Он осветил заднюю стенку, сдвинул сорочки сначала в одну сторону, затем в другую и, ничего не обнаружив, распределил их равномерно по перекладине, усмехнувшись про себя, что вынужден* ***заметать следы*** *за дамой, которая чувствовала себя не очень уютно по соседству с трупом и в панике не слишком тщательно скрыла направление поиска* [О. Гордєєва. В. Гордєєв. «Не всі ми помремо» (2002)].

Генетично спорідненими є також слова *приличный* и *различный*: *Но программы обучения кружков не согласованы, и поэтому при совместных выступлениях дает себя знать* ***различный*** *уровень сценической культуры* [О. Бард. «Гуртки велозаводу» (1937)]; *Она не совсем проститутка, просто девушка в обслуге отеля. Отсюда* ***приличный*** *английский. Вполне возможно, что она студентка;она фантастически красива …* [Д.І. Рубіна. «Мідна скринька» (2011-2015)].

Проведений етимологічний аналіз і часткове застосування методу прототипного опису понять «відсутність» – «присутність» наочно демонструють вплив мови на мислення людини, що знаходить відображення в розвитку внутрішньої форми слів. О.О. Потебня вказував на те, що на ранніх етапах розвитку мови, коли внутрішня форма слова була ще етимологічно прозорою і продукувала певні асоціації, мислення відставало від розвитку мови, а думка була підпорядкована слову. Філософський постулат *Бытие определяет сознание* ще раз доводить висновок, до якого дійшов учений-лінгвіст.

У вказаному вище ряду етимологічно споріднених слів лише *бытие* належить до філософських термінів. *Бытие* у вузькому розумінні за своїм змістом ототожнюється з ознакою “існування”. «Згідно з Гайдеґґером, *бытие* виникає із заперечності *ничто*, тоді як *ничто* дає змогу сущому ‘занурюватися’, – завдяки цьому розкривається буття. Для того, щоб розкритися, буття має потребу в тому сущому, яке називається *бытие*» (цит. за: [Філософський словник 1998, с. 57]). М. Гайдеґґер вважає, що сенс *бытие*

може виявлятися лише в “наявності” людського існування. Тому його хвилює питання: «Як же бути, якщо відсутність належності буття до людської суті та неуважне ставлення до цієї відсутності все більше характеризують сучасний світ?» (цит. за: [Філософський словник 1998, с. 57]). Учений доходить висновку про те, що *бытие* втрачає значущість як існування, і переносити його можна лише завдяки тому, що воно включає в себе *ничто*. *Бытие* вперше стає метафізичною проблемою лише тоді й там, де в мовленні вживається дієслово-зв’язка *есть*. Питання про те, що ж означає те, що “є” матеріальна річ, а також усвідомлена річ, розглядалося неоднозначно. У традиційній філософії *есть* означає *буття* як щось первинне щодо вторинного *существования* (за Гайдеґґером). У концепції Г. Фреґе дієслово-зв’язка *есть* має три значення: “предикація” (*Сократ – мудрый*), “тотожність” (*Сократ – человек*), “існування” (*Сократ – существует*).

Таким чином, філософська категорія *бытие*, яка з часів Аристотеля до наших днів викликає дискусії, позначає насамперед "існування" людини і може бути визначена як “Я є в наявності”. Філософський термін *наличное бытие* в сучасному екзистенціалізмі має значення “існування”. *Наличное бытие* – це існування людини, оскільки воно найбільш доступне нашому пізнанню.

Слова *бытие* і *наличие* тісно пов’язані генетично, належать до одного синонімічного ряду для пояснення значення слова *присущий*, що зафіксовано в словникові В.І. Даля [Даль 2010, с. 533]. Поряд з зазначеним словом описана дефініція дієслова *присутствовать*: “бути, перебувати, бути особисто, у наявності, бути свідком чого-небудь, бути притомним; сидіти, сидіти членом або головою в суді, або в дорадчому правлінні, місці”. Ця словникова стаття містить і віддієслівний іменник *присутствие*: “час перебування де-небудь, засідання де-небудь за посадою, по службі; суддівська або взагалі кімната, де засідають, присутні члени дорадчого місця; саме засідання це, час і вся його тривалість. *Это было в моем присутствии. Присутствие устроено за стеклянными дверьми. Присутствие началось* или *открыто, и закрыто*.

Рекрутское присутствие – для прийому рекрутів. *Присутствие духа* – повне, свідоме володіння собою, у раптових і скрутних випадках" [Даль 2010, с. 533]. У філософському розумінні *присутствовать* означає “перебувати при суті”, зберігати суть. Сутність як спосіб присутності проявляється в явищах експліцитно та імпліцитно, що виявляє суперечності між онтичним і екзистенційним.

Також у словнику В.І. Даля вказано слово *наличник*, яке в сучасній російській мові вже вийшло з ужитку в значенні: рос. ‘‘человек, состоящий налицо, противоп. нетчик, небытчик, отсутствующий’’ [Даль 2010, с. 403][9]. Друге значення це слово зберігає як: рос. ‘‘накладное украшенье на лицо предмета, строенья или утвари; накладная планка в виде рамы, вкруг дверей и окон; личинка, пластинка с прорезью для ключа, на нутреной замок; часть одежи, на лицо человека: забрало; маска, личина, харя, рожа; покрывало на лицо; суконный лоскут с прорезью для глаз, от стужи; сетка от комаров’’ [Даль 2010: 403][10].

Незважаючи на те, що в тлумачному словнику В.І. Даля слово *отсутствие* не зазначено, опис опозиційних пар (*присутствие, наличие*) відсилає до нього. Це ще раз підкреслює те, що для російської мовної ментальності більш вагомими були присутність і наявність, ніж відсутність кого-небудь або чого-небудь, хоча перше передбачає друге. У розумінні Ф.М. Штейнбука, «... присутність від початку містить у собі потенцію відсутності, і так само, як присутність на онтологічному рівні передбачає обов’язкову наявність певного місця, в якому здійснюється присутність, відповідним чином реалізується і відсутність, тобто в конкретному місці, попередньо забезпеченому присутністю» [Штейнбук 2014, с. 66].

Для носія російської мови поняття «відсутність» – «присутність» і «відсутність» – «наявність» є засадничими як у філософському, так і в побутовому значенні. Указані опозити виявляють етимологічно зумовлені

[9] У зв’язку з перекручуванням смислу при перекладі, наводимо оригінал використаної цитати словникової статті.
[10] Так само.

корені й глибинні зв'язки зі словами: *суть, существовать, быть, бытие, наличие, лицо*. Слова з цими коренями вживаються в молитві, до якої християнин звертається не лише в найважливіші моменти свого життя, але й з якою він живе в душі щодня: *Отчє наш, ижє* ***єси*** *на нєбєсєх, да святится имя Твоє; Хлєб наш* ***насущный*** *даждь нам днєсь*. Російська мовна ментальність пройнята і пронизана прагненням людини до усвідомлення своєї відсутності vs присутності на Землі, а також духовними шуканнями й прагненням усвідомити себе частиною Всесвіту.

Ментальна значимість досліджуваних абстрактних понять зберігається з найдавніших часів дотепер. Підтвердженням цього можуть служити дані частоти використання лінгвальних репрезентантів абстрактних понять «відсутність» – «присутність». Звернемося до даних сучасного частотного словника.

В авторитетному виданні частотного словника, побудованого на основі Національного корпусу російської мови, серед виділених 100 найбільш частотних слів російської мови нашу увагу привернули слова, безпосередньо які репрезентують абстрактні поняття «відсутність» – «присутність». Третю позицію в цьому списку посідає частка *не*, шосту позицію – дієслово *быть*, і завершує список (номер 100) заперечний займенник *ничто* [Частотний словник 2009]. Оброблений матеріал становить 37% усіх текстів (художньої літератури, засобів масової інформації, технічних, ділових документів і наукових), що є показником достовірності.

Слово *не*, що позначає негацію і у філософії, і в логіці, і в лінгвістиці, розташоване в ряду найбільш уживаних слів російської мови на кілька позицій попереду дієслова *быть*. Це ще раз доводить нашу гіпотезу про те, що поняття «відсутність» є психологічним ключем для розуміння багатьох дефініцій, як лінгвістичних (наприклад, граматичних), так і загальнолюдських. Соціокультурну детермінацію має і дієслово *быть*. Ми маємо на увазі екзистенційне дієслово *быть*, яке є важливим у процесі соціокультурного розвитку та взаємодії. У семантичній структурі дієслова

виділяється категоріально-лексична сема ‘буття, існування’, що безпосередньо пов’язано з поняттям “присутність”. Як вважає Н.Ю. Шведова, дієслово *быть* є максимально поліфункціональним унаслідок своєї «розмитої» абстрактної семантики. На відміну від полісемії, коли одне значення завжди так чи інакше виводиться або походить від іншого, поліфункціональність виключає таку похідність і протиставляє їй паралельність змістових значень [Шведова 2001, с. 11].

Заперечний займенник *ничто*, на наш погляд, пов’язує поняття «відсутність» – «присутність», оскільки лінгвокультурне розуміння й сприйняття закладено в семі, що передається найчастіше кореневою морфемою (рос. *что* ‘буття, існування’), граматичне, у цьому випадку словотвірне значення, – виражене формою, що передається найчастіше афіксами (наприклад, префіксом *не*-). У слові *ничто* простежується зв’язок мови і світосприйняття, що доводить зрозуміла внутрішня форма слова. У цьому зв’язку нам здаються доречними міркування У. Еко про те, що субстанція плану вираження як раз і забезпечує очевидність присутності. Значущим є те, що належить до «emic», але носієм значущості завжди служить «etic»[11]. Або, краще сказати, порожній простір між двома сутностями, яких немає, набуває значення лише в тому випадку, якщо всі три значущості – «так», «ні» і порожній простір між ними взаємозумовлюють одне одного. А коли так, то лінгвіст (або, ширше, семіолог) не зобов’язаний перейматися питанням про те, що це за «присутність» і що це за «відсутність»: чи це способи це мислення чи лише гіпотези про способи мислення. На рівні «etic» це МАТЕРІАЛЬНІ фактори. Але філософ, наприклад, Лейбніц, неминуче ставить питання, чи не пов’язані ці присутність і відсутність з присутністю

[11] Терміни були запропоновані американським лінгвістом і антропологом Кеннетом Пайком у праці «Мова в його відношенні до об’єднаної теорії структури людської поведінки» (1954). Пайк виділив суфікси-*emic* і -*etic* зі слів *phonemic* (фонемний; такий, що має відношення до фонемам; фонології) і *phonetic* (фонетичний; такий, що має відношення до звуків мовлення; до фонетики). Емічний підхід (*emic standpoint*) – погляд зсередини, очима інсайдера. Етичний підхід (*etic standpoint*) – погляд зовні, очима стороннього спостерігача.

Бога як повноти буття і відсутністю Бога, тобто з Ніщо [Еко 2004, с. 19]. У. Еко неодноразово писав про те, що «всяке розуміння буття приходить через мову» [Еко 2004, с. 24], оскільки людство пізнає світ через застосування мови, проникає в таїнства світу й осягає, як функціонує світ, через використання мови.

У наш час *ничто* як метафізичний об'єкт привертає увагу дослідників різних галузей науки. Учених цікавить питання не лише існування цієї абстракції, але і її потенційна матеріалізація. Мовна репрезентація *ничто* широко представлена в текстах художньої літератури. Референції *ничто* в дискурсі настільки різноманітні й суперечливі, що в одному випадку *ничто* втілює "відсутність", а в іншому – "присутність", хоча всі три поняття належать до абстрактних. Наприклад, як доводить Я.Ю. Сазонова, референція англійского займенника *nothing* (рос. *ничто*), у дискурсі жахів може бути потрактована й інакше: як «щось, я не знаю звідки» [Сазонова 2018, с. 272].

Комунікативний потенціал займенника *ничто* передбачає початковий принцип організації інформації про світ і спрямовує подальший розвиток нашого осмислення про нього й побудови асоціативних референційних ланцюжків. Ця здатність номінативних одиниць до трансформацій була використана науковцями. У концепції семантичних множників, розробленій Ю.Д. Апресяном, використано поняття «відсутність» як позначення функції. Учений розробив теорію мови семантичних множників, у якій спробував побудувати мовну модель, яка б відбивала всі властивості природної мови. Проаналізувавши попередні концепції, пов'язані з комп'ютерним перекладом тексту, лінгвіст запропонував власну семантичну модель як засіб тлумачення лексичних значень. За визначенням Ю.Д. Апресяна, основною функцією мови є комунікація, за якої відбувається кодування й декодування певної інформації. Мовознавець спробував побудувати фрагмент системи понять, яка могла б послужити теоретичною основою для словника нового типу, що враховував би всі особливості слів певної мови. До складу семантичного словника мови входять імена елементарних предикатів (аналоги дієслів

природної мови); імена елементарних предметів (аналоги іменників природної мови); логічні зв'язки (*і, або, не*). Якраз частка *не* в його розумінні віддзеркалювала «відсутність». Ю.Д. Апресян вважав, що для теоретичної семантики є цікавими активні семантичні валентності слова, які приєднують до нього синтаксично залежні слова, кожному з яких відповідає змінна в тлумаченні його значення. Ю.Д. Апресян також створив схему (так зване «дерево»), у межах якого знаходить своє графічне відбиття те чи те речення природної мови, що дає змогу отримати повну інформацію про лексичні одиниці, що входять до складу цього речення, і про відношення між ними. Така схема легко трансформується назад, у речення природної мови, і може бути легко розпізнана як машиною, так і прочитана людиною.

Опозиційна пара *отсутствие – присутствие* та асоціативні утворення, пов'язані з її репрезентацією, сприяють узагальненню інформації онтологічного характеру про світ, у якому існує людина [Радчук 2014 б; Радчук 2019 д; Radchuk 2017].

Резюмуючи висловлене, вважаємо, що актуальність генетичного зв'язку опозитів *отсутствие – присутствие* для когнітивного вивчення поняття «відсутність» і його лінгвальних репрезентацій у дискурсі очевидна. Також цілком логічно стверджувати те, що поняття «відсутність» висувається на перший план і набуває пріоритетних позицій у дослідженні зазначених абстракцій, оскільки це підтверджують існуючі мовні ментальні репрезентації.

3.2. Поняття «відсутність» у довербальній та невербальній комунікації

Образна природа слова, мови, мовлення є об'єктом аналізу багатьох сучасних лінгвістичних наукових дисциплін, серед яких особливе місце посідають науки, які вивчають ці явища в міждисциплінарному аспекті.

Спільним предметом вивчення є вербальні й невербальні мовні засоби[12], наприклад, для таких галузей мовознавства, як лінгвокультурологія і стилістика, що їх розглядають окремо і разом.

Комунікативна потреба людини в певній ситуації сприяє поєднанню вербальних і невербальних знаків в одній мовленнєвій ситуації. Такі комунікативні акти завжди спонтанні й експресивні. Людина використовує жести, що відомі їй і зрозумілі співрозмовнику. Їхнє відтворення завжди здійснюється механічно, людина не вигадує жести в кожній окремій мовленнєвий ситуації. Як указує А. Ченки, категорія емблем, уперше описана в роботі Ефрона [Efron 1941], репрезентована жестами, що мають стандартні форми і стандартні значення, наприклад: показати великий палець вгору, щоб висловити, що все гаразд. Статус таких жестів як комунікативних символів встановлюється в культурній традиції. До того ж, ми використовуємо такі жести свідомо. Згідно з теорією когнітивної граматики, емблеми можна вважати символами в тому сенсі, що в них є стабільний зв'язок між структурою виразу (жест-емблема) та його семантичною структурою (його значення)» [Ченки 2015, с. 568]. Це досить загальне визначення, на наш погляд, чітко описує мовну реальність, оскільки за кожним жестом закріплюється певна семантика, навіть якщо жестом передають абстрактне поняття.

Людина може виражати абстрактне поняття «відсутність» різними засобами: вербальними та невербальними. Більшість лінгвістів, психологів, антропологів і вчених інших галузей схильні вважати, що відтворення цього поняття паралінгвальними засобами передувало словесній репрезентації.

Мова жестів становить своєрідний набір символів, у якому беруть участь руки людини, а також важливу роль у подібному спілкуванні відіграє міміка і певний рух тіла, губ і рота. Термін *кінесика* етимологічно походить від грецького *kinesis*, що означає "рух" і позначає як всі рухи тіла, крім роботи

[12]Щоб запобігти повторів, ми використовуємо увесь синонімічний ряд до поняття «невербальні засоби», а саме: паравербальні одиниці, жести, жестикуляція, кінесика, мімічні й пантомімічні рухи.

органів мовленнєвого апарату, що використовуються в процесі людського спілкування. Досліджує кінесику паралінгвістика [Радчук 2014 в].

Термін *жести* означає рухи рук або кистей рук, але часто використовується для позначення всіх рухів тіла, зокрема міміки, пантоміміки (партнер дістає певний предмет, відчиняє двері, підпалює цигарку тощо). У такому випадку для позначення власне рухів рук уживається термін *жестикуляція* [Дресвяніков 2008]. Жестикуляція має різне тлумачення у різних народів, що відповідає їхній особливій ментальності, тобто психічному складу. Необхідно зазначити, що на рівні невербальної комунікації взаємовплив мов виявляється не чітко, і має місце переважно внутрішньокультурний трансфер передачі концептуальної інформації. Це пов'язано і з територіальною локалізацією етносів, і зі збереженням традицій у використанні жестикуляції. Проте в сучасному світі у зв'язку з глобалізацією соціальних процесів і поширенням зорових контактів, особливо серед молоді, спостерігається запозичення жестів англомовного середовища, які закарбовуються в пам'яті, а потім вільно відтворюються.

Останнім часом активізувалися дослідження в різних галузях лінгвістичної науки, що вивчають тріаду *людина – мова культура* (рос. *человек – язык – культура*) [Бурлак 2011; Вежбицька 2001; Corballis 2003]. Ментальне уявлення поняття «відсутність» відбиває бачення й розуміння об'єктивного світу конкретним етносом, що має особливості вербальної та невербальної репрезентації зазначеного абстрактного поняття.

Водночас мовознавці, намагаючись пояснити архітектуру мови як у когнітивній перспективі, так і ретроспекції, удаються до досліджень біологів, фізіологів і психологів, що вивчають домовну комунікацію. При цьому використовують методику спостереження засвоєння мовної системи дітьми, починаючи з народження. Учені дійшли висновку про те, що діти в комунікації, як і первісні люди або примати, активно використовують жестикуляцію для визначення предметів, а потім і понять: діти, які ще не користуються мовою, вказують на відсутність референта.

М. Томаселло, аналізуючи поведінку дітей у процесі спілкування з дорослими, відзначає те, що дитина не лише має якесь уявлення про навколишній світ, але й усвідомлено сприймає навколишній світ: «Когнітивний аспект цих контекстів спільної уваги охоплює саме ті концептуальні уявлення, які пізніше будуть структурувати складні висловлювання більш старших дітей» [Томаселло 2015, с. 758]. Розробивши узуальну теорію засвоєння мови, М. Томаселло констатує той факт, що найбільш ранні випадки використання мови дітьми часто супроводжуються вказівними або іншими жестами, і жести розмежовують комунікативні наміри таким чином, що це доводить рівність жесту і мови з погляду спілкування [Томаселло 2015, с. 759]. Ми повністю поділяємо цю точку зору, оскільки невербальну комунікацію не лише використовують як допоміжний ефективний засіб комунікації, але для малолітніх дітей і глухонімих людей вона є єдиним засобом спілкування.

Усе більше вчених (лінгвістів, антропологів, етнографів) схильні пов’язувати походження людської мови з появою жестів, здатних виражати і передавати складні поняття, до яких належить і «відсутність». Багато дослідників проблеми походження мови підкреслюють особливу роль жестів і пантоміми в становленні людської свідомості і звукової мови.

Засновником теорії походження людської мови із жестів вважається німецький психолог і філософ другої половини XIX століття В. Вундт, який вважав, що первісне слово – це несвідомий продукт внутрішнього світу людини, психічних рухів цього світу. На першому етапі розвитку мови звукові емоційні реакції людини супроводжували мімічні й пантомімічні рухи, що віддзеркалювали внутрішній стан людини. Вундт вважав, що спочатку існувало ніби дві мови: мова звуків (фізичні дії рухомих артикуляційних органів) і мова жестів (рухи рук, голови, тіла, м’язів обличчя). Звуками виражалися почуття, емоційний стан, а жестами – уявлення про предмети, передавалися бажання і воля людини. За допомогою міміки й рухів рук людина могла на щось вказати, попросити, дозволити або заборонити.

Поступово звукова мова вдосконалювалася, а мова жестів почала відігравати допоміжну роль як менш зручна [Вундт 2007].

Цієї ж теорії походження мови дотримувався й німецький філолог Л. Гейґер, який уважав, що в основі формування людської мови перебувають зорові сприйняття, найбільш сильними з яких є сприйняття людського руху. Вимова людиною будь-якого звуку обов'язково пов'язана з мімікою обличчя, легко спостерігається співрозмовником. Жести обличчя зображали звуки, і кожен звук мав свій жест. У процесі розвитку мови, на думку Л. Гейґера, звук звільняється від міміки й уже самостійно позначає враження від навколишнього світу [Гейґер 1899].

Л. Гейґер у праці «Походження й еволюція людської мови і розуму» вказує на те, що мова людини у своїх основі зводилася до надзвичайно обмеженого кола людських рухів. Такий шлях розвитку мови не здається дивним, якщо зрозумти, що першим завданням мови була угода людей у спільних діях і рухах [Geiger 1977]. Дійсно, у кожній сучасній мові є слова, що передають емоції та команди людей. З розвитком мовної системи команди з мови жестів перетворилися в імперативи.

Однією з головних відмінностей людської мови від мови мавп та інших тварин є наявність синтаксису в комунікативній системі. Існує ряд гіпотез, згідно з якими вирішальну роль у становленні синтаксису могли грати жестові, а не звукові знаки [Бурлак 2011]. На думку багатьох біологів, психологів та нейропсихологів, рухи рук підпорядковані вольовому контролю, що підкріплює ідею первинності жестової мови. Сучасні дослідження моторних зон кори людського мозку через використання медичного обладнання для діагностування (МРТ, КТ, МЕГ і інших) підтверджують нейрокогнітивну основу мови жестів. Наприклад, під час вивчення процесів автоматичної активації і гальмування моторних ділянок кори головного мозку для сприйняття мовної інформації було встановлено, що слова, які позначають дії різними частинами тіла (такі як ‘‘штовхати’’, ‘‘хапати’’, ‘‘жувати’’), по-різному активізують моторну зону кори головного мозку [Строгонова 2015,

с. 428]. Медичні спостереження за пацієнтами, на наш погляд, розширюють знання та уявлення лінгвістів про жестові референції на вербальні стимули: сформоване поняття на основі отриманого досвіду має конкретну невербальну реакцію.

Психолог М. Корбалліс посилається на той факт, що жестикуляція з'явилася тоді, коли предки людини почали ходити на двох ногах і їхні руки звільнилися [Corballis 2003]. Первісні люди, що випростувалися, стали дивитися в обличчя одне одному, і міміка і жести почали відігравати важливу роль у спілкуванні.

Базовим психофізіологічним процесом для формування поняття «відсутність» спочатку є сприйняття. Вираження поняття «відсутність» найчастіше супроводжується характерними жестами розведенням рук у боки, коли кисті обернені долонями вгору або поворотом голови (або тулуба) праворуч або ліворуч для пошуку чогось / когось. Цілком очевидно, що психофізіологічною основою поняття «відсутність» є емоційна сфера. Вербальна реакція на усвідомлення людиною відсутності в неї чого-небудь (зникнення, втрати, позбавлення) часто супроводжується й посилюється жестикуляцією, що відбиває мимовільний вияв емоцій. Невербальна рефлексія проявляється під впливом апперцепції як вторинного сприйняття: спочатку щось було (або хтось був), потім чогось (або когось) не стало.

Жести допомагають кращому розумінню мови: для того, хто не бачить жестикуляції мовця, для розуміння повідомлення необхідна більш активна робота мозку. Сприяти розумінню співрозмовника або оратора жести допоможуть лише в тому випадку, якщо адресат і адресант комунікативної ситуації говорять однією мовою або знають особливості паралінгвальних засобів передавання інформації, притаманних певному мовному колективу. Ще на початку XX століття представник американського структуралізму Е. Сепір вказував на те, що в кожному мовному колективі в процесі складного історичного розвитку як типовий встановлюється якийсь один спосіб мислення, особливий тип реакції (цит. за: [Вежбицька 2001, с. 273]).

Загальновідомий той факт, що навіть у близькоспоріднених народів, що володіють мовами однієї групи мовної сім'ї, жести не просто можуть відрізнятися, але й можуть виражати протилежні поняття. Наприклад, кивок головою зверху вниз у системі жестів російського, українського та ряду слов'янських народів позначає "так", а в системі жестів болгар – "ні". У різних мовних культурах частіше спостерігається розбіжність у значенні жестів: наприклад, з'єднання вказівного і великого пальців у кільце має декілька значень: у Європі та Америці – "О'кей", у Японії – "гроші", в Європі – може позначати "нуль", у Тунісі – "нікчемність".

До сьогодні зберігає значущість гіпотеза Б. Уорфа, згідно з якою людина у своєму баченні світу залежить від культурних кодів, керуються спілкуванням [Еко 2004, с. 474]. Тому жести можуть бути психологічним ключем для розуміння людей, вивчення їхньої етнокультурної специфіки.

Найбільш загальні для всіх етносів є жести, що використовували до виникнення вербальної мови, а також ті, що використовують в комунікації діти. Яскравий вияв жестової мови можна спостерігати в дітей раннього віку, коли вони ще погано говорять або взагалі вимовляють лише окремі звуки. Активний пошук відсутніх предметів або близьких людей очевидний для оточення: дитина розводить руки в сторони, крутить головою.

Дитячі психологи вважають, якщо дитина не реагує на слово *нет* або жест, що позначає поняття «відсутність» у дворічному віці, тобто не шукає очима відсутній предмет або людини, і в малюка немає відповідних жестів, то це є першою ознакою вияву аутизму. Тому рекомендують для розвитку мислення, інтелектуальних здібностей у дітей ігри, у яких дитина активно використовує різну жестикуляцію, що репрезентує поняття «відсутність». Наприклад, у процесі розвивальної гри малюк закриває обличчя руками і показує дорослим, що його немає. Жест, коли дитина тримає руки над головою, показуючи будиночок, свідчить про те, що вона знаходиться в іншому просторі, а там, де дорослі – її теж немає. Схрещені руки хрест-навхрест можуть бути також жестом у значенні "ні", що виражає поняття

«відсутність». Унаслідок використання невербальних знаків дитина засвоює правила вербальної комунікації. За твердженням О.Г. Козінцева, «подальше витіснення жестів словами – результат спілкування з дорослими» [Козінцев 2004, с. 43]. Це ще раз доводить, що мозкові центри (ділянки кори головного мозку) контролю мови та рухів провідної руки мають тісний зв'язок.

У спілкуванні жести виконують різноманітні функції. В основу типології жестів, розробленої психологом О.О. Петровою, покладені різноманітні функції спілкування, які вони реалізують: афективно-комунікативна, регулятивно-комунікативна та інформативно-комунікативна. Першу функцію виконують жести, що виражають почуття, волю, бажання, інші стани (емотивна функція); жести, що виражають перебіг перцептивних, мімічних, інтелектуальних процесів (функція вираження процесів); жести, що сигналізують про відношення, настанови, оцінки, самооцінки (модальна функція). Другу – фатичні рухи (жести вступу в контакт); конативні жести (рухи, які сприяють підтримці й посиленню контакту); ендні рухи (жести завершення контакту). Третя функція є презентацією інформації про об'єкт, про себе, про когось чи щось. На наш погляд, жести, що виражають поняття «відсутність», універсальні за своїми функціями і могли б бути віднесені до кожного типу, залежно від мовленнєвої ситуації, у якій вони використовуються.

У класифікації М.І. Смирнової враховано співвідношення вербальної і невербальної інформації в процесі комунікації та представлено три класи жестів: комунікативні, описово-образотворчі, модальні. Комунікативні жести зазвичай заступають у мовленні елементи мови. До них належать жести привітання, прощання, погрози, привернення уваги, закличні, запрошувальні, дражливі, стверджувальні, заперечні, питальні, жести, що виражають подяку, примирення й інші. Описово-образотворчі жести супроводжують мовлення, але при цьому втрачають свій сенс поза мовленнєвим контекстом (жести, що позначають розмір, форму предмета, просторове розташування об'єкта та інші). Модальні жести виражають оцінку предметів, явищ, людей (жести

схвалення, незадоволення, недовіри, невпевненості, розгубленості, відрази, радості, захоплення, здивування). Як нам видається, жести-репрезентанти поняття «відсутність» можна віднести і до цих виділених класів. Проілюструвати це можна таким чином. Перший тип – комунікативний: на запитання студента, який зайшов на кафедру, прийшов викладач чи ні, лаборант може похитати головою з боку в бік, розвести руки в різні боки або навіть з'єднати їх хрест-навхрест. Другий тип – описово-образотворчий: поворот тулуба або голови в різні боки може означати відсутність об'єкта в певному просторі. І, нарешті, третій тип – модальний: емоційно нестримана людина російськомовного середовища може покрутити пальцем біля скроні й навіть скрутити дулю, що також буде виражати поняття «відсутність».

Мова жестів людини настільки багата, що досить важко охопити й описати повністю спектр їх реалізації і застосування. Для слів, що позначають об'єкти навколишньої дійсності, у людини є вказівний жест, а якщо цих об'єктів немає в наявності, тобто протилежний жест. Для дієслів, для прикметників, для службових частин мови подібних жестових позначень набагато менше. Ми вважаємо, що саме об'єкти є для нас найважливішими складовими навколишнього дійсності. Відповідно, саме їхні імена й відчуваються як основна частина нашої комунікативної системи.

В.О. Дресвянніков у монографії «Жести: спроба узагальнення й класифікації» подає широкий опис жестів та їхню типологію [Дресвянніков 2008]. Однак, у зазначених класифікацій не представлена кінетична група , що виражає поняття «відсутність», незважаючи на те, що ці жести людина використовує з раннього віку.

Досліджуване поняття є надзвичайно складним і визначається генетично зумовленою когнітивною структурою, яку необхідно вивчати так само, як вивчають концепти. Поняття «відсутність» посідає чільне місце в концептосфері не лише аналогічного концепту (ВІДСУТНІСТЬ), але і є складовою інших концептів (наприклад, ЗАПЕРЕЧЕННЯ, ПОРОЖНЕЧА, МОВЧАННЯ). Ю.Є. Прохоров припускає, що «у глибині» будь-якого

концепту знаходиться набір архетипових, найбільш загальних і фундаментальних, базових понять, логічних зв'язків, образних уявлень і вироблених на їхній основі принципів, правил людського існування» [Прохоров 2004, с. 86]. Спираючись на свій життєвий досвід, людина сприймає і застосовує на практиці лише ті жести, які прийняті в конкретному соціумі.

Незважаючи на те, що паралінгвальні засоби у своїй більшості характеризуються універсальністю, багато з них, як уже зазначалося вище, відбивають етнокультурні особливості носіїв мови. Жести, що передають абстрактне поняття «відсутність», розходяться в різному мовному середовищі й культурі різних етносів. За твердженням Л. Бородицьки, абстрактні репрезентації будуються за допомогою уподібнення до тих сфер нашого досвіду, які більшою мірою спираються на реальну взаємодію із середовищем (наприклад, Clark 1973; Lakoff, Johnson 1980]). Інакше кажучи, щоб побудувати ментальну репрезентацію чогось абстрактного й того, що не можна сприйняти, використовуються репрезентації, збудовані людьми для більш відчутних і конкретних сфер дійсності [Бородицьки 2015, с. 200]. Сприйняття довкілля є також результатом сенсорних відчуттів, що передаються через дотики, безпосередні дії на органи чуття. Такою здатністю наділені пальці рук людини, де зосереджені нервові закінчення. Можемо припустити, що саме пальці рук мають найбільшу вагу) в невербальному спілкуванні.

У російській культурі спілкування доречно використовувати також жест репрезентації поняття «відсутність» поєднанням вказівного і великого пальців руки, що в російськомовної людини асоціюється з нулем і може виражати нульовий вияв ознаки. В англомовному середовищі, як уже зазначалося вище, навпаки, цей жест означає "відмінно" – найвищий ступінь вияву чого-небудь. У невербальному спілкуванні кожен жест має значення не лише для того, хто його показує, але і для співрозмовника. У зв'язку із цим особливий інтерес сьогодні викликає не лише дослідження мови жестів глухонімих, театральна

жестикуляція, але й жести політиків та інших публічних людей, мова яких завжди підкріплюється продуманою жестикуляцією. У повсякденні люди застосовують жести автоматично, навіть не замислюючись над тим, що вони репрезентують те чи те поняття.

Невербальні засоби, застосовані в процесі мовлення, впливають на його результат, оскільки словесні й несловесні знаки мови найчастіше взаємно підсилюють одне одного в комунікативній ситуації, розрізняючись лише засобами.

Невербальна комунікація виступає одним із способів вияву загальної культури людини. Важливу роль у людському спілкуванні визначають такі властивості невербальних засобів:

• люди сприймають невербальні засоби як знаки, що мають певний сенс;

• невербальні засоби дають більш об'ємну за змістом інформацію, оскільки комплексно задіяні кілька каналів: візуальний, акустичний і тактильний;

• паралінгвістичні способи меншою мірою піддаються контролю, тому впливають на істинність та правдивість переданої інформації;

• жестове спілкування в контактній комунікації безперервне, оскільки зберігається й тоді, коли учасники комунікативного акту мовчать;

• невербальні засоби точніше й різноманітніше виражають емоції, ставлення й оцінки.

В усному спілкуванні вербальне й невербальне мовлення поєднуються одне з одним, частіше несловесні знаки додаються до вербальних.

Синтез вербального й невербального мовлення припускає, що невербальна мова щодо вербальної виконує три основні функції: по-перше, вносить в неї додаткову інформацію; по-друге, комбінується з вербальними засобами, передаючи той самий сенс (наприклад, інтонація); по-третє, допомагає зберігати контакт між партнерами й регулювати потік мовлення.

Активність залучення жестикуляції розкриває психічний тип особистості, уміння керувати емоціями, а також визначає загальну культуру

людини. Це пов’язано з економією мовних засобів, оскільки іноді жест може замінити довгу фразу й більш емоційно передати абстрактне поняття, наприклад – «відсутність».

Простежимо використання жестів для вираження поняття «відсутність» у сучасній комунікації, оскільки витоки цього поняття в когнітивному й лінгвокультурному аспектах, як нам здається, становлять невербальні засоби, зокрема жести.

Проведений аналіз наукової літератури з вивчення невербальних засобів спілкування, а також анкетування студентської аудиторії та власні спостереження дозволили виділити 11 жестів, які, на наш погляд, є репрезентантами поняття «відсутність» у російському мовному середовищі, а саме: розведення рук у сторони, а кисті долонями вгору (№ 1); поворот голови або тулуба праворуч або ліворуч для пошуку чогось / когось (№ 2); жест дитини – закривання обличчя руками (у такий спосіб показує дорослим, що її немає) (№ 3); жест дитини – тримання рук над головою («будиночок») (№ 4); з’єднання рук хрест-навхрест у зап’ястях із розкритими долонями (№ 5); крутіння пальцем біля скроні (№ 6); комбінація пальців «дуля» (№ 7); демонстративне вивертання порожніх кишень (№ 8); постукування кулаком по лобі або голові (№ 9); відсторонений рух рукою (найчастіше правою) з відкритою долонею, коли кисть практично перпендикулярна надпліччю (№ 10); прикладання вказівного пальця перпендикулярно губ як прохання не шуміти, дотримуватися тиші (№ 11).

Указані вище жести є найбільш уживаними в російськомовному комунікативному середовищі. Одні з них репрезентують семантику “відсутність” в узагальненому вигляді, тобто немає нічого взагалі, інші, навпаки, реалізують значення “відсутність” чогось конкретного (постукування по голові – “немає розуму”, дуля – “нічого не дам”, вивернуті кишені – “нічого не вкрав”). Серед описаних жестів діти практично не використовують ті, що під № 5 та № 10, а дорослі – № 3 і № 4. Решту жестів застосовують у процесі спілкування як перша, так і друга група носіїв мови, незалежно від

віку. Переважно ці жести корелюють з предикатом *нет*: *меня нет*, *(у) кого-то нет*, *(у) чего-то нет*. Деякі жести (№ 6, № 7, № 8 та № 9) не завжди доречні й свідчать про недостатньо високу загальну культуру особистості. Виокремлені нами жести для наочної передачі поняття «відсутність» зібрало у вигляді фотозображень у Додатку 1 (див. Додаток 1).

Цінним матеріалом для дослідження, на наш погляд, є дискурсивні контексти, у яких описані жести для посилення зорового сприйняття персонажа. Як зазаначають дослідники жестової комунікації, «вербалізація паралінгвальних засобів у процесі опису комунікативної поведінки людини дає можливість діагностувати її внутрішній стан, приховані думки, її ставлення до навколишнього світу тощо. Проєкція лінгвістики на вивчення комунікативно-дискурсивних мовних процесів спрямовує її на дослідження людського, тобто суб'єктивного чинника в мові, зокрема на особливості поведінки людини в сучасному дискурсивному просторі залежно від особистих комунікативних інтенцій і з урахуванням загальних фонових знань соціуму, мовної картини світу…» [Космеда Т. А., Осипова Т. Ф. 2013: с. 44–53]. У цьому плані приклади з класичних художніх творів, у яких майстерність письменника не викликає сумнівів, є переконливим ілюстративним матеріалом. Наприклад, М.В. Гоголь, створюючи художні образи, зумів гармонійно поєднати багатство національної мови з її розмовною стихією, тому досить часто в портретних описових контекстах трапляється поєднання невербальних знаків із вербальною характеристикою героїв творів.

Наведемо кілька найбільш яскравих прикладів. М.В. Гоголь із властивою для нього майстерністю і легкістю піддає трансформації прислів'я про неосвіченість і неввічливість: *Смотрит в книгу – видит фигу*. Внесені автором уточнення, що є характерним для стилю письменника, розширюють значення жесту: *И был он похож на того рассеянного ученика, который глядит в книгу, но в то же время* ***видит и фигу, подставленную ему товарищем.*** [М.В. Гоголь «Мертві душі» (1842)]. Цікавим є те, що

в портретних описах поеми «Мертві душі» виявляється нетиповим жест повертання голови або тулуба з боку в бік, автор заміняє його іншим рухом (*оглянувшись вокруг себя, беспрестанно подымался на цыпочки выглядывать поверх голов*). Деталь у портреті прокурора, яка має вагоме значення в характеристиці персонажа, виявляється необхідною під час опису жесту зі значенням "відсутність": ... … *бедный прокурор* ***поворачивал на все стороны свои густые брови*** … [М.В. Гоголь «Мертві душі» (1842)]. Художнє зображення жесту в деяких контекстах є засобом створення комічного: *Чичиков вынул из кармана бумажку, положил ее перед Иваном Антоновичем, которую тот совершенно не заметил, и накрыл тотчас ее книгою. Чичиков хотел было указать ему ее, но Иван Антонович* ***движением головы дал знать, что не нужно показывать*** [М.В. Гоголь «Мертві душі» (1842)]. Уведення М.В. Гоголем у портретні контексти опису жестів сприяє реалістичному зображенню персонажів і в той же час створює комізм описуваних ситуацій у поемі «Мертві душі». Моделювання невербальної поведінки людини завжди пов'язане з вербальною комунікацією, лише в одних випадках актуалізується слово, а в інших – жест.

Хотілося б відзначити, що «відсутність» належить до тих понять, без яких неможлива комунікація й пізнання навколишнього світу людиною. Але для кожного індивідуума є дещо важливе, що має бути в його свідомості і відповідно в реальному світі. Розуміння того, що цього важливого для людини немає, завжди викликає вияв емоцій, які виражаються вербально або невербально, тобто через використання жесту на позначення поняття «відсутність». У кожному мовному середовищі є особливий набір жестів, що втілюють це поняття.

Таким чином, ідея взаємозв'язку мови і культури простежується вже на ранніх етапах формування певного етносу, і це актуалізується в жестовому мовленні. Ментальні особливості поняття «відсутність» можуть бути представлені паравербальними засобами. Жестова мова сприяє спілкуванню та передає в концентрованому вигляді національно-культурні елементи реалій

певного етносу. При цьому поняття «відсутність» виконує першорядну функцію в повсякденній комунікації й освоєнні світу людиною.

3.3. Особливості репрезентації поняття «відсутність» у пареміях

Фольклорна репрезентація поняття «відсутність» не менш яскрава, ніж паравербальне подання цього абстрактного поняття конкретним етносом. Антропоцентричний підхід до дослідження мовних явищ, що нині домінує в науці, накреслив нові шляхи вивчення таких фразеологічних одиниць, як паремії[13]. Це пов'язано, насамперед, з тим, що, у межах антропоцентричної парадигми наукового знання в цей час зміцнює свої позиції відносно новий напрямок – лінгвокультурологія, яка базується на розумінні фразеологічних (зокрема і пареміологічних) одиниць, як знаків "мови" культури, як "самостійних духовних цінностей" [Буянова 2013, с. 139]. Це твердження стосується поняття «відсутність», яке також є значущим у культурі слов'ян, знаходить своє втілення в усній народній творчості як реалізації національного вияву аналізованого поняття.

Пояснимо, що це поняття є значущим і для інших етносів, оскільки належить до кванторних понять і є важливим для людського мислення взагалі. В ізолюючих мовах, наприклад, у китайській, у питальних реченнях крайні значення квантора існування виносяться на кінець фрази, у той же час робиться стверджувальний акцент на значенні "ні".

Для лінгвокультурології актуальними на сьогодні є дослідження мовних одиниць, у яких вербалізується певна понятійна сфера як показник ціннісних орієнтирів етнокультурної спільноти. Тому вивчення паремій, що репрезентують лінгвокультурні особливості поняття «відсутність», викликає інтерес у ментальному форматі, що відбиває прототипи конкретного етносу.

---

[13] Оскільки паремії належать до складу фразеології (у широкому розумінні), ми вживаємо до них відповідні синонімічні терміни: *фразеологічні одиниці, паремійні одиниці, прислів'я та приказки, фольклорні одиниці, стійки звороти, сталі вирази*.

Лінгвокультурний підхід передбачає конкретизацію вивчення абстрактних понять культури з погляду їхнього ціннісного компонента, мається на увазі зіставлення відношення до тих чи тих предметів, явищ, ідей, які є особливо значущими для носіїв культури. Цінності, що визначають поведінку людей, становлять найбільш важливу частину мовної картини світу. Одиниці, з яких складається та чи певна мовна картина світу, є реалізацією концептів (*concept* – "поняття"). Концепти як ідеальні утворення кодуються в чуттєво-образних уявленнях, система яких продукує так звану концептуальну картину світу.

Важливу роль у формуванні мовної картини світу відіграють паремійні одиниці, тому що їхня семантика тісно пов'язана з фоновими знаннями носіїв мови. Прислів'я належать до тих культурних символів, які зберігаються в колективній пам'яті та передаються наступним поколінням – реалізується так званий внутрішньокультурний трансфер. Протягом століть склався національний паремійний фонд до якого належать зокрема прислів'я. У багатьох із них вербалізоване поняття «відсутність», яке у свідомості людей асоціативно пов'язувалося з відсутністю конкретного предмета або явища і фіксувалося мимоволі в конкретній формі. Перш, ніж проаналізувати ці стійкі одиниці, звернемося до деяких теоретичних питань дослідження фразеології в мовознавстві.

Історія вивчення прислів'їв пов'язана з багатьма проблемами, що існують у сучасній російській фразеології. Це пояснюється, з одного боку, складністю самого предмета дослідження, його багатогранністю та різноаспектністю, з іншого – вживанням різних основних термінів у цій галузі та класифікацій цих стійких мовних одиниць.

Вітчизняний мовознавець Л.А. Булаховський, розуміючи фразеологію більш широко, ніж В.В. Виноградов, одним із перших включив до її складу прислів'я. Основним критерієм у визначенні фразеології для Л.А. Булаховського був критерій неперекладності «своєрідних виразів певних мов на інші мови» [Булаховськиий 1953, с. 33 – 34]. Це твердження вважаємо

важливим для нашого дослідження, оскільки саме неперекладні одиниці стійких виразів часто часто становлять лакуни, які репрезентують поняття «відсутність».

Сучасна дослідниця О.А. Ошева, розвиваючи вчення Л.А. Булаховського, пропонує визначення прислів'я, на яке ми будемо спиратися в роботі: «Прислів'я – це стійко відтворюваний у мовленні афоризм фольклорного походження, що має як образну, так і "безобразну" структуру значення, характеризується еквівалентністю судження, відносною незалежністю від зовнішнього контексту і наявністю підтексту» [Ошева 2013, с. 76]. Ми вважаємо, що не лише імпліцитне вираження підтексту, але й форма втілення змісту, комплексно передають значення поняття «відсутність», яке найчастіше представлено судженням.

Загальновідомо, що термін *суждение* спочатку в науковий обіг був уведений логіками. Традиційно логіка вивчала переважно атрибутивні судження, у яких розрізняються три компоненти: суб'єкт, предикат і зв'язка. Інші види судження (наприклад, негативні, умовні, проблематичні) не вкладаються в суб'єктно-предикатну схему. Мовознавці, на відміну від представників математичної логіки, співвіднесли судження із синтаксичною мовною одиницею. Оскільки прислів'я представлене судженням як логіко-граматичною одиницею, то поняття «відсутність» може передаватися суб'єктом, предикатом або суб'єктом і предикатом одночасно. Третій варіант, як виняток, представлений паремією *На нет и суда нет*. Напевно, це єдиний зафіксований нами приклад, у якому спостерігається відсутність і суб'єкта, і предиката.

Цікавими для нас є зауваження лінгвіста В.Б. Касевича щодо паремії *Нет дыма без огня*, яка є однією з найдавніших і використовується в багатьох народів, нагадуючи так звані «наскрізні міфи» (за В.Н. Топоровим) [Топоров 2010]. Дослідник В.Б. Касевич у статті «Нотатки про "когніції"» пише: «Не всяка наявність значення веде до конституюванню знака. Знаковість за своєю суттю є інтенціональною. У провербіальному прикладі зразок сентенції *Нет*

дыма без огня немає суб'єкта інтенції – немає того, хто навмисно «сигналізує» про щось комусь: дим не «подає знака» тому, хто його (дим) спостерігає, про наявність вогню. Спостерігач на підставі наявного в нього досвіду (бази знань) й уміння встановлювати причиново-наслідкові відношення трактує певним чином матеріали спостереження» [Касевич 2015, с. 178]. Це міркування породжує думки про те, що такі відношення є основою протиставлення понять «відсутність» і «наявність» та дають змогу розглядати поняття «відсутність» як феномен, що має матеріальне вираження у вербальних знаках, до яких належать паремії.

Російські прислів'я наповнені яскравим метафоричним змістом, що формується на основі культурно-національного сприйняття й узагальнення матеріального, соціального та духовногої життя російського народу. Образні народні вислови, відомі широкому колу людей, дозволяють неодноразово звертатися до них кожній мовній особистості. В стійкій синтаксичній конструкції *Без пословицы речь не молвится* підкреслюється значущість прислів'я для передачі інформації, досвіду, знань людини людині. У цій паремії лексеми вибудовуються в синонімічний ряд із домінантною лексемою *слово* (*пословица*, *речь*, *молва*). У прислів'ях через застосування точних формулювань понять передається мудрість народу, здійснюється лінгвокультурний трансфер, заснований на життєвих спостереженнях і колективному досвіді [Радчук 2015 а]. У паремійних виразах коротко, просто та лаконічно сконцентрована й зафіксована думка людини як представника певного соціуму.

Прислів'я є джерелом етнокультурної інформації, яку можна отримати шляхом лексико-семантичного дослідження їх компонентів. У них міститься денотат, що має позитивну або негативну конотацію в російській мовній ментальності, а емотивні додаткові значення мають етнокультурну мотивацію. Ми підтримуємо точку зору К.Ю. Буянової про те, що у фразеологічній одиниці закріплюються та реалізуються результати лінгвокреативного мислення людини, продукти її мисленнєвої діяльності, що

може віддзеркалювати. Це дає змогурозглядати фразеологічні одиниці як ментальні образи, як когнітивні знаки, що містять кілька блоків інформації, які охоплюють денотацію, конотацію і мотивацію [Буянова 2013, с. 134]. Семіотичний досвід, здатність до мовної експресії, містять паремії російської мови, у яких, як нам здається, зреалізовано значення поняття «відсутність».

Для російського та інших слов'янських народів поняття «відсутність» частіше асоціюється з чимось негативним і, відповідно, негативно оцінюється. Це пов'язано з тим, що носій російської мови створив своєрідний оцінний кодекс, у якому наявність чого-небудь ототожнювалася з розумінням слів *хорошо*, *хорошее*, *доброе*, а в понятті «відсутність» була закладена спочатку семантика слів *плохо*, *плохое*, *худое*. З огляду на розуміння «наявність» vs «відсутність» чого-небудь у слов'янській мовній культурі нами виокремлені й відповідні значення мотивації в пареміях.

1. Схвалення "гарного" (рос. "хорошого"). Наприклад, *Ученье – свет, а неученье – тьма; Не имей 100 рублей, а имей 100 друзей*. Такі прислів'я побудовані на антитезі. Наявність чого-небудь, «те, що є» схвалюється в народній мудрості, а відсутність того ж є небажаною, причому в пареміях матеріальні цінності та їхня наявність частіше відсунуті на другий план.

2. Надія на "добре" (рос. "доброе, хорошее") у майбутньому. Типовою рисою характерів усіх слов'ян вважається оптимізм, сила духу. Носії слов'янської культури, зокрема, російськомовні представники етносу, навіть у "поганому" намагалися побачити, знайти щось добре для себе. Наприклад, *От добра добра не ищут; Нет худа без добра*. Друге прислів'я іноді використовується в розширеному варіанті: *Нет худа без добра, а добра без худа*. Поняття «відсутність», що репрезентоване в наведених пареміях через застосування мовних маркерів *нет, без* і *не*, хоча і передає негацію, але в той же час зазначені стійкі вирази містять позитивні семи, виражені лексемою *добро*.

3. Несхвалення "поганого" (рос. "плохого"). Осуд, а іноді й висміювання для виховання, для того, щоб зробити висновок і не

повторювати помилок, не втратити "гарне, добре" у майбутньому. Наприклад, паремія *Под лежачий камень вода не течет* звучить як спонукання до дії. Для слов'ян поняття *Родина, хлеб, мать* завжди зливалися в єдине ціле й були священними, тому деякі паремії є заповідями, що передаються від покоління до покоління: *С родной земли – умри, не сходи*. Такі прислів'я є надбанням національної культури. Поняття «відсутність», представлене третім типом, експлікується негативною часткою *не*.

4. Образне пояснення того, що є "хорошим" і "поганим". Наприклад, *Лучше синица в руке, чем журавль в небе; Не плюй в колодец, пригодится воды напиться*. До мудрої поради старших, які мають життєвий досвід, було прийнято дослухатися. Використання споконвічної російської лексики (*небо, колодец, вода*) відбиває не лише національну своєрідність наведених паремій, але й віддзеркалює повсякденне життя давніх слов'ян (наприклад, спостереження за птахами, облаштування побуту). У наведених паремійних одиницях спостерігається опозиція «наявність» vs «відсутність», показана через звернення до реалій навколишнього світу. Наявність пов'язана з семантикою "гарне", а поняття "відсутності" корелює зі значенням "погане".

У досліджуваних мовних одиницях відображені образне мислення, уявлення, пов'язані з трудовою діяльністю, побутом та культурою носіїв російської мови. У прислів'ях не завжди конкретно може бути визначено, що саме відсутнє. Частіше це невизначена особа (хто-небудь) або невизначений предмет (що-небудь): *На безрыбье и рак – рыба; На нет и суда нет; Как в воду канул*. Об'єкт відсутності може бути виражений заперечним займенником: *Ничем не рисковать – значит, ничего не иметь*. Практично не трапляються паремії з конкретним позначенням об'єкта, усі вони вирізняються образністю, наявністю влучної метафори або точної метонімії. Наприклад, виявляються у прислів'ях вказівки на відсутність предмета або людини в певному місці – *Хорошо там, где нас нет*, відсутність незамінної людини – *Свято место пусто не бывает*, відсутність дії та / або результату

– *Звону много, толку мало*. Хоча існують такі паремії, у яких заперечення свідчить, навпаки, про наявність чого-небудь. Наприклад, у паремії, що вже наводилася, *Нет дыма без огня* стверджується наявність причиново-наслідкових зв'язків. Дослідник О.В. Кравченко в статті «Про предметну галузь мовознавства» також звертається до цієї паремії, визнаючи мову як природну вербальну систему, у якій всі елементи не просто пов'язані, а взаємодіють і не існують ізольовано: «... за вірою в те, що вербальні структури – це знаки або свідчення існування мови, криється думка про те, що вербальні структури і мова суть дві речі, які ми завжди знаходимо разом, як вогонь і дим (пор.: *Немає диму без вогню*), при цьому вербальні структури це не мова, так само як дим це не вогонь» [Кравченко 2015, с. 165]. Ще раз підкреслимо, що прислів'я *Нет дыма без огня* використовується представниками різних етносів, перекладена всіма мовами і використовується як приклад у міждисциплінарному дискурсі, оскільки пов'язана з описом стародавнього побуту багатьох народів.

Як зазначає Л.Ю. Буянова, прислів'я та приказки не лише відбивають народну мудрість, але і в афористичній формі містять знання про зовнішній і внутрішній світ людини. Паремії російської мови відрізняються високою метафоричністю, образністю, чому сприяє їхня двоплановість, наявність буквального і переносного смислу [Буянова 2013, с. 154]. Тому в пареміях, на наш погляд, зміст, семантика поняття «відсутність» не завжди явно простежується, мовне вираження цього поняття формується одиницями лексико-семантичного, морфемно-морфологічного та синтаксичного рівнів мовної системи.

Національна специфіка поняття «відсутність» в аналізованих стійких зворотах частіше реалізується на лексико-семантичному рівні за допомогою лексем (наприклад, *худые*, *канул*), а на рівні граматики – подвійним запереченням або безособовою синтаксичною конструкцією. Наприклад, у паремії *Худые вести не лежат на месте* використовується лексема *худые*, яка має негативну конотацію й етимологічно походить від давньоруського

слова *невзрачный*, тобто "поганий". У прислів'ї *Без труда нет плода* «відсутність» виражено прийменником *без*, що виступає синонімом предиката *нет*, і безпосередньо предикатом *нет* (*Нет труда – нет плода*). Особливістю експлікації поняття «відсутність» у російській мові є подвійне заперечення. Наприклад, *Ничем не рисковать – значит, ничего не иметь*.

Для дослідження методом суцільної вибірки були дібрані приклади паремій із збірки «Золота колекція прислів'їв і приказок» [Золота колекція прислів'їв 2010] і створено Додаток 2. У ньому представлено наочний матеріал, що містить паремійні вирази, які репрезентують поняття «відсутність» у російській мові.

Спостереження показали, що поняття «відсутність» репрезентується через використання лексем, що містять сему 'відсутність' (*канул*, *мало*, *безрыбье*); негативних часток *не* і *ни*, предиката *нет*, префіксів *не-*, *ні-*, *без-/бес* - і прийменника *без*, а також односкладними синтаксичними конструкціями. Необхідно вказати, що в одній паремії спостерігається використання декількох мовних засобів, що передають поняття «відсутність». Синтаксичні моделі односкладних дієслівних речень (означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові) посилюють поняття «відсутності», оскільки такі моделі характеризуються відсутністю другого головного члена речення. Відсутність зазначеного підмета створює неповноту речення. Відсутній головний член речення не відновлюється, а в деяких узагалі не мається на увазі – в цьому відмінність односкладних речень від неповних.

Частотність використання виділених мовних засобів вираження поняття «відсутність» у результаті аналізу російських прислів'їв відображено в таблиці 1 (див. табл. 3.1.). Приклади паремій, позначені порядковими номерами в таблиці, увійшли в Додаток 2 (див. Дод. 2).

Таблиця 3.1

Частотність використання мовних засобів вираження поняття «відсутність» у пареміях

№ п/п	Мовний спосіб вираження поняття «відсутність» у пареміях	Порядкові номери прикладів Додатка 2	Кількість (шт. /%)
1.	Лексико-семантичні способи	9,16,25,26,29, 32,47	7/14%
2.	Морфологічні способи	2,5,8,10,11,12,14,15,18 ,21,24,37,38,43,45	15/30%
3.	Синтаксичні способи	34	1/2%
4.	Синкретичні способи	1,3,4,6,7,17,19,20,22,2 3,26,27,28, 30, 31,33,35,36,39,40,41,4 2,44,46,48,49,50	27/54%

Дані таблиці 3.1 свідчать про те, що поняття «відсутність» найбільш часто виражається синкретичними способами (54%), які поєднують або лексико-семантичні та синтаксичні способи, або морфологічні та синтаксичні способи. Якщо морфологічні та лексико-семантичні трапляються окремо, то приклад з використанням синтаксичних способів був виявлений лише один. Ізольовано синтаксичні способи практично не вживаються. Це дає змогу стверджувати, що синтаксична модель, завдяки лексичному наповненню і морфологічним типам, що входять до її складу, посилює і підкреслює поняття «відсутність» у пареміях. Хоча семантика таких речень накладає обмеження на структуру, граматичних ознак виявляється недостатньо для виділення односкладних речень різних типів для експлікації поняття «відсутність».

Досліджуючи такий фрагмент синтаксису, як односкладні речення, В.М. Бріцин указує на те, що в межах семантико-синтаксичного спрямування цей тип предикативних одиниць може розглядатися і як семантично повний, незважаючи на наявність лише одного головного члена речення. Учений уточнює, що «з усіх односкладних неозначено-, узагальнено-особових та безособових речень головний член сам по собі є достатнім для інформативної

повноти лише в реченнях, що позначають природні явища» [Бріцин 2004, с. 274]. Лінгвіст, посилаючись на синтаксичну теорію О.С. Мельничука, указує і на те, що односкладні речення належать до первинних граматично неоформлених синтаксичних конструкцій. Необхідно вказати, що в основі багатьох паремій, що позначають поняття «відсутність» лежить метафора, у якій перенесення абстрактного значення здійснюється шляхом уподібнення світу природи і тварин. Оскільки паремії являють собою стійкі поєднання, зберігають свою структуру з найдавніших часів, ми припускаємо, що саме ці предикативні конструкції можуть бути первинними й граматично незавершеними.

Цікавим фактом є пояснення семантики поняття «відсутність» і передавання її мовними засобами іноземним студентам. Автор навчального посібника для іноземних студентів філологічних спеціальностей Л.С. Крючкова в окремий розділ винесла тему «Вираження наявності, відсутності», у якому виділяє семантичну категорію відсутності й указує на те, що ця категорія протиставлена категоріями буття, наявності, існування, і пов’язана з категорією заперечення. До основних мовних засобів вираження відсутності Л.С. Крючкова відносить найбільш яскраві та зрозумілі для іноземців одиниці: слово *нет*, дієслова з часткою *не* та односкладні синтаксичні конструкції [Крючкова 2004, с. 233–234]. Наші спостереження також підтверджують те, що зазначені мовні засоби є основними мовними ресурсами для передачі поняття «відсутність» у пареміях. Такі засоби мовної репрезентації поняття «відсутність» є в російській мові споконвічними й давніми, вони не зазнали відчутних змін і в сучасному стані інтенсивно використовуються в комунікації.

Аналіз ілюстративного матеріалу стійких фольклорних виразів свідчить про те, що в пареміях відображається національне уявлення російського народу про поняття «відсутність». Оскільки семантика пареміологічних одиниць тісно пов’язана з культурно-історичними традиціями народу, який створює й використовує певну мову, то в пареміях російської мови це поняття

не лише вербалізується, але й демонструє зв'язок між мовою і мисленням людини.

У російських прислів'ях, що репрезентують поняття «відсутність», спостерігаємо відбиття національного характеру та менталітету народу, системи його духовних і моральних цінностей. Вивчення поняття «відсутність» на матеріалі паремій дає змогу виявити найбільш значущі моральні цінності, сформовані в колективній свідомості носіїв російської мови і закріплені в їхній національній ментальності, відображають філософію, психологію в усіх слов'ян, і російськомовного народу, зокрема. Вкотре підкреслює, що прислів'я, існуючи в єдиному етнокультурному просторі й у межах ментальної сфери російськомовної людини, акумулюють національно-культурні стереотипи мовної свідомості та передають їх через внутрішній лінгвокультурний трансфер.

3.4. Конвергенція вербальних і невербальних засобів в актуалізації поняття «відсутність» під впливом внутрішньокультурного трансферу

Когнітивна лінгвістика вивчає механізми формування мовних значень на основі накопиченого та відбитого в сталих виразах досвіду людини, пов'язаного з конкретним етнічним і соціокультурним середовищем існування індивідуумів. Загальновідомо, що на ранніх стадіях розвитку людства досвід пізнання навколишнього світу відбивався в жестовій мові й фіксувався в стійких фольклорних виразах, до яких належать прислів'я і приказки. Паремійний фонд російської мови становить великий інтерес для когнітивних досліджень, оскільки давні стійкі одиниці виділяють і позначають етноспецифічні риси мови, мислення і культури носіїв мови.

З теоретичним осмисленням видів і форм мовленнєвої діяльності носіїв мови як представників культури пов'язана методологія внутрішньокультурного та міжкультурного лінгвістичного трансферу, що дає змогу розкрити співвіднесення глибинних структур мови. Витоки методології

лінгвокультурного трансферу знаходяться в концепції взаємозв'язку та взаємозумовленості мовних знаків і культурних кодів. Багато теоретичних положень основ семіотики, закладені Ф. де Соссюром, дістали подальшого розвитку в працях празької структуральної школи, поновлюються й оновлюються в сучасних когнітивних дослідженнях. Зокрема, в наукових розробках із мовознавства знайшло застосування введеного до наукового обігу Р.О. Якобсоном поняття «міжсеміотична транспозиція», що використовується для опису процесу перекладу концептуального змісту вербальних знаків у невербальні знакові системи, наприклад, слова загрози > жести загрози [Якобсон 1978]. Міжсеміотичну транспозицію становлять різновекторним процесом, що включає діаметрально протилежну спрямованість. Префікс *між* дає змогу застосовувати цей термін і в значенні синтезу мовних одиниць як вербальних і невербальних засобів комунікації.

Паралінгвістика як галузь семіотики бере початок у «Тезах Празького лінгвістичного гуртка», у яких, зокрема, наголошувалося, що «слід систематично вивчати жести, які супроводжують і доповнюють усні вияви мовця за його безпосереднього спілкування зі слухачем» [Празький лінгвістичний гурток 1967, с. 25]. Незважаючи на те, що взаємодії вербальних і невербальних мовних елементів присвячені окремі праці зарубіжних і вітчизняних лінгвістів (наприклад, див. праці М. Джерело, К. Бранд, П. Екман, Д. Лінденфелд, Р.Е. Блінушової, В.О. Богданової, Е.В. Красильникової, А.В. Філіппова, Т.А. Космеди, Т.Ф. Осіпової), залишаються недостатньо вивченими деякі аспекти таких взаємодій. Практично не розглядалися питання передавання абстрактних значень, закріплених за жестами (кінемами) та відповідними пареміями.

Актуальним виступає аналіз закономірностей конвергенції вербальних і невербальних знаків під час трансляції абстрактів у комунікації. Прагматичні установки спілкування, за якого відбувається злиття вербальних і невербальних складових комунікації, зумовлюють таку взаємодію, розкриваючи значний інформаційний потенціал зазначених засобів.

Особливості вербальної та невербальної мовної поведінки індивідуумів пояснюються впливом внутрішньокультурного трансферу.

Беручи до уваги сучасний контекст розвитку когнітивної лінгвістики, що вивчає різні види трансферізації інформації й досвіду людини, спостерігаються різні взаємовпливи і взаємопроникнення мови і культури, що передаються через міжкультурний та внутрішньокультурний лінгвістичний трансфер.

Внутрішньокультурний трансфер становить культурно-мовну взаємодію, що передбачає когнітивну операцію, яка здійснюється у свідомості індивідуумів, а іноді на рівні підсвідомості, коли фонові знання використовуються автоматично, з опертям на чуттєву сферу. До мовленнєвої реалізації мови в цьому випадку належать вербальні й невербальні засоби, що існують у певному культурному ареалі [Radchuk 2019 є]. Специфіка процесу поєднання словесних і жестових засобів комунікації пов'язана з емоційною складовою рефлексії як відображення дійсності.

У зв'язку з підвищенням значущості вивчення комунікації в усіх її виявах з погляду антропоцентрізму, особливий інтерес викликає рефлексія з синхронним використанням невербальних засобів і відповідних їм фразеологізмів, здатних виражати абстрактні поняття. Важливу роль у комунікації відіграє поєднання жестів і паремій, які передають поняття «відсутність».

Як результат трансферу культурно-мовної інформації окремий аспект вербальної комунікації постає у вигляді певного образу, який стає джерелом семантики "відсутність". У підсумку утворений фрагмент комунікації використовується як культурно-мовний знак, здатний функціонувати у конкретних типах дискурсу й актуалізувати в них різні аспекти змісту абстрактного поняття «відсутність».

Розглянемо на прикладах поєднання жестів і паремій, що репрезентують поняття «відсутність», які були вказані у процесі проведення асоціативного експерименту. Студентській аудиторії (50 осіб) було запропоновано завдання,

встановити відповідність між жестом і паремією, при цьому не пропонувалося обрати фразеологізм зі списку, а необхідно було самостійно підібрати сталий вираз. Найбільш частотні відповіді респондентів відображено так:

- Жест №1: розведені руки в боки долонями вгору. Фразеологічні одиниці: *на нет и суда нет; друзей много, а друга нет; что написано пером – не вырубишь топором; долог день до вечера, коли делать нечего.*
- Жест №2: поворот голови (тулуба) праворуч або ліворуч для пошуку чогось / когось. Фразеологічні одиниці: *а где щи, та и ищи; был да сплыл.*
- Жест №3: дитина закриває обличчя руками й у такий спосіб показує дорослим, що її немає. Фразеологічні одиниці: *это не я, и хата не моя; прятать голову в песок.*
- Жест №4: дитина тримає руки над головою, показуючи будиночок (‘‘мене немає’’, ‘‘я в будиночку сама, більше нікого немає’’). Фразеологічні одиниці: *в гостях хорошо, а дома лучше; сватался, сватался, да и спрятался; мой дом – моя крепость; прятать всегда лучше на видном месте.*
- Жест №5: з’єднання рук хрест-навхрест у зап’ястях з розкритими долонями. Фразеологічні одиниці: *чего нет, того нет.*
- Жест №6: людина крутить пальцем біля скроні. Фразеологічні одиниці: *шарики за ролики заехали; винтиков в голове не хватает; дурака учить, что мертвого лечить; без царя в голове; не все дома.*
- Жест №7: людина показує «дулю». Фразеологічні одиниці*накося – выкуси; смотрит в книгу – видит фигу; врешь – не возьмешь; фига с маслом; и сам не гам, и другому не дам; вот тебе кукиш, что хочешь, то и купишь; шиш тебе.*
- Жест №8: демонстративне вивертання порожніх кишень. Фразеологічні одиниці: *искать иголку в стоге сена; ищи ветра в поле; ищи – свищи; в поле ветра не поймаешь.*
- Жест №9: постукування кулаком по лобі (голові). Фразеологічні одиниці: *пошли дурака богу молиться, он и голову разобьет.*

- Жест №10: відсторонений рух рукою (найчастіше правою) з відкритою долонею, коли кисть практично перпендикулярна передпліччю. Фразеологічні одиниці: *не бей по роже, себе дороже; не учи печи, не указывай подмазывать; тише едешь, дальше будешь.*
- Жест №11: прикладання вказівного пальця перпендикулярно губ, як прохання не шуміти, дотримуватись тиші. Фразеологічні одиниці: *слово не воробей, вылетит – не поймаешь.*

Стає очевидним, що при синтезуванні концептуального змісту вербальні та невербальні засоби спілкування знаходяться у відношеннях певного взаємозв'язку і взаємозумовленості. Під час міжсеміотичної транспозиції, що припускає набір когнітивних операцій (первинне і вторинне сприйняття, пам'ять, референція), відбувається закріплення фразеологічних одиниць за конкретними жестами. Це формується з дитинства і закладається в свідомості. Один і той самий жест може бути спільним для цілої низки фразеологізмів. Через те, що у ньому містяться різні ієрархічно пов'язані метафоричні проєкції, жест має концептуальний зміст і певний креативний потенціал, що дає змогупороджувати зв'язки з деякою множинністю гетерогенних одиниць, до яких належать паремії.

Вивчення паремій, які репрезентують поняття «відсутність», дає змогуствердджувати, що генерування їхніх значень відбувається через об'єднання якоїсь безлічі ідей, що відображають, зокрема, первинне сприйняття, засноване на бінарній опозиції «наявність» vs «відсутність» конкретних реалій навколишнього світу. Особливої уваги заслуговує той факт, що у пареміях синтезування змісту поняття «відсутність» будується на проведення аналогії, використовуваної внутрішньокультурним трансфером у процесі формування та передачі семантики абстракта. Складові прислів'їв і приказок російської мови являють собою метафоричні проєкції абстракта «відсутність» на реальні побутові предмети і явища природи.

У пареміях російської мови відображено прагнення до максимального абстрагування та узагальнення змісту переданої інформації, і в той же час до

простоти синтаксичної будови, до ясності й чіткості звукової організації. Завдяки гранично можливому скороченню синтагми і фонетичним властивостями поетичної мови (алітерації, асонансу, римі) вони добре запам'ятовуються і фіксуються як усталені вирази у свідомості.

Діти з раннього віку, засвоюючи абстрактні поняття, пов'язують із ними жести, характерні для їхнього соціокультурного середовища, співвідносять із ними прислів'я і приказки, які сприймають, осмислюють і фіксують у пам'яті на все життя. Закарбовані в пам'яті паремії і відповідні їм жести потім використовуються в конкретній комунікативній ситуації автоматично. Асоціативний зв'язок паремій і жестів усталюється у свідомості індивідивів, а порушення логічних зв'язків у поєднанні зазначених вербальних і невербальних засобів викликає нерозуміння і створює комічність ситуації.

Конвергенція вербальних і невербальних засобів вираження поняття «відсутність» є відбиттям лінгвокультурних особливостей цього поняття в російській мові. Методологія лінгвокультурного трансферу як новий підхід у вивченні паремійного фонду російської мови розширює уявлення поняття «відсутність» у лінгвокогнітивному аспекті.

Важливо відзначити, що центром поєднання жесту і паремії, що мають загальну семантику "відсутність", виступають прототипи *нет* і *без*. Саме за допомогою прототипів відбувається розумова операція атракції до абстрактного поняття «відсутність». Уявімо це у вигляді схеми (див. Рис. 3.1). У процесі поєднання жесту і паремії семантична структура поняття «відсутність» висувається на передній план і стає центром висловлювання, оскільки в такому процесі комунікації актуалізація концептуальної інформації здійснюється завдяки емоційній, етнологічній, інтенційній та іншим складовим.

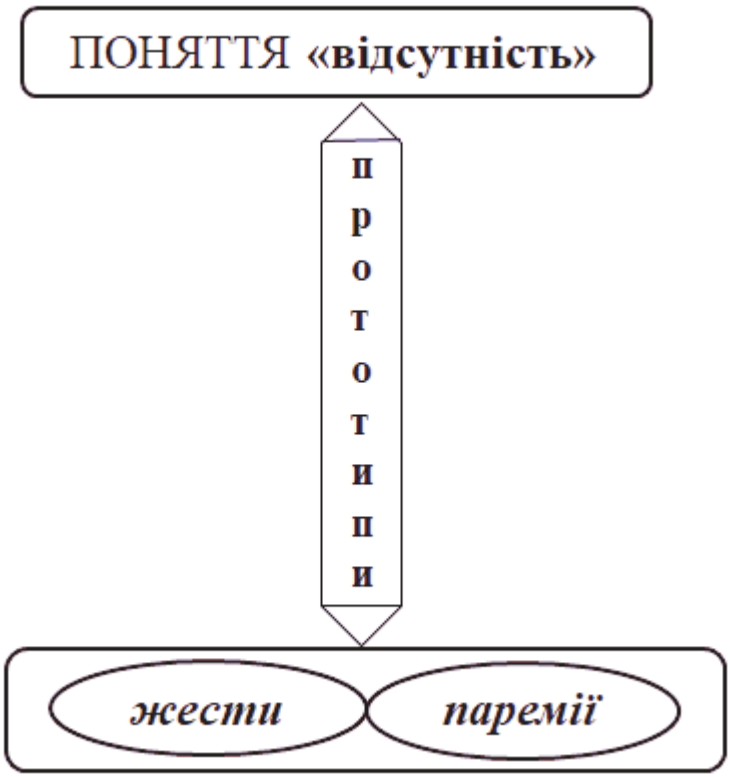

Рис. 3.1. Прототипний зв’язок жестів і паремій з поняттям «відсутність».

Кінесичні рухи разом із пареміями більш ефективні в передаванні інформації за умови дотримання правил і регулювання їх у спілкуванні. У процесі еволюції мови як системи були встановлені і канонічні контекстні умови використання жестів, що репрезентують поняття «відсутність». Такі закономірності носять історичний, культурний, етнічний і соціальний характер. Адекватний носій російської мови не буде крутити пальцем біля скроні й підкріплювати жест стійким виразом *Порог поскребла да пирог испекла*. Водночас у фразеологічних одиницях немає прямого відсилання до жесту, вони не містять прямої вказівки на орган руху (наприклад, палець біля скроні) і не описують візуально рух. Цей взаємозв’язок має концептуальну та нейробіологічну основу, рефлекторний характер та інтегральні ознаки. Ідентифікаторами семантики “відсутність” і сполучними ланками між поняттям «відсутність», жестом, що є репрезентантом поняття “відсутність”

і паремією, що передає значення “відсутність”, виступають прототипи *нет* і *без*.

На основі аналізу мовного матеріалу нами були виокремлені особливості взаємодії жестів і паремій, що мають семантику “відсутність”, а саме:

• стійкість репрезентації;

• синхронна відтворюваність;

• комунікативна значущість;

• семантична визначеність.

Репрезентація поняття «відсутність», як вербальна, так і невербальна, відома і зрозуміла усім носіям російської мови. Інтерпретації взаємодії вербальних і невербальних знаків є соціально та культурно зумовленими. Під час поєднання жесту і паремії відбувається дублювання, підтвердження, підкреслення, посилення, доповнення чи уточнення абстракта, який трансферизується. При цьому основним параметром об’єднання служить сема ‘відсутність’ і зберігається оригінальність семантичної сполучуваності. Ураховуючи функціональний потенціал, який мають і вербальні, і невербальні засоби, може відбуватися нарощення смислу. Дійсно, «знаки культури, концептуальний зміст яких піддається міжсеміотичній транспозиції і бере участь у побудові значень фразеологізмів, надзвичайно різноманітні і утворюють різні семіотичні сфери» [Зикова 2016, с. 455]. Це пов’язано з тим, що зміст вербальної частини комунікації спирається на парадигматику та синтагматику мовної системи.

Таким чином, оскільки жестова мова виникла раніше, ніж звукова, усні фольклорні вирази приєднувалися до жестів і сформували цілісну єдність для передачі сенсу. Однак провідна роль належить вербальним засобам, тому кілька паремій закріплюється за одним жестом, значення якого виявляється комунікативним лише за умови використання в певній ситуації. Ідентичні за семантикою, але мають різні механізми представлення поняття «відсутність»,

вербальні та невербальні засоби мови актуалізують і здійснюють трансферизацію семантики абстракту.

Висновки до розділу 3

Одним із ключів до розуміння поняття «відсутність», пов'язаного зі сприйняттям, осмисленням і досвідом людини, яка пізнає навколишній світ і саму себе, стало дослідження опозиційних абстрактних понять «відсутність» – «присутність». Вивчення бінарної опозиції проводилося в парадигмі когнітивної лінгвістики. На основі інтерпретації семантики та етимологічного екскурсу були проаналізовані опозити *отсутствие – присутствие*, у результаті якого розкриті глибинні зв'язки зазначеної пари антонімів, простежено розвиток і зміна граматичних форм, пояснено сучасне значення цих понять у системі наукового знання.

У результаті когнітивного осмислення поняття «відсутність» з'ясовано, що єдиний структуротвірний центр абстрактного поняття, яке є предметом аналізу, закладено в структурі слова, яка синтезує значення окремих частин і створює цей феномен саме з таким смисловим наповненням: до семантики кореня додається словотвірне значення префікса і суфікса, який одночасно виступає і основним граматичним формантом (суфікс *-ствиј-* є показником частини мови іменника).

Концептуальне уявлення поняття «відсутність» сформувалося задовго до появи словесної мови, що підтверджують сучасні дослідження. Жестова мова, що й сьогодні активно використовується в комунікації, була першим етапом у розвитку й передачі поняття «відсутність».

Активність залучення жестикуляції відображає психічний тип особистості людини, уміння володіти своїми емоціями і загальну культуру людини. Хоча використання жестів пов'язано з економією мовних засобів, оскільки іноді жест може замінити довгу фразу й більш емоційно висловити абстрактне поняття «відсутність», застосування деяких зазначених вище

жестів (наприклад, коли людина крутить пальцем біля скроні) символізує надмірну емоційність і некультурну поведінку окремих індивідуумів. Невербальна репрезентація поняття «відсутність» є невід'ємною частиною існування людини в соціумі, у якому йому необхідна мова як засіб спілкування і пізнання.

Поряд із прямою номінацією в мові актуалізована й метафоризація, за допомогою якої вербалізується поняття «відсутність». Яскравим прикладом цього служать паремії. Предмети і явища навколишнього середовища, мовні прототипи сприяють виявленню національної специфіки російської мови і ментальності її носіїв. Зафіксовані в пареміях мовні засоби репрезентації поняття «відсутність» (заперечливе слово *нет*, прийменник *без*, односкладні синтаксичні конструкції) відображають і зберігають автентичність російської мови. Використання вербальних і паравербальних засобів мови окремо й у поєднанні пов'язане з ментальністю носіїв російської мови. Багато жестів виявляються асоціативно пов'язаними зі стійкими народними виразами, у яких репрезентується поняття «відсутність». Такі конвергенції є виявом емоційного сплеску в комунікативній ситуації та яскраво вираженого антропоцентризму.

РОЗДІЛ 4
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ТА ДЕРИВАЦІЙНА ЕКСПЛІКАЦІЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ПОНЯТТЯ «ВІДСУТНІСТЬ»

4.1. Внутрішня структура поняття «відсутність» у мовній ментальній репрезентації

Увага сучасних когнітивних досліджень до вивчення універсальних і спеціальних засобів мовного вираження абстрактних понять, що віддзеркалюють національну ментальність носіїв конкретної мови, у цьому разі російської, передбачає аналіз вербальної експлікації абстрактного поняття «відсутність», встановлення зв'язків між прототипом і семантичним ядром лексеми, яка репрезентує зазначене поняття, а також розгляд прикладів, що становлять винятки із загальної площини спостережень.

4.1.1 Кореляція поняття «відсутність» з поняттями «порожнеча» і «заперечення». У практиці опису мовних явищ і мовних категорій, у процесах їхнього пізнання та осмислення враховуються філософський, історичний та культурологічний аспекти. Це пов'язано з тим, що абстрактні поняття створені силою людського розуму і виникли внаслідок потреби утілити абстрактний феномен, який існував до того, як був позначений.

У контексті сучасної когнітивної лінгвістики дослідження абстрактних понять набувають особливої актуальності. Незважаючи на те, що існує ціла низка праць, у фокусі уваги яких знаходяться феномени порожнечі і заперечення, тема себе не вичерпала, оскільки повного аналізу цих понять у взаємозв'язку з поняттям «відсутність», що виконані з урахуванням досягнень когнітивної лінгвістики, досі немає.

Поняття «відсутність», «порожнеча» і «заперечення» мають глибокий філософський сенс, хоча лише «заперечення» виступає власне філософською категорією. Зазвичай поняття «заперечення» описується через застосування

поняття «відсутність». Поняття «заперечення» досліджується і як самостійний концепт, і як складова багатьох інших концептів. Поняття «порожнеча» розглядається в лінгвістиці як концепт, тісно пов'язаний з концептом ПРОСТІР (рос. ПРОСТРАНСТВО). Якщо вербалізація поняття «відсутність» може бути синонімічна до вербального вираження поняття «порожнеча» і поняття «заперечення» одночасно, то мовні репрезентанти зазначених понять не можуть становити один синонімічний ряд, хоча, без сумніву, пов'язані парадигматичними відношеннями [Радчук 2015 г].

Як філософська категорія заперечення виражає діалектичний зв'язок між стадіями розвитку об'єкта, коли деякі експлікації об'єкта або знищуються, або зберігаються в новій якості. Закон заперечення заперечення є одним з основних законів діалектики, що підтверджує безперервний рух і розвиток природи, суспільства, людства, мови, культури й інших феноменів. Філософи вказують на те, що «в теоретичному відношенні "заперечення" є утвердженням неіснування» [Філософський енциклопедичний словник 1998, с. 327].

Заперечення може бути розглянуто як концепт. М.М. Болдирев відносить ЗАПЕРЕЧЕННЯ (рос. ОТРИЦАНИЕ) до модусно-оцінних концептів і вважає, що, типізуючи різні функціональні можливості заперечення в плані інтерпретації результатів пізнання світу та його спільного устрою, можна припустити, що структура концепту ЗАПЕРЕЧЕННЯ включає такі основні характеристики, як: *відсутність*, *невідповідність*, *негативна оцінка і негативна комунікативна реакція* (рос. *отсутствие*, *несоответствие*, *отрицательная оценка и отрицательная коммуникативная реакция*) [Болдирев 2011, с. 14].

Окресливши семантичне коло асоціативно пов'язаних понять «заперечення» і «відсутність», можна встановити спільний для зазначених понять мовний репрезентант (прототип). Ним виступає номінативна одиниця *нет*, оскільки саме її використовує більшість людей, що розмовляють російською мовою, щоб висловити зазначені поняття. Слово *нет*

етимологічно пов’язане з давньоруськими *нету*, *нетути*, які фіксуються в письмових пам’ятках з початку XIV століття.

Предикатив *нет* вживається як еквівалент негативного речення або його головного члена в репліках відповідей і становить собою релятив. Прототип *нет* належить до лексико-граматичних мовних засобів, його семантика психологічно більш значуща, ніж семантика інших мовних засобів, що передають поняття «заперечення». У межах сформованої у свідомості людини наївної картини світу номінативна одиниця *нет* є найбільш точною і яскравою мовною презентацією заперечення.

У російській мові поняття «заперечення» представляють й інші мовні засоби: 1) частка *не*, що здатна вживатися перед будь-якою словоформою; 2) підсилювальна частка *ни*; 3) заперечні займенники та прислівники з префіксом *не-* (*некого*, *негде*); 4) займенники та займенникові слова з префіксом *ни-* (*никто*, *ничто*); 5) подвійне заперечення, яке виступає особливістю російської та інших слов’янських мов і становить собою комплекс двох презентантів заперечення.

Розташувавши поняття «заперечення» і «відсутність» на осі перехідності, можна виділити сферу перетину сегментів, центром якої виступає номінативна одиниця *нет*, а інші перераховані граматичні засоби знаходяться в периферійній зоні поняття «заперечення».

Аналогічним чином можна уявити кореляцію понять «відсутність» і «порожнеча». Незважаючи на те, що філософи не раз зверталися до поняття «порожнеча», воно не розглядається як категорія, хоча його значущість для світогляду та світосприйняття людини є досить важливою. Це підкреслює В.К. Харченко, яка зазначає: «За словами з тексту, що приписується китайському філософу Лао-дзи, найголовніше в посудині якраз те, чого в ній немає, *порожнеча*, те, що може бути заповнене: *Корисність наявного залежить від порожнечі»* (рос. *Полезность имеющегося зависит от пустоты*) [Харченко 2008, с. 11].

Поняття «відсутність» і «порожнеча» також мають спільний мовний репрезентант, що виражається дериваційним елементом *без- / бес-* або прийменником *без*. Префікс *без- / бес-* розвинувся із прийменника *без*, висхідного до праслов'янського **bez*. Первинне значення "поза, зовні" доповнюється значенням "бракує до чогось" (наприклад, *Кланялася молода* ***без стіл*** *до батенька* [Потебня 1985, с. 224]). Пізніше з'являється значення "позбавлений того, що названо похідним словом", яке в сучасній російській мові є основним у номінативних одиницях з префіксом *без-*: *безусый, безрукий, безногий, бесхвостый* і т. п. Наприклад, *На краю скалы стоял перед мольбертом* ***безусый*** *щуплый художник, на голове его вместо кепки помещалась чалма из спортивных штанов* [М.Ю. Дяченко, С.С. Дяченко «Магам можно все» (2001)].

Загальновідома думка дериватологів про те, що утворення префіксально-суфіксальних ад'єктивів із префіксом *без- / бес-* від субстантивів відрізняється синтагматичною свободою морфем і необмеженою потенційністю утворення нових слів. Однак на дериваційні потенції зазначеного префікса може впливати корінь основ, що вмотивовані іменниками зі значенням особи. Оказіональними виявляються номінації, наприклад, *бескондукторный* від поєднання *без кондуктора* (прийменник *без* + іменник у родовому відмінку).

З огляду на те, що здатність людини до категоризації пов'язана з її здатністю створювати образи, метафори, метонімії, у поетичному мовленні можна спостерігати злиття понять «відсутність» і «порожнеча» в єдиному мовному репрезентантові. Наприклад, в уривку з вірша К.Д. Бальмонта «Бездієслівність» (рос. «Безглагольность») яскраво простежується поєднання цих понять за рахунок семантичної конвергенції:

Есть в русской природе усталая нежность,
Без*молвная боль затаенной печали,*
Без*выходност****ь*** *горя,* ***без****гласность,* ***без****брежность,*
Холодная высь, уходящие дали.

***Не**движный камыш. **Не** трепещет осока.*

*Глубокая **тишь**. **Без**глагольность покоя*

Луга убегают далеко-далеко.

*Во всем утомленье – **глухое**, **немое*** [К.Д. Бальмонт. «Бездієслівність» (1900)].

Когнітивний підхід до категоризації світу ґрунтується, насамперед, на особливостях сприйняття, культури, ментальності. Наприклад, стан внутрішньої спустошеності співзвучний відчуттю туги в російській свідомості. Навіть назва вірша вказує на особливості російського сприйняття навколишнього світу. Слова з префіксом *без-*, що реалізують поняття «відсутність», виступають контекстуальними синонімами у створенні образу ліричного героя з порожнечею всередині, в душі. Поет передає настрій, внутрішній стан через створення опису пейзажу, який відповідає психологічному стану героя. Абстрактні утворення ***без**гласность*, ***без**глагольность* із суфіксом *-ость* є оказіональними лексемами (лексикографічні джерела російської мови фіксують лише ад'єктиви ***без**гласный*, ***без**глагольный*). Метафора ***без**выходность горя*, що створена шляхом трансформації словосполучень-штампів ***без**выходность ситуации / положения*, належить до індивідуально-авторських утворень. Локалізація авторських неологізмів із деривaційним елементом *без-* та з іншими префіксами, наприклад *не-* (***не**движный*), підкреслює з'єднання понять «відсутність» і «порожнеча» в одне ціле. Необхідно вказати, що багато слів з уривка можна визначити через застосування поняття «відсутність»: *печаль* як відсутність радості, *утомленье* як відсутність сил тощо.

Загальновідомо, що префікс *без-* рівнозначний префиксам *не-* й *а-*, які є синонімічними по відношенню і до префікса *без-*, і один до одного. Наприклад, слова із цими префіксами утворюють синонімічні пари: ***без**нравственный – **а**моральный*; ***а**симметричный – **не**симметричный*, ***не**логичный – **а**логичный*. Однак такі кореляційні пари в російській мові представлені не завжди. У парі ***без**бедный – **не**бедный* актуалізуються різні

відтінки значення кореня, і слова закріплюються за різними значеннями. Бінарність порушується і тоді, коли, наприклад, можливий тільки ад'єктив із одним будь-яким префіксом: ***а**социальный*: *Жест был ему хорошо знаком. «Ваши мысли приобрели* ***асоциальный*** *характер». Или, по-простому: «Такой контент мы не шэрим»* [В.О. Пелевін «Любов до трьох цукербринів» (2014)].

Уточнимо, що найчастотнішим є префікс *без-/ бес-*, і саме він є сферою перетину, якщо на осі перехідності розмістити поняття «відсутність» і «порожнеча». Префікс *без-/ бес-* асоціативно пов'язаний з пртотипом *без*. У периферійній зоні поняття «порожнеча» знаходяться лексичні одиниці, у складі яких виокремлюються префікси *не-* й *а-* і в значенні міститься сема 'порожній'.

Лексему *пустой* (укр. *порожній*) Т.І. Вендіна відносить до ексклюзивних лексем, що утворилися в слов'янських діалектах у глибоку давнину, але продовжують активно використовуватися не лише на діалектному рівні, але і в нормованій мові, сприяючи збереженню етномовного фонду слов'ян. У говірках значення "порожній" поширюється на лексему *простой* (укр. *простий*), яка зафіксована в словникові давньоруської мови І.І. Срезневського – *простыи*. На думку Т.І. Вендіної, «особливо багато архаїчних ексклюзивних лексем серед тих, які виділяють діалекти тієї чи тієї слов'янської мови в рамках їхньої мовної групи, але при цьому знаходять продовження в діалектах інших слов'янських мов, пор., наприклад, поширення російської ексклюзивної лексеми *porzd-ьn-ъ* (*po'roznoj*) 'порожній, ненаповнений', яка зафіксована в північноруських (архангельських і вологодських) говірках, у західній групі середньоруських говірок (новгородських, псковських, тверських), а також широко представлена в південно- і західнослов'янських мовах, що слугує доказом її архаїчності (пор. також свідчення Словника Срезневського: порозьныи 'вільний, порожній')" [Вендіна 2014, с. 27].

Спираючись на принцип експланаторності, лінгвісти відносять концепт ПОРОЖНЕЧА (рос. ПУСТОТА) до негативних, оскільки зі словом *пустой* (укр. *порожній*) утворюються номінативні одиниці з негативною конотацією: *пустой человек, пустое занятие, пустая голова, пустые слова* (порівн. укр. *пуста людина, пусте заняття, пуста голова, пусті слова*) і т. п. Деривaційний потенціал основи *пустой* реалізується також у субстантивах із пейоративним значенням: *пустомеля, пустозвон, пустослов, пустопорожний, пустоцвет, пустошь* (порівн. укр. *базікало, пустодзвін, пустослов, пустопорожній, пустоцвіт, пустка*) й аналогічних утвореннях. Наприклад, *Оставался у нас еще младший сын, которому тогда стукнуло тридцать девять, – тоже женатый, и тоже – как моя супруга говорила – «**пустопорожний**»* [Д.І. Рубіна «Мідна скринька» (2011-2015)].

У центрі уваги когнітивної лінгвістики знаходяться мовні знання, джерелом яких виступає досвід і моральні цінності людей конкретного етносу. Тому передавання знань в етносі часто відбувається через використання сформованих моделей у свідомості людини, які знаходять своє втілення у фразеологізмах, пареміях або афоризмах. Розглянемо, наприклад, сталий вираз *Доброта **без** разума пуста*. У наведеному прикладі поняття «порожнеча» виражено коротким прикметником з аналогічним коренем і підкреслено вживанням прийменника *без*.

Поняття «порожнеча» вербалізується у цілій групі іменникових лексем – *бездна, пропасть, яма, прорва, дыра* (порівн. укр. *безодня, провалля, яма, прірва, діра*). Їхня контекстуальна інтерпретація дає змогу розширити сему ‘порожній’ і описувати поняття "порожнеча" в тісному зв’язку з концептом ПРОСТІР.

Кореляцію поняття «відсутність» із поняттями «заперечення» і «порожнеча» можна подати схематично (див. рис. 4.1.), де зони перетину і накладання являють собою спільні засоби мовного вираження зазначених понять.

Рис. 4.1. Кореляція поняття
«відсутність» із поняттями «заперечення» і «порожнеча».

Особливості вияву поняття «відсутність» у мові пов'язані, передусім, з тим, що виокремлення якогось поняття в мовній свідомості людини можливе лише тоді, коли для його позначення виникає потреба в номінації і в мові з'являється відповідне слово. Відбувається структурування наївної картини світу через утворення узагальнень, які можна пояснити через використання того, що в мові з'явилося раніше. У предикативних словосполученнях і співвіднесених з ними прийменниково-відмінкових формах *нет мужа* (*без мужа*), *нет опыта* (*без опыта*), а також і в інших аналогічних прикладах головними вербалізаторами поняття «відсутність» є слова *нет* і *без*. У конкретних контекстах відповідями на питання *Кого нет? Чего нет?* послуговують нові номінації. У результаті виникнення нового слова семантичним ядром поняття «відсутність» стає лексема, в якій прототипи *нет* і *без* виявляються імпліцитно.

Наведемо невелику таблицю (див. табл. 4.2.) з прикладами, що наочно пояснюють вищесказане.

Таблиця 4.2

Лексичне вираження поняття «відсутність»

Репрезентант *нет*	**Лексема**	**Репрезентант *без***
нет мужа	*вдова*	без мужа
нет жены	*холостяк*	без жены
нет родителей	*сирота*	без родителей
нет зрения	*слепой*	без зрения
нет слуха	*глухой*	без слуха
нет волос	*бритый*	без волос
нет волос	*лысый*	без волос
нет одежды	*голый*	без одежды
нет опыта	*дилетант*	без опыта
нет звука	*молчание*	без звука
нет звука	*тишина*	без звука
нет средств	*нищета*	без средств

У кожному конкретному прикладі (*вдова*, *холостяк*, *сирота*, *слепой*, *глухой*, *бритый*, *лысый*, *голый молчание*, *тишина*, *нищета*, *дилетант*) мовні репрезентанти *нет* і *без* мають додаткове значення.

Наприклад, у *вдовы* і *холостяка* немає відповідно чоловіка і дружини, але у вдови немає чоловіка, тому що вона його втратила і залишилася сама, а в холостяка, навпаки, немає дружини, тому що він її ще не знайшов, не створив сім'ї. Мовознавець Н.С. Кудрявцева наводить приклад М. Гайдеґґера про холостяка і ставить собі питання: чи можна вважати холостяком Папу Римського? [Кудрявцева 2013].

Цікавим є той факт, що до слова *холостяк* як прикладу зверталися основоположники когнітивної лінгвістики Е. Рош, Дж. Лакофф, філософи, зокрема згаданий М. Гайдеґґер, сучасні мовознавці: В'яч. Вс. Іванов, А.С. Боханова, Н.С. Кудрявцева, С.Л. Попов. Така апеляція не є випадковою. По-перше, слова *вдова* і *холостяк* позначають соціальний статус людини. По-друге, ці слова створені під впливом апперцепції і є вторинними номінаціями,

у яких прототипи *нет* і *без* отримали лінгвальне вираження. По-третє, етимологічний аналіз показує, що обидва слова беруть витоки в давньоіндоєвропейській мові, виникли в період розквіту патріархального суспільства. По-четверте, мають загальну сему ‘відсутність’ у значенні. Однак подальший розвиток семантики був диференційованим.

Слово *вдова* в санскриті *vidh-ava* < **vidh* має значення “порожня”, у литовській мові *vidus* означало спочатку “внутрішність, внутрішність будинку ”, а пізніше – “порожнина, порожній простір”.

Слово *холостяк* у давньоіндоєвропейській *khalatíṣ* позначає “лисий”, латиною *sōlus* – “самотній”, у мертвій готській мові *halbs* мало значення “половина”. І сьогодні про *холостяка* говоримо як про самотню людину, людину без супутниці життя. У сучасних діалектах російської мови слово *холостяк* використовують у значенні “коротко стрижений”.

У процесі розвитку мови в лексеми *вдова* з’явилася опозиційна нормативна мовна одиниця *вдовец,* а слово *холостячка* використовують як бінарну опозицію лише в просторіччі, а соціальний статус такої жінки позначають лексемою із префіксом негації *незамужняя*.

Наведемо приклади використання зазначених номінативних одиниць з національного корпусу російської мови та цифри, що вказують на значне поширення цих слів у дискурсі: *вдова* – 1936 контекстів, *вдовец* – 299 контекстів, *холостяк* – 331 контекст, *незамужняя* – 127 контекстів, *холостячка* – лише 2 контексти: *После смерти мужа этот рояль подарила моим старшим друзьям* ***вдова*** *великого музыканта* [В. Баєвський «Table-talk» (2011)]; *Ранний* ***вдовец****, обремененный трудным пятнадцатилетним сыном, он любил эту женщину, как понимаю я сейчас, сильно, нелепо и даже слегка безумно* [Д.І. Рубіна «Мідна скринька» (2011-2015)]; *Шаули, старый* ***холостяк****, искоса поглядывал на профиль сидящей за рулем молодой женщины, которая вдруг лихо и свободно пошла на обгон бордовой «инфинити», элегантно обошла ее и плавно вернулась в правый ряд* [Д.І. Рубіна «Російська канарейка. Блудний син» (2014)]; *Она у нас снова*

оптимистичная ***холостячка****, пребывающая в хроническом поиске идеального супруга* [Т. Сахарова «Добра фея з гострими зубами» (2005)]; *Вы представляете себе, в те годы женщина* ***незамужняя****, беременная, к тому же одинокая, беженка в чужом городе, среди чужих людей!* [А.Н. Рибаков «Важкий пісок» (l975-1977)]. Контекст зі словом *холостячка* належить до розмовного дискурсу, що підкреслює і ненормативне іронічне вербальне оточення. Цікавим є факт щодо існування у де-яких мовах номінацій, позначаючих жінку, яка втратила дітей. Такі номінації утворені по аналогіїї зі словом *вдова*. Наприклад, у мові ескімосів [Вяч. Вс. Іванов 1995, с. 30].

Номінативні одиниці *сирота* і *слепой* вживаються стосовно людини, яка могла набути таких характеристик або ж бути з ними від народження[14].

У слові *глухой* значення пов'язане з відсутністю сприйняття звуків (*нет слуха / без* слуха), частіше спостерігається перенос значень на основі звукових відчуттів. Хоча у словосполученнях *глухое место, глухое окно, глухое платье*, напевно, лише слово *окно* асоціативно пов'язане зі звуками. Словосполучення *глухое окно* позначає не лише те, що не відкривається, але і не пропускає звуки або світло, закрите *наглухо*. Адвербіальний дериват *наглухо* лише побічно пов'язаний із семою 'звук', швидше його семантика синонімічна прислівникові *прочно*, *крепко*.

Слово *бритый* (порівн. укр. *голений*) (*нет* волос / *без* волос) у різних контекстах може мати не лише різне концептуальне значення ("безвусий, безбородий або з зачіскою "під нуль", засуджений, підготовлений до операції пацієнт, стильна молода людина або дівчина"), але і різні конотації. Синоніми *лысый* і *плешивый* стилістично неоднорідні і можуть замінити ад'єктив *бритый* лише в разі позначення людини, у якої випало чи не росте волосся на голові. У парадоксі «Лисий» давньогрецького філософа Евбуліда Мілетського, що присвячений перехідним процесам, ставиться питання про те, у який момент людина стає лисою: якщо випадання однієї волосини робить людину

[14] Номінативні одиниці *сирота* і *слепой* докладно описані як семантичні моделі категорії каритивності С.М. Толстою [Толстая 2008], тому ми їх не розглядаємо.

лисим, але при кожному випаданні однієї волосини людина лисим не стає; в якийсь момент людина стане лисим, якщо її волосся випадає по одній волосині [Некрилова 2018, с. 41]. Цікавим видається той факт, що слово *лисий* у давньогрецькій культурі асоціювалося зі зрілістю і мудрістю, саме тому всіх стародавніх мудреців зображували лисими. У подальшому розвитку мови ознака, що закладена в ад'єктивах, була поширена й на інші частини мови. Граматичні відмінності, які пов'язані з утворенням інших частин мови від кореневих морфем аналізованих слів, тягнуть за собою подальші семантичні зміни. Наприклад, спостерігається метафоричне розширення значень слів: *Вершины гор были совершенно* ***лысы****, Местами были видны* ***плешины*** *в весенних всходах*. У наведених прикладах формування нового знання відбувається на основі перенесення найменування з зовнішнього вигляду частини тіла людини на навколишній ландшафт, під впливом апперцепції створюється номінація з фіксацією нової семантики, що визначається за контекстом. У цьому виявляється конкретність і антропонімічність когнітивних метафор.

Дефініція *голый* у сучасній російській мові має кілька значень. У першому значенні – "той, на якому немає одягу" – включається в один синонімічний ряд зі словами *нагой, обнаженный, оголенный* (порівн укр. *голий, голий, оголений*). Звернувшись до етимологічної довідки, уточнимо, що наведене значення є первинним, а номінативна одиниця *голый* належить до загальнослов'янської лексики. Вважають, що праслов'янське **golъ*, тобто *голъ* (*голый*) позначало "позбавлений волосся". У близькоспорідненій українській мові зберігається дієслово *голити* "голити". У цьому значенні слово *голый* може вживатися у словосполученні *голый подбородок*. Похідне значення – "позбавлений рослинного покриву" – зафіксоване в сучасних лексикографічних джерелах і входить до складу словосполучень: *голый птенец, голая земля, голое дерево*. У пам'ятках давньоруської мови зустрічається субстантив *голина* "гола земля". У словниковий склад української мови входять лексичні одиниці *голиця* "чисте, без дерев поле",

гілка “голий прут, гілка”. Слово *голый* має відповідності в багатьох індоєвропейських мовах, а семантична реконструкція свідчить про давність цього слова. Третє значення слова *голый* має лише повна форма прикметника – “такий, який нічим не покритий, не прикрашений”: *голый матрац*, *голые стены*. У розмовному стилі номінативна одиниця *голый* може вживатися в переносному значенні “без пояснень, не прикрашений”: *голая правда*, *голая статистика*. У повсякденному дискурсі можливе поєднання логічно не пов’язаних реалій, що підвищує експресивність мови. Наприклад, використання словосполучення *голый чай* у значенні “без закусок або десерту”. Від прикметника *голый* утворений субстантив *голь*, що має два значення: “місцевість, яка позбавлена рослинності” (*голь степи*); “біднота” (*голь на выдумку хитра*). Вторинне значення “без грошей, без майна” може бути представлене короткою формою прикметника *гол* у фольклорі: *гол как сокол*. Останнє походить від вільного порівняльного звороту *гол, как сокол*, в якому слово *сокол* означало старовинне стінопробивне знаряддя, що становить собою абсолютно гладку (*голую*) чавунну болванку, закріплену на ланцюгах. У семантиці стійкого словосполучення реалізовано поняття «відсутність» і зроблено акцент на тому, що людина абсолютно нічого не має. Вторинне значення грунтовно зміцнилося у свідомості носіїв російської мови і зафіксовано у фразеологізмі, який активно використовується в дискурсі. Наприклад, *Вот я, Илья Тимофеич, товарищ тебе по годам, а то и старше,* ***гол как сокол****, нет у меня ни жены, ни саду, ни детей*. [Л.М. Толстой. «Казаки» (1863)]. Номінативна одиниця *голый* у значенні "бідний" асоціативно пов’язана зі сталим виразом *угнетенный несчастиями* і має знижену конотацію.

Для російської ментальності вживання епітета *голый* стосовно людини було образливим і принизливим. Тому в російській мові існує безліч евфемізмів, що замінюють його більш м’якими висловлюваннями: *в костюме Адама или Евы, в натуральном виде, в чем мать родила*. Іноді наведені вирази передають іронію, але завжди толерантніші, ніж характеристика, яку

передає прикметник *голый*. Вияв жалю до голої, як і до голодної, людини простежується з найдавніших часів. Наприклад, в античній міфології титан Прометей, на відміну від інших богів, жалів і шкодував перших людей, які *нагими* і *голодными* (укр. *голими* й *голодними*) тулилися в печерах. Порушивши волю Зевса, він викрав для людей вогонь і навчив їх ним користуватися. За легендою, в покарання Прометея позбавили одягу і залишили в морози взимку та у спеку влітку прикутим до скелі.

Номінативна одиниця *дилетант* запозичена з італійської (*dilettante* – "любитель") на початку XIX століття і в процесі адаптації в російській мові одразу набула негативної конотації. У цьому виявився національний характер концептуалізації світу, оскільки такі поняття, як "кохатись, бавитися" в російській мовній ментальності викликали несхвалення. Слово *дилетант* могло позначати людину, що займається наукою, мистецтвом, практичною діяльністю, але не має при цьому відповідної підготовки і навичок. В останні десятиліття ця лексема розширила своє значення: *дилетантом* може бути видатний фахівець, учений і практик (наприклад, хірург), але не у сфері своєї діяльності, а в іншій сфері (наприклад, у садівництві або вирощуванні овочів). Необхідно уточнити, що в художньому російському мовленні, починаючи з 70-х років XX століття, слово *дилетант* поступово почало втрачати негативний відтінок у значенні, підтвердженням чого стають літературні приклади (роман Б. Окуджави «Подорож дилетантів»). Динаміку розвитку зниження негативної семантики можна спостерігати на прикладах контекстів різних часових відрізків: *Вы увидите из них,что он работал как* ***дилетант****, т.е. урывками, когда находило подходящее расположение духа* [П.І. Чайковський. «Листи Н.Ф. фон Мекк» (1878)]; *Сережа был наш товарищ, лентяй, мечтатель и* ***дилетант – но очень способный****, он любил часами лежать на траве, думая о несбыточных вещах, мечтая о Париже – мы жили тогда в Турции, – о море и еще Бог знает о чем; и вес настоящее, что окружало его, было ему чуждо и безразлично* [Г. Газданов. «Чорні лебеді» (1930)]; *Кстати, он сделал небольшое, а может быть и не такое уж*

небольшое, языковое открытие, которое мог сделать только ***талантливый дилетант*** [Ф. Іскандер. «Сандро з Чегему» (1989)]; *Мне рассказывал микробиолог Владимир Куликов, что когда Курехин приходил проводить вместе с ним экспериментальные биологические опыты в лабораторию, то никто из сотрудников закрытого НИИ не мог даже предположить, что перед ними вовсе никакой не биолог, а дерзкий* ***экспериментатор-дилетант*** *–* ***настолько компетентны были его высказывания*** *в этой области науки* [М. Нестеренко. «Медуза» курця» (2017)].

На особливу увагу заслуговує слово *молчание* (укр. *мовчання*). Семантика номінативної одиниці *молчание* мала з самого початку антропонімічну сутність, оскільки іменник утворено від дієслова, що виступає антонімом до дієслова *говорить*. В українській мові не випадково дитина, яка ще не здатна вербалізувати враження, названа *немовля* (порівн. рос. *младенец*).

Дієслово *молчать* (укр. *мовчати*) має в російській мові чотири значення. Перше значення – “не говорити, не видавати звуків голосом”, друге – “не порушувати тиші, не утворювати звуків”, третє – “не розповідати, зберігати в таємниці”, четверте з позначкою розмовне – “не повідомляти про себе, не писати листів” [Комплексний словник російської мови 2009, с. 465]. Синонімом до віддієслівної номінативної одиниці *молчание* в першому значенні виступає антропонімічне слово *безмолвие* (укр. *безмовність, безгоміння, мовчання*), оскільки здатністю говорити наділена лише людина. Слова російської мови *тишина, тишь, безмолвие* є синонімами до другого значення. Характерною рисою слов’янської ментальності виступає привчання дітей дотримуватися тиші, не шуміти, щоб не заважати навколишнім. У великих сім’ях мудрі жінки, щоб заспокоїти дітей, використовували гру в мовчанку. Існували й особливі мовчанки у фольклорі: *Раз, два, три, четыре, пять – с этих пор молчать!*; *Первенчики, червенчики, зазвенели бубенчики. По свежей росе, по чужой полосе. Там чашки, орешки, медок, сахарок. Молчок!*. Наведені потішки відбивають самобутність російськомовних носіїв мови, що яскраво експлікує девербатив *молчок*.

Слово *тишина* може позначати відсутність звуків (*беззвучие*), шуму та інших акустичних впливів і може мати антропонімічні витоки, і в той же час може бути не пов'язане з людською діяльністю, оскільки звуки здатні відтворювати не лише люди. Наприклад, *тишину* в лісі можна пояснити тим, що не чути співу птахів, а не людського голосу або сокири лісоруба.

Для російської ментальності особливо важливим виступає третє значення, оскільки цінною якістю людини є вміння промовчати, зберігати таємницю, що знайшло віддзеркалення у стійкому виразі *хранить молчание*. В.В. Бібіхін, розмірковуючи над теорією внутрішньої форми слова О.О. Потебні, пише: «Ставлення, несіння на собі не якихось, а будь-яких речей, світу – сутність людини. Світ відкривається їй насамперед у досвіді миру, злагоди, знак якого – мовчання. Почуття нам доведеться ще розширити, вже не лише до досвіду, а до настрою, як сам Потебня це між іншим і робить, і до основного настрою – настрою світу, коли людина дає в собі місце Цілому, у згоді зі згодою цілого. Мовчання – знак згоди» [Бібіхін 2008, с. 158]. Особливими емоціями наповнений зміст сталого виразу *минута молчания*. Хвилинна тиша в колективі на знак пам'яті про тих, хто пішов із життя, завжди наповнена сумом і печаллю. Наприклад, *То была непременная* ***минута молчания****, долженствующая отграничить разговоры суетные от разговора сокровенного и значительного, и она длилась, длилась, никто не осмеливался ее прервать, все ждали слова от генерала, и он это понимал, только не мог собраться – что же ему сказать этим людям, с которыми он прожил, провоевал полтора года и которым завтра уже будет не до него?* [Г.М. Владимов «Генерал та його армія» (1994)]. Але вираз *минута молчания* може позначати довгу паузу, яка наповнюється різним змістом. Наприклад, *Происходит нечто такое, что не может пройти бесследно.* ***Минута молчания****. Молчал зал. Молчала сцена* [Л.М. Гурченко «Оплески» (1994-2003)]. У наведеному контексті пауза показує емоційне напруження зали перед бурхливими оплесками, коли відбувається сприйняття й накопичення емоційної енергії. Паузи, пов'язані з дотримкою мовчання, мають важливе

значення. Вони не розривають монолог чи діалог, а, навпаки, утворють з ним цілісність емоційно напруженого моменту. У різних контекстах номінативна одиниця *молчание* набуває різних додаткових конотацій, наприклад *заговор молчания*: ***Заговор молчания**, окружающий обреченного, ставит между ним и другими людьми стенку* [І. Грекова. «Перелом» (1987)].

Семантика дієслова *молчать* реалізує четверте значення "не писати листів" і вживається не лише в розмовному стилі мовлення, як зазначено у словникові, але і активно використовується в художній літературі, в епістолярному жанрі. Афоризм французького критика і романіста Поля Шарля Жозефа Бурже виступає підтвердженням цього: *Великий яд для сердца – молчание*.

У різних семантичних аспектах репрезентована лексема *молчание* в пареміях: *Слово – серебро, молчание – золото* ("мудрість"); *Нем как рыба* ("відданість"); *С тем, кто молчит, держи ухо востро* ("обачність"). Здатність до розширення значення і появи нових відтінків смислу в девербатива *молчание* розвивається в поетичних текстах. Наприклад, у вірші Ф.І. Тютчева «Потік згустився і тьмяніє...» лексема *молчание* набуває негативної конотації, що посилена ад'єктивом *мертвое*:

Лишь жизнь бессмертную ключа
Сковать всесильный хлад не может:
Она всё льется – и, журча,
***Молчанье мертвое** тревожит* [Ф.І. Тютчева «Потік згустився і тьмяніє...» (1836)].

Поет акцентує увагу на тому, що життя починається з голосу, а смерть із мовчання. Сутність процесу мовчання полягає в тому, що можна зрозуміти не лише те, що сказано, але і чому про це йдеться або замовчується, чому це дозволено чи не дозволено говорити.

Слово *нищета* (укр. *злидні*) в російській мовній картині світу має негативну конотацію і в синонімічному ряду зі словами *бедность*, *нужда*,

необеспеченность виступає найбільш експресивним, що підтверджують синтагматичні зв'язки: *невиданная, ужасная, страшная, унизительная, отвратительная нищета* [Комплексний словник російської мови 2009, с. 532]. Словосполучення *нищий человек* (укр. *жебрак*), субстантиват *нищий* (укр. *жебрак*) і похідне *нищий край* (укр. *вбогий край*) асоціативно пов'язані з бідністю, відсутністю коштів як наслідком якоїсь біди (війни, стихійних атмосферних впливів тощо), що завжди викликає співчуття і милосердя у слов'янському культурному середовищі. Але поряд із зазначеними виразами трапляється в дискурсі словосполучення *нищенствующие монахи*, які обрали самі свій шлях, для них матеріальні забаганки не важливі, вони харчуються духовною їжею, молитвою, для них звернення до Бога понад усе, світ речей марний, тому злидні для них не обтяжливі і не принизливі, а буденні. Постриг у ченці вимагає обітниці вести аскетичне життя. І в цьому вгадується вияв міжкультурного трансферу, що має реалізацію не лише в слов'янському етносі, оскільки буддійські ченці, напевно, найточніше передають свідому відмову від матеріального світу. Постриження пов'язане з усвідомленою відмовою від мирських благ і бажань у багатьох культурах.

Наші спостереження показують, що мовна система не завжди спирається на принцип мовної економії, оскільки не лише припускає дублювання понять, а й розширюється за рахунок нових слів, яких потребує функціонування мови. Лексичні засоби вираження поняття «відсутність» з'явилися через те, що мовні прототипи *нет* і *без* були семантично неповними, не передавали досить точно суб'єктивні нюанси, яких набули конкретні слова. У процесі концептуалізації світу слова, що з'явилися пізніше, нарощували семантичну потужність, багато з них поступово переходили в концепти (наприклад, концепт МОВЧАННЯ). Аналіз мовного матеріалу дає змогу зробити висновок, що реалізація лінгвокультурного трансферу спостерігалася у двох векторах: внутрішньокультурний трансфер (створення нових номінацій) і міжкультурний трансфер (запозичення номінацій) для репрезентації поняття «відсутність» у російській мові.

Концептуальний аналіз мовних фактів свідчить про те, що поняття «відсутність» і поняття «заперечення» та «порожнеча» можуть перебувати на семантичній осі перехідності, а їхня кореляція залежатиме від матеріальних репрезентантів.

4.1.2 Мовні референти поняття «відсутність». Багато хто із мовознавців висловлює думку про те, що лінгвальна одиниця виникає завдяки існуванню поняття, у зв'язку з чим у мовця з'являється потреба виразити це поняття. Проте вербальна експлікація відбувається по-різному. Перш ніж з'явиться конкретне слово, у якому чітко позначиться певне семантичне ядро, будуть використовуватися прототипні мовні ресурси, що наявні в мові і закріплені мовленнєвою практикою. Нова номінативна одиниця може бути створена, сконструйована на основі існуючих словотвірних моделей, але може бути і запозичена з іншої мови, навіть не спорідненої, у якій потреба у вираженні цього абстрактного поняття з'явилася раніше під впливом екстралінгвальних факторів.

Науковий інтерес, на нашу думку, становлять спостереження лінгвіста-когнітолога О.Д. Кошелєва про те, що абстрактна лексика має велику кількість мовних репрезентацій. Науковець вважає, що «при переході до вивчення абстрактних лексичних значень необхідно насамперед відповісти на питання: чи зберігається для них дуальна структура «Прототип ← семантичне Ядро», що притаманна основним значенням сенсорної лексики?» [Кошелєв 2015, с. 145]. Логічним підсумком спостережень ученого є така відповідь: «... головний компонент – «семантичне Ядро», що реалізує ту ж референційну, або номінативну функцію, в основного значення абстрактного слова завжди є» [Кошелєв 2015, с. 145]. Виокремлення ж прототипного компонента, на думку мовознавця, факультативне. Основне значення частіше представлене лише семантичним ядром, хоча трапляються випадки, коли саме прототипне значення виконує змісторозрізнювальну функцію і, як наслідок,

кристалізується ядерна сема. На нашу думку, у вербальній репрезентації поняття «відсутність» прототипний елемент значення переноситься і відтворюється в ядерній семі номінативних одиниць, що позначають конкретну відсутність чого-небудь [Радчук 2019 а]. Цей процес пов'язаний із апперцепцією, оскільки мовний факт виявляється не миттєво, а у взаємодії із творчим процесом осмислення соціального досвіду людиною, механізм сприйняття і пізнання одного і того ж об'єкта зберігає попередній досвід, але в той самий час фіксує нове знання і уявлення про цей об'єкт. Когнітивна лінгвістика, як і сучасна психологія, в описові процесу пізнання спирається на поняття апперцепції, що введене в мовознавство О.О. Потебнею.

У новому висвітленні концепції Ф. де Соссюра та його розуміння знакового характеру мови О.П. Просяник указує на те, що «сприйнятий цілісний акустичний образ повинен вступити в знакові відношення з формами, які вже існують у певній мові, а це може статися лише у випадку, коли в мовця є потреба висловити, виразити в мовній формі думку (поняття), для якої в цій мові ще немає лінгвальної одиниці» [Просяник 2018, с. 169].

Наші міркування, що стосуються причинно-наслідкових зв'язків прототипів *нет* і *без*, було викладено в статті «Лексико-граматична кореляція абстрактних понять («відсутність» – «заперечення» – «порожнеча»)» [Радчук 2015], а нові зібрані мовні факти не лише підтверджують наші висновки, але й дозволяють розвинути висунуту ідею і зробити додаткові узагальнення.

Укладена дослідницька картотека представлена у вигляді таблиці 4.2. (див. табл. 4.2.), у якій більшість прикладів явно виявляють кореляційні відношення з прототипами *нет* і *без*, однак трапляються і такі, у яких ці зв'язки порушені. Розглянемо кожен приклад докладніше.

Таблиця4.2

Лінгвальні репрезентанти поняття «відсутність»

Репрезентант *нет*	**Лексема**	**Репрезентант *без***
нет близких	*одинокий*	без близких
нет обуви	*босой*	без обуви
нет дома	*беженец*	без дома
нет жизни	*мертвец*	без жизни
нет воды	*жажда*	без воды
нет воды	*засуха*	без воды
нет границ	*простор*	без границ
нет вины	*алиби*	без вины
нет порядка	*хаос*	без порядка
нет ума	*идиот*	без ума
	гений	
	жалость	
нет детей		без детей

Номінативна одиниця *одинокий* (укр. *самотній*) визначає людину (чоловіка, жінку), що не має близьких, рідних, або такого, який перебуває сам за відсутності інших. Як відомо, у російській мові повні форми ад'єктивів розвинулися з коротких, спочатку існував прикметник *одинок*, слово складалося з кореня *один* і суфікса *-ок*. Як синонім у сучасній російській мові використовується ад'єктив *уединенный* (порівн. укр. *усамітнений*, *відлюдний*). У російській мовній ментальності уявлення про самотність пов'язане з почуттями жалю і співчуття. Створені складні номінації *мать-одиночка* і пізніше *отец-одиночка* констатують факт неповної сім'ї, труднощі, що пов'язані з вихованням дитини лише матір'ю або лише батьком, оскільки одній людині доводиться виконувати самому функцію, яку покладено на обох батьків. В українській мові відповідником слову *одинокий*, як уже зазначалося, виступає слово *самотній*, у якому акцент робиться на

тому, що людина живе сама, одна. У європейців ментальність інша, про що пише французький автор Ж.-К. Кофман, вивчаючи таку актуальну проблему сучасного суспільства, як життя-соло. Соціолог доходить висновку, що в Європі спостерігається глобалізація життя-соло, стрімко збільшується кількість сімей, які складаються з однієї людини, найчастіше європейці як модель особистого життя обирають автономність і не бачать у цьому нічого негативного [Кофман 2011]. На думку О.П. Просяник, «мова є наслідком культурної синергії мовного колективу» [Просяник 2018, с. 76]. У носіїв російської мови та інших слов'янських народів було закладено прагнення до колективного існування, утворення сім'ї, все це відкладало відбиток і на мову.

Лексема *босой* зафіксована не в усіх тлумачних словниках, оскільки носіям російської мови зрозуміло, що це ‘‘людина без взуття, людина, у якої немає взуття’’, і це не властиво для сучасного суспільства. Тут простежується вплив європейської культури на слов'янську: наявність рукавичок, закритого взуття виступає складовою частиною етикету, а їхня відсутність у діловому костюмі вважається порушенням етикетних формул, непристойним для відвідування офіційних заходів. Цікаві історичні відомості про аналізовану лексему знаходимо в словникові В.І. Даля. Як синонім до номінативної одиниці *босой* виступають слова *босоногий, голоногий, необутый*. Наводиться іронічний споконвічно російський фразеологізм *К босому по лапти пошел*, у якому яскраво простежується відсилання до поняття «відсутність». Слово *босой* так само, як і слово *голый* має негативну конотацію в російській мовній ментальності, що підтверджують відомості, які наведено в словникові В.І. Даля. Причому, номінативна одиниця *босой* могла характеризувати не лише людину, але коня та інших парнокопитних. Жебрацьке існування людини ототожнювало її з твариною, знижуючи статус, мабуть, тому наявність гарного, якісного взуття завжди виділяла людину з натовпу. Твірна основа *бос-* ад'єктива *босой* має високий деривaційний потенціал, оскільки від цієї основи утворюються субстантиви та дієслова, а також спостерігається процес субстантивації слова *босой*. У словниковій статті, що присвячена цієї

лексемі, наводяться субстантиви, утворені від ад'єктива *босой*, і вказується, що *босота*, *босина*, *босоножье* – нагота ніг, стан без взуття; *голь*, *нужда* (укр. *голота*, *нестатки*) у значенні злиднів. *Босая лошадь* – з поганими, слабкими копитами, протилежне *обувистая* [Даль 2010, с. 75]. Остання фраза становить несподіванку для носіїв сучасної російської мови, для більшості російськомовних людей вираз *босая лошадь* співвідноситься зі значенням лексеми *неподкованная*, хоча довідкова література подає іншу інформацію. Номінативні одиниці *босва*, *босовь* можуть позначати у деяких діалектах ступню людини, слова *босовики*, *босики*, *босоноги* вживаються в множині та позначають «опориші, черевики зі старих чобіт, взуття на босу ногу, [...] берестеники, берестові постоли на босу ногу, для дому» [Даль 2010, с. 76]; бідняків без взуття, голодранців називали *босомыка / босомыга*, *босыня*, *босомыжник / босомыжница*. Звідси і дієслова «*босеть* – обношуватися взуттям, ставати без взуття; голіти, бідніти, зубожіти. *Босеть* про коня, худобу – хворіти ногами, копитами» [Даль 2010, с. 76]. Слово *босяк* змінило своє значення і в розмовному стилі сучасної російської мови набуло пейоративної конотації. У лексиконі народу були і слова, що мають іронічну конотацію, побудовану на метафорі. До таких слів належать образні субстантиви «*босопляс*, *босохлест*, *босуля* – людина, яка ніколи не носить взуття, завжди боса; *бежать босоплясом* – босоніж, особливо по бруду або по снігу» [Даль 2010, с. 76]. У поемі «Мертві душі» М.В. Гоголь, створюючи інтер'єр поміщика Плюшкіна, акцентує увагу читача на чоботях, які стояли біля входу в будинок господаря і призначалися для зубожілих його селян: *Всякий, призываемый в барские покои,* ***обыкновенно отплясывал через весь двор босиком****, но, входя в сени, надевал сапоги и таким уже образом являлся в комнату* [М.В. Гоголь. «Мертві душі» (1842)]. Це було характерним явищем для російського села, письменник-сатирик підкреслює це вживанням прислівника *обыкновенно*, що приєднується до вислову *отплясывал через весь двор босиком*. Носіїв слов'янських мов завжди вирізняло душевне

ставлення до босих людей, співчуття до нужденних, люди без взуття викликали співчуття і жалість.

Аналогічне ставлення простежується у слов'янській культурі і до таких слів: *беженец* і *мертвец* (укр. *біженець* і *мрець*). Субстантив *беженец* має словотвірний формант, що передає агентивне значення. Як вказується у граматиках, такі субстантиви вмотивовані дієсловами і мають значення "носій процесуальної ознаки". У номінативній одиниці *беженец*, яке становить собою виняток у деривaційному аспекті, виокремлюється одиничний непродуктивний суфікс *-енец*. Субстантив *мертвец* утворений від ад'єктива шляхом приєднання частотного продуктивного суфікса *-ец* [Російська граматика 1980, с. 145]. Поняття «відсутність» зреалізовано в зазначених прикладах по-різному. Слово *беженец* стає репрезентантом поняття «відсутність» лише за умови досягнення семантичної і граматичної оформленості та цілісності слова, тобто як наслідок приєднання суфікса *-енец*. Іменники, що утворені від дієслів іншими суфіксами (*бег, бегун, бегунья, бегство*), не передають поняття «відсутність». Зауважимо, що в російській мові для передачі семантики прототипів ***нет*** *дома* і ***без*** *дома* існує субстантиват ***без****домный* і слово *бомж*, яке перестало розглядатися як абревіатура (*БОМЖ* – укр. "без певного місця проживання", а рос. "без определенного места жительства"). Незважаючи на те, що слово *беженец* може визначати людину, яка втратила Батьківщину, первинне значення "бездомний" виступає найчастотнішим.

У слові ж *мертвец* словотвірний формант не відіграє ніякої ролі в передаванні значення "відсутність життя", поняття «відсутність» міститься вже в кореневій морфемі. Спільнокореневе слово *смерть* означає "припинення життєдіяльності організму" і походить, як і аналізоване слово, з індоєвропейської прамови [Циганенко 1989, с. 386]. Наприклад, у санскриті існувало слово *амрита*, яке позначало "нектар, що здатний оживити людину". Асоціативно це пов'язано з тим, що мертву людину, тобто позбавлену ознак життя, можливо реанімувати, чого не можна зробити із трупом, і, як наслідок,

слово *мертвец* належить поряд зі словом *покойник* (укр. *покійник*, *небіжчик*) до іменників, що позначають живих істот, а слово *труп* – неживих: у формі знахідного відмінка бачу (кого?) *мертвеца*, *покойника*, але бачу (що?) *труп*. Для носіїв російської мови цей граматичний факт є одним з найбільш незрозумілих, і його зазвичай відносять до аномальних явищ. Уже згаданий вище оксюморон, створений М.В. Гоголем і винесений ним у назву поеми, *мертвые души*, якоюсь мірою передбачає можливість перетворення душі на живу, що з самого початку закладено в семантиці слова *душа*. Як підтвердження сказаного наведемо цитату з поеми: *Казалось, **в этом теле совсем не было души**, или она у него* (Собакевича – О.Р.) *была, но вовсе не там, где следует, а, как у бессмертного кощея, где-то за горами и закрыта такою толстою скорлупою, что все, что ни ворочалось на дне ее, не производило решительно никакого потрясения на поверхности* [М.В. Гоголь. «Мертві душі» (1842)]. Малюючи психологічний портрет поміщика Собакевича, автор задіяв численні стилістичні ресурси мови, щоб показати *мертвую душу* описуваного персонажа.

Семантично пов'язана пара *жажда* і *засуха* (укр. *спрага* і *посуха*), прототипами якої є вирази *нет воды* і *без воды*, також неоднаково реалізують поняття «відсутність». Перше слово належить до світу людини і тварин, а друге до світу природи. Номінативна одиниця *жажда* непрямо пов'язана з поняттям «відсутність» і визначається як "1. Потребность пить, позыв к питью. *Сильная жажда. Утолить жажду.* 2. *перен., чего и с неопр.* Сильное, страстное желание чего-нибудь (высок.). *Жажда счастья.*" [Ожегов 1987, с. 153][15]. Біологічна природа людини, організм якої складається на 70% з води, викликає потребу у воді, а її відсутність зумовлює зневоднення і смерть. У тлумачному словнику значення слова *засуха* – це "відсутність дощів, що призводить до висихання грунту і загибелі рослинності" [Ожегов 1987, с. 181]. Рослини, як і людський організм, за відсутності води гинуть.

[15] У зв'язку з перекручуванням смислу при перекладі, наводимо оригінал використаної цитати словникової статті.

Похідний від ад'єктива *сухой*, префіксальний субстантив *засуха* в значенні "тривала відсутність дощу" етимологічно пов'язаний з давньослов'янським *суха* "суша, земля" [Циганенко 1989, с. 415]. Лексична неоднозначність, що передає поняття «відсутність» і зафіксована кореневою морфемою в обох словах, заснована на прототипній базі предиката *нет* і прийменника *без*.

Незважаючи на те, що слово *простор* визначається в тлумачному словнику як «1. Свободное, обширное пространство. *Степные просторы*. 2. Свобода, раздолье. *Ребятам на даче простор*» [Ожегов 1987, с. 506][16], ця номінація безпосередньо пов'язана з поняттям "відсутність", в обох значеннях мається на увазі, що об'єкт не має меж і об'єкт без кордонів. Причому встановити чіткі межі об'єкта неможливо, оскільки ця його властивість може виявлятися різною мірою: *небезграничный*, *безграничный*, *неограниченный*. Абсолютна аналогія спостерігається і в українській мові: *небезмежний*, *безмежний, необмежений*, оскільки і в українській (*межа*), і в російській (*граница*) мовах це відносні поняття. І.О. Купіна, аналізуючи семантичне поле «граничність» в українській мові (рос. «предельность»), відносить поняття «межі» до універсальних концептів. Граничність, на думку дослідниці, «інтерпретується як категоріальне узагальнене поняття, що пов'язане з категоріями простору і часу. Граничність розглядається як конкретизатор мовної семантики взагалі, як універсальний зміст, ядро різних типів полів: семантичних, лексико-граматичних, функціонально-граматичних та ін.» [Купіна 2017, с. 5]. Поняття «граничність», яке, на нашу думку, може виявлятися більшою (максимальною) чи меншою (мінімальною) мірою, у багатьох судженнях автора ототожнюється з поняттям «відсутність», а численні наведені приклади вербалізують поняття «відсутність».

Для конкретизації абстрактного поняття «відсутність» не завжди виникало нове слово, простіше було його запозичити, якщо воно вже існувало

[16] У зв'язку з перекручуванням смислу при перекладі, наводимо оригінал використаної цитати словникової статті.

в іншій мові. Якраз у такому запозиченні спостерігається взаємовплив мов, вияв лінгвокультурного трансферу.

Запозичення слова *алиби* було пов'язане з розвитком юриспруденції та судочинства. У латині як основі правознавчої термінологічної системи *алиби* (лат. *alibi*) буквально позначало "в іншому місці", "перебування обвинуваченого у момент скоєння злочину в іншому місці як доказ його невинуватості" [Словник іншомовних слів 1989, с. 26], тобто відсутність на місці злочину. Прагнення до розмежування стилів мови і використання в них відповідної лексики поступово витіснило з ужитку прототипи ***нет*** *доказательств вины* і ***без*** *доказательств вины* (укр. *немає доказів провини* і *без доказів вини*) запозиченим, але більш офіційним *алиби*.

Давньогрецькі слова омоніми *Хаос* (*Chaos*) та *хаос* (*chaos*) залежно від значення, яке в російській мові диференціювалося за допомогою акцентуації, позначали, у першому випадку, з наголосом на першому голосному – "у давньогрецькій міфології зяюча безодня, наповнена туманом і таємницею, з якої сталося все існуюче", а в другому, – з наголосом на другому голосному, "повний безлад, плутанина" [Словник іншомовних слів 1989, с. 558]. Семантика утворених від другого омоніма ад'єктивів *хаотический* і *хаотичный* становить собою *хаос*, "безладний, переплутаний, позбавлений стрункості, системи" [Словник іншомовних слів 1989, с. 558] передає характеристики, що безпосередньо пов'язані з поняттям «відсутність» і прототипами *нет* і *без* (*нет порядка* і *без порядка*). Наприклад, *Потому-то на самых вдохновенных страницах вдруг появлялись у него какие-то ямы, провалы, и по какой-то непонятной причине этот самобытный стилист, мастер и знаток языка вдруг терял свою обычную власть над грамматикой, и получался такой синтаксический* ***хаос****, какого не встретишь и у бесталанного автора* [К.І. Чуковський. «Рєпін – письменник» (1950)].

Номінативна одиниця *идиот* прийшла у російську мову також із давньогрецької мови, має спільний корінь зі словом *идиома*, у античності вживалося у значенні "окремий", тобто не такий, як усі. У стародавніх еллінів

идиотами називали чоловіків, які не брали участі в дружніх гулянках, а також людей, які цуралися суспільства, жили відокремлено, природньо, їх вважали нерозумними чи недоумкуватими, хоча, вони, навпаки, протиставляли себе, свої ідеї громадській думці і вважали себе набагато розумнішими за інших. Визначаючи етимологію і розвиток значення слова *идиот*, А.Г. Ільяхов у книзі «Античні корені російської мови» пише, що вперше в значенні "божевільний, той, хто несповна розуму" цю номінацію в сучасному розумінні вжив лікар Парацельс у 1526 році [Ильяхов 2006]. У сучасній російській мові на базі первинного значення "людина, яка страждає недоумством, ідіотизмом" розвинулося вторинне "дурна людина, недотепа, дурень (розм., лайл.)" і з'явилася лексема у формі жіночого роду: субстантив – *идиотка* [Ожегов 1987, с. 194]. Зазначена лексема, хоч і має знижену конотацію і передає зневажливий відтінок, усе ж належить до досить поширеної лексики. Неадекватних людей, вчинки яких свідчать, що в них немає розуму, або вони без розуму (рос. *нет* ума или *без* ума), досить-таки часто називають *идиотами*. Паралельно існуючий субстантиват *безумец* (порівн. укр. *божевільний*) має інше значення і в значенні "божевільний" (рос. "сумасшедший") вже в сучасній російській мові не вживається.

Незважаючи на високий експланаторний потенціал поняття «відсутність», не завжди і не всі вербальні експлікації можна пояснити через використання цього поняття. Лексема *гений*, починаючи з епохи Відродження, вживається у значенні "творча індивідуальність", була запозичена в російську мову в епоху Петра I з німецької (*Genius*) і сходить до латинського (*genus*). Зазначений субстантив, на відміну від попереднього запозичення, не може бути пояснений через використання поняття «відсутність». Навпаки, слово *гений* характеризується застосуванням поняття «наявність» і визначається як "людина, що володіє вищими творчими здібностями" [Циганенко 1989, с. 79]. Особливістю цієї мовної одиниці виступає і те, що вона використовується в російській мові лише у формі чоловічого роду, що виступає виявом значення

“відсутності” на граматичному зрізі мови. У цьому й аналогічних прикладах спостерігається вплив семантики на граматику.

Як показують багато прикладів, запозичення спостерігаються у двовекторній площині: за ознакою відсутності та за ознакою наявності. Однак це стосується не лише запозичень. Наприклад, субстантив російської мови *жалость* утворений від ад’єктива *жалкий* (укр. *жалюгідний*), висхідного до загальнослов’янського іменника *жаль* (укр. *жаль, шкода*), семантика якого “жаліть, печаль, туга” [Циганенко 1989, с. 126]. Гіпотетично можливе пояснення значення слова *жалость* через використання прототипів *нет* і *без* та антоніма *радость*, але семантика дієслів, з якими досліджуване слово генетично пов’язане, не дозволяє цього зробити. В етимологічній довідці наводяться такі відомості: «Праслав. **gelъ* образовано с пом. темы ъ от глагола **gelti* “страдать”. Ср. с гласн. *-е-*: др.-рус. и ст.-сл. *желѧ* < *желја* “скорбь, плач”, *желение* “сожаление; плач”; в.- уж. *zel* “жаль”; болг. *жалба* “сожаление, горе”; лит. *gela* “боль”, *gelus* “жалкий”. Сущ. *жаль* “скорбь” дало с суф. *-ѣ-ти* глаг. *жалѣти* < *жалеть* “проявлять жалость, сострадание к кому-либо, оберегать, щадить”, от глаг. с суф. *-об-а* сущ. *жалоба* “сетование”, “заявление о незаконном действии со стороны кого-то” [Циганенко 1989, с. 126][17]. Історичні факти підтверджують нашу думку про те, що пояснювальний потенціал поняття «відсутність» має обмеження.

Необхідно уточнити, що прототипи *нет* і *без* можуть не знайти своєї вербальної експлікації в конкретному слові. У російській мові немає номінації, що позначає жінку *без детей*, у якої *нет детей*. У давнину в російській мові використовували номінативну одиницю *неродица*, яка в наш час вийшла з ужитку і належить до архаїчної лексики. У словниковому складі російської мови є субстанттивовані ад’єктиви, до структури яких увіходять префікси *не-* і *без- / бес-*: *неплодная* и *бесплодная*, але окрема лексема

[17] У зв’язку з перекручуванням смислу при перекладі, наводимо оригінал використаної цитати словникової статті.

відсутня. Щодо тваринного та рослинного світу в таких випадках вживають слово *яловая*. У словникові В.І. Даля вказується, що «*яловая* – не стельная, не суягняя, не жеребая, без приплоду, порожжая, праздная; не давшая еще приплоду. *Яловая рыба* – без икры. О дереве либо кусте: бесплодный, не дающий плода. Порожний, пустой, не в деле, лежащий впусте. *Яловые земли* – покинутые надолго в залежь» [Даль 2010, с. 734][18].

Цікавим є спостереження про те, що і в інших мовах або не існує такої номінації, прототипами якій були б вирази *нет детей* і *без детей*, або вона використовується зрідка. Можна припустити, що в цьому разі поняття «відсутність» є мовною універсалією. Якщо в російській мові показники прототипів *нет* і *без* знаходяться у препозиції до слова, то в англійській мові один з формантів займає ініціальну позицію у слові, а інший – фінальну, при цьому обидва є частиною слова. Найбільш уживаним в англійській мові є слово *childless*, яке позначає "бездітний", вживається стосовно жінки або сімейної пари. Існують й інші позначення: *barren* "безплідний" про ґрунт, про фруктові дерева, про тварин (самок), про жінок дуже рідко, *infertile* "безплідний" про тварин і жінок, *fruitless / unfruitful* "безплідний" про дерева, вторинна номінація "марний" (укр. *марні зусилля*, рос. *тщетные усилия*), *acarpous* "неплодоносний, безплідний" є науковим терміном із латини.

Відомий мовознавець-когнітолог О.С. Кубрякова, розглядаючи словотвірне значення формантів різних частин мови, стверджує, що «у морфологічних структурах з суфіксом *-less* останній маркує певний тип відношень – відсутність того, що позначено похідною основою (пор. *tactless* – "позбавлений такту", *bloodless* – "безкровний", *lifeless* – "неживий" тощо)» [Кубрякова 2008, с. 144]. Зауважимо, що існує таке значення лише остільки, оскільки «відсутність» описується щодо властивостей, які пов'язані з наявністю зазначеної мотивувальним словом характеристики. Загалом тому словотвірне значення і складається як найменувальна ознака, яка пов'язана з відсутністю того, що позначено похідною основою, тобто значення, в якому

[18] Так само.

формантом виражена лише одна з його складових частин [Кубрякова 2008, с. 144 – 145]. Відсутність номінації, яка позначає бездітну жінку, у російській мові пов'язана з тим, що в слов'янському етносі перше і головне призначення жінки полягає в дітонароджувальній функції, природним і логічним виступає наявність у жінки дітей, її здатності продовжувати рід. Проте останнім часом спостерігаємо заміну лакуни в російській мові запозиченням із англійської мови *baby-free*, що свідчить про поступове заповнення «ніші» внаслідок екстралінгвальної затребуваності омовлення поняття. Проте номінативна одиниця *child-free* з семантикою "усвідомлена відмова мати дитину" в перекладах на російську мову не використовується, а замінюється виразами з цією семантикою.

Аналіз мовного матеріалу дозволяє констатувати існуючі мовні факти. Відзначимо, однак, що мова знаходиться постійно в русі, і передбачити перспективи змін неможливо, чи будуть заповнені «ніші», чи залишаться «порожні клітинки» в лексико-семантичній підсистемі мови, стверджувати однозначно не можна. Цитата з лекцій Ф. де Соссюра про постійний розвиток мови, про безперервні її зміни: «не можна знайти такої мови, котра перебувала б у стані спокою і нерухомості» (Цит. за [Просяник 2018, с. 78]) – підтверджує наші спостереження.

4.1.3. Кореляція поняття «відсутність» з реалізацією діалектичних принципів економії та надмірності в мовній системі. У словниковому складі будь-якої мови, в цьому випадку російської, міститься абстрактна лексика, до якої належать слова-поняття, що не мають реального предметного втілення. Ці слова лише позначають стани, процеси, якості, почуття. Субстантиви і похідні від них ад'єктиви з абстрактною семантикою з'явилися вже в праслов'янський період, про що свідчать і найдавніші деривaційні засоби (префікси *не-* і *без- / бес-*), дякуючи застосуванню яких вони утворилися. Зазначені словотвіні афікси з семою 'відсутність' об'єднують абстрактну лексику зі значенням "відсутність". Особливий статус

у парадигмальній організації зазначеної лексики посідає поняття «відсутність», протиставлене поняттю «наявність». На основі сем ‘наявність’ vs ‘відсутність’ виокремлюються опозити: *осторожность* vs *беспечность* (стан), *желание* vs *нежелание* (почуття), що об’єднує абстрактну лексику, яка репрезентує семантику “відсутність” різними способами.

Наявні в мовній системі словотвірні моделі, сформовані універсальними способами застосуванням деривaційних засобів із семою ‘відсутність’, корелюють із принципами мовної економії та мовної надмірності. Зазначені принципи належать до діалектичних, на їх основі співіснують у мові різні системні явища, які перебувають у відношеннях взаємозв’язку і взаємовиключення, що знаходить реалізацію у привативній структурі системи мови. Зауваження Л.М. Марчук про реалізацію принципів економії та надмірності в складних поліпредикативних моделях, яка виявляється «в кількісному переважанні елементів форми над елементами змісту в надлишкових структурах і в переважанні елементів змісту над елементами форми в економічних структурах» [Марчук 1993, с. 55], можна повною мірою віднести і до деривaційних моделей.

На рівні деривації простежується взаємозв’язок між зазначеними діалектичним принципами і моделлю, яка може бути більш чи, навпаки, менш пристосованою до якогось одного конкретного принципу. Л.М. Марчук це розглянула на рівні синтаксису і співвіднесла синтаксичні моделі поліпредикативних складних речень із принципами економії та надмірності. Аналогічні механізми трапляються і серед словотвірних моделей. Економія vs надмірність також складають бінарну опозицію, що ще раз демонструє закономірності мислення людини.

У системі російської мови спостерігається регулярний процес утворення префіксальним і префіксально-суфіксальним способами ад’єктивів, що передають поняття «відсутність», яке формується під впливом апперцепції через перетворення прототипів *нет* і *без* у репрезентанти з префіксами *не-* та / або *без- / бес-*. За зауваженням О.С. Снитко, «апперцептивні процеси, що

лежать в основі створення похідних НО (номінативної одиниць – О. Р.), можуть мати різний характер, що і знаходить свій вияв у формуванні найменувань, які значною мірою розрізняються за своєю мовною технікою, – конструктивно похідних, що будуються на базі поєднання значущих одиниць мови, і семантично похідних, які належать до сфери вторинної номінації» [Снитко 1990, с. 44].

Необхідно відзначити, що вторинні номінації вирізняються структурною стабільністю і здатністю до гнучкої адаптації в лексико-семантичному плані. Це, як нам видається, пов'язано з когнітивними можливостями людини, що володіє інтелектуальними вміннями і навичками. Як зазначає мовознавець-когнітолог К.В. Рахиліна, аналізуючи ідеї та гіпотези когнітивної семантики, «одне з відкриттів когнітивної психології полягає в тому, що когнітивна діяльність вимагає поєднання двох принципів: структурної стабільності (structural stability) і гнучкої пристосовності (flexible adaptability). Іншими словами, для її ефективності, з одного боку, потрібно принаймні на якийсь час – зберігати постійний спосіб організації системи категорій, а з іншого боку, система повинна бути досить гнучкою, щоб мати можливість пристосовуватися до змін. Прототипна організація значення оптимальним чином задовольняє цим вимогам, тому що прототип має сильний стабільний центр, що дозволяє носіям мови легко виділяти прототипні значення і відрізняти їх одне від одного, і більш аморфну, піддається змінам, залежну (dependent, в термінології Б. Хокінса [Hawkins 1988]) периферію» [Рахиліна 2010, с. 365]. Ми поділяємо цей погляд і вважаємо, що прототипи *нет* і *без*, беручи участь у створенні словотвірного значення похідних слів, трансформують та актуалізують семантику "відсутність" у новій номінації.

Для словотвірного підрівня мовної системи характерне виконання сполучнникової функції між лексико-семантичним і граматичним стратумами, оскільки саме на етапі деривації відбуваються перетворення лексико-семантичного плану, що підготовлені граматикою мови.

Мовна об’єктивація нових смислів, яка фіксує поняття «відсутність», разом із тим зберігає внутрішню форму субстантивів, що виступають як похідні основи. Внутрішня форма певним чином співвідноситься з закріпленим значенням і впливає на семантику вторинної номінації. Відмінності в структурі похідних ад’єктивів визначаються префіксами *не-* або *без- / бес-*, підкреслюють і конотативні відмінності в їхньому змісті. Наприклад, ад’єктиви ***без****властный* і ***не****властный*. Обидва слова збігаються в значенні “відсутність влади що-небудь робити”, але друга номінативна одиниця означає ще і “відсутність схильності наказувати”, що є реалізацією діалектичного принципу економії.

Незважаючи на те, що варіативні утворення мають спільну внутрішню форму, вони не завжди є абсолютними синонімами, диференціація значення відбувається на рівні деривації, коли слово отримує додаткове словотвірне значення. Нюанси лексичних значень слів, утворених префіксами *не-* або *без- / бес-*, не завжди дозволяють використовувати їх субституційно. Як приклад можна навести деривати ***без****гласный* ("занадто боязкий, такий, що не виражає своєї думки") і ***не****гласный* ("той, що не відомий іншим, не явний, таємний").

Утворення варіативних ад’єктивів від іменників, що називають одну реалію, пов’язано з різним їх осмисленням та закріпленням на практиці комунікантами, які віддають пріоритет конкретній мовній формі. Як пише О.С. Снитко, вторинні номінації завжди пов’язані з соціальною апробацією: «Будучи породженням соціальної природи людини, мова завжди виступає продуктом її творчості. Звідси різного роду процеси, що відбуваються у мовній дійсності, детерміновані не лише і не стільки явищами самої дійсності, скільки потребами когнітивної та комунікативної діяльності людини» [Снитко 1990, с. 18]. Висловлена думка підтверджує наше уявлення про те, що в процесі когнітивної діяльності відбувається лише нагальна деривація вторинних номінацій і селекція мовних засобів, які, у свою чергу, відбивають процеси мовної надмірності та економії.

В основі мовної надлишковості, на нашу думку, знаходиться принцип деривaційної аналогії, а економія мовних засобів виступає наслідком прояву алогізму, тобто порушення аналогії. Поняття «відсутність» корелює і з діалектичним принципом надлишковості, і з діалектичним принципом економії мовних одиниць.

Л.М. Марчук, досліджуючи вияв надлишковості та економії в багатокомпонентних складних синтаксичних конструкціях, підкріплює свою думку положеннями концепцій мовознавців Р.О. Будагова, Г.Г. Інфантової, Р.О. Якобсона і вказує, що принципи економії та надмірності знаходяться в основі діалектичного протиріччя, яке є однією з рушійних сил процесу еволюції мови як засобу комунікації [Марчук 2012, с. 104]. Також лінгвісти відзначають, що названі принципи належать до загальномовних тенденцій і виявляються в усіх стратумах мовної системи, але при цьому мають особливості реалізації. Встановлення специфіки вияву принципів економії та надмірності під час формування поняття «відсутність» на рівні деривації розкриває механізми лексико-семантичних змін, що зумовлені граматикою російської мови.

Під впливом психічного процесу апперцепції може бути створена одна вторинна номінація або дві вторинні номінативні одиниці. У першому випадку можливий лише один дериват, наприклад: ***бес****пощадный* (укр. *нещадний*) з префіксом *бес-*, а дериват з префіксом *не-* відсутній у російській мові. У другому випадку існують похідні з двома різними префіксами, наприклад: ***без****радостный* і ***не****радостный*. Пояснення цьому факту реального функціонування мовних одиниць знаходимо у висловленні О.С. Снитко про те, що «фундаментальною рисою людської психіки виступає її апперцептивний характер, тобто залежність сприйняття, осмислення нових предметів і явищ від уже наявних знань, минулого досвіду, а також від психічного стану людини. Завдяки конкретному досвіду особистості, кожна нова дія світу набуває особливого сенсу, кожен новий предмет (явище), що відбите свідомістю, включається в систему асоціацій відповідно до установки

сприймаючого суб'єкта» [Снитко 1990, с. 19]. Дійсно, в одних випадках асоціативне мислення сприяє створенню синонімічних рядів, аналогічних структурних утворень, в інших випадках – виявляється достатнім лише для однієї номінації. І в цьому спостерігається етнокультурна специфіка мовної системи, що формується її носіями. Створення, збереження і трансляція знань, досвіду здійснюється людиною через використання нею ж сконструйованих лексем і грамем, які були їй необхідні в комунікативній та когнітивній практиці. Таким способом відбувається внутрішній лінгвокультурний трансфер.

Типологійні особливості обраних для аналізу номінативних одиниць полягають у тому, що вони становлять деривати, які утворені в основній масі за двома словотвірними моделями (ад'єктив + префікс *не-* / префікс *без- / бес-* або субстантив з прийменником *без- / бес-* + суфікс *-н-*). В.Г. Варіна акцентує увагу на тому, що «в репрезентації апперцептивного образу, який кладеться в основу похідної НО (номінативна одиниця – О. Р.), беруть участь значущі одиниці мови – морфеми і лексеми, які, фіксуючи ознаки позначуваного, формують інформаційну структуру – особливий "синхронний компонент семантики" НО" [Варіна 1976, с. 237]. Вторинна номінація створюється на основі взаємодії семантики деривaційних елементів, які, з'єднуючись, вступають у відношення гомоморфізму і зумовлюють зміст новоутворень.

Уточнимо, що якщо основним засобом вираження негації в російській мові виступає частка *не*, яка може входити в структуру слова як префікс, то для позначення відсутності поряд із зазначеною мовної одиницею використовується і префіксальна морфема *без- / бес-*, що здатна формувати синоніми до слів з префіксом *не-*. Слова з префіксом *не-* в певних контекстах можуть пом'якшити або нейтралізувати негацію, яка в дериватах з *без- / бес-* виражена чіткіше і категоричніше. Детальніше зупинимося на цьому, аналізуючи мовний матеріал.

Приклади дослідної картотеки можна розподілити на кілька блоків, які будуть описані нижче:

1 блок: слова, утворені від двох прототипів з ідентичним значенням;

2 блок: деривати, сформовані лише від одного прототипу (*нет* або *без*);

3 блок: ад'єктиви, утворені від двох прототипів з різною семантикою;

4 блок: абстракти, асоціативно пов'язані з деривaційною основою.

Виділені блоки дозволяють згрупувати і розмежувати вторинні номінації, на основі чого створити семантико-деривaційну типологію дериватів з префіксами *не-* та / або *без- / бес-*, які відбивають поняття «відсутність» у російській мові.

Прототипи *нет* і *без* мають необмежений потенціал в аспекті створення на їхній основі вторинних номінацій під впливом апперцепції та актуалізації внутрішньої форми слів. О.С. Снитко висловлює припущення про те, що «ступінь актуальності внутрішньої форми різних СПН (семантично похідних найменувань – О. Р.) з тотожною зовнішньою формою зумовлений соціально-прагматичними чинниками, а саме, актуальністю / неактуальностью реалії, яку позначають в певний період часу, особливостями інформаційного запасу носіїв мови, особливостями їх тезаурусу» [Снитко 1990, с. 66]. Нам імпонує таке бачення проблеми, оскільки створені деривати, що пов'язані з поняттям «відсутність» чого-небудь, були необхідні носіям російської мови в конкретний історичний період і для конкретних комунікативних потреб.

Виокремлені нами блоки на основі аналізу мовного матеріалу стимулювали створення семантико-деривaційної класифікації. Ми вважаємо, що семантико-деривaційна типологія віддзеркалює частотність, регулярність і типовість лексем з префіксами *не-* і / або *без- / бес-*, що закріплені у свідомості індивідуумів і фіксуються лексикографічними джерелами. Проведемо лінгвальний огляд відповідно до семантико-деривaційної класифікації, враховуючи кореляцію поняття «відсутність» з принципами мовної економії та мовної надмірності.

Семантико-деривaційна класифікація.

1. Деривати з ідентичним значенням.
2. Мовна фіксація одного деривата.
3. Деривати з різною семантикою.
4. Різнопланова репрезентація дериватів.

Паралельно існуючі вторинні утворення з ідентичним значенням міцно утримуються в мові та мовленні, що представлено в таблиці 4.3 (див. табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Деривати з ідентичним значенням

Репрезентант *нет*	**Лексеми з префіксами *не-* або *без-* / *бес-***	**Репрезентант *без***
нет чести	***бес****честный* ***не****честный*	без чести
нет пользы	***бес****полезный* ***не****полезный*	без пользы
нет успеха	***без****успешный* ***не****успешный*	без успеха
нет пробуждения	***бес****пробудный* ***не****пробудный*	без пробуждения
нет уюта	***бес****приютный* ***не****приютный*	без уюта
нет вины	***без****винный* ***не****винный*	без вины
нет обиды	***без****обидный* ***не****обидный*	без обиды
нет счастья	***бес****счастный* ***не****счастный*	без счастья

Наслідки розвитку системи абстрактних номінацій відображено в аналогії утворення ад'єктивів-синонімів: ***бес****честный* та ***не****честный*, ***бес****полезный* та ***не****полезный*, ***без****успешный* та ***не****успешный*, ***бес****пробудный* та

***не**пробудный*, ***бес**приютный* та ***не**приютный*, ***без**винный* та ***не**винный*, ***без**обидный* та ***не**обидный*, ***бес**счастный* та ***не**счастный*. Різне маркування семи ‘відсутність’ не впливає на переданий сенс, що виявляється в мовленнєвій практиці, під час якої носії російської мови обирають у конкретній комунікативній ситуації необхідний мовний знак.

Вторинні номінації зі значенням “відсутність чого-небудь” ***бес**честный* та ***не**честный*, ***бес**полезный* та ***не**полезный*, ***без**успешный* та ***не**успешный*, ***бес**пробудный* та ***не**пробудный* ідентифікуються як семантично рівнозначні, стилістично немарковані, синтагматично як не закріплені, які передбачають двосторонню заміну в контекстах різних дискурсів. Інтегральна семантична ознака, що з’єднує зазначені абстрактні ад’єктиви у пари, закріплена через застосування таких словотвірних моделей, коли приєднується префікс із семантикою “відсутність”. У разі ***бес**пробудный* та ***не**пробудный* деривaційною основою слугує застаріле слово *пробудный*, яке в наш час рідко трапляється і використовується в основному для створення мовної гри слів.

Аналогічно подано й пару ***бес**приютный* та ***не**приютный*, що є похідними від застарілого *приютный*, яке в сучасній російській мові замінено на слово *уютный*. Уточнимо, що префікс *при-* належить до прадавніх деривaційних засобів і зберігає семантику “наявність чого-небудь”, тобто *приютный* має значення “наявність затишку” (рос. “наличие уюта”). Йому протиставлені обидва абстрактні ад’єктиви ***бес**приютный* та ***не**приютный*, оскільки з приєднанням префіксів *бес-* і *не-* вони означають “відчуття занедбаності, самотності”, входять в один синонімічний ряд разом із словами ***без**домный*, ***бес**кровный*, ***бес**призорный*, ***не**прикаянный*, *сирый*, ***бес**пристанищный*, ***бес**притульный*, ***бес**причальный*, мають негативну конотацію, асоціативно пов’язану з поняттям «відсутність». У більшості випадків, що наочно експонують приклади, слова з префіксом *без- / бес-* є більш уживаними, хоча семантика лексем з префіксом *не-* виявляється тотожною. У тексті поеми «Мертві душі» М.В. Гоголя

спостерігаємо складний оказіоналізм, до структури якого включено прислівник, що утворений від прикметника ***не****приютный*, який посилено прислівником із підкреслено зневажливим відтінком: *Жизнь при начале взглянула на него как-то* ***кисло-неприютно****, сквозь какое-то мутное, занесенное снегом окошко: ни друга, ни товарища в детстве!* [М.В. Гоголь. «Мертвые души» (1842)]. На нашу думку, ад'єктив ***не****приютный* не вирізняється безапеляційністю й імперативністю порівняно з ад'єктивом ***бес****приютный*, незважаючи на те, що абстракти є абсолютними синонімами.

Не увійшли до таблиці ад'єктиви ***бес****приветный* та ***не****приветный*, які трапляються в тлумачних словниках зрідка і не належать до нормованої лексики літературної російської мови. Номінативна одиниця ***бес****приветный* – застаріла, а слово ***не****приветный* – розмовне. Ад'єктиви утворені конфіксальним (префікс *бес-* + суфікс *-н-*) і префіксальним (префікс *не-*) способами. Номінативна одиниця *приветный*, як і в попередньому прикладі *приютный*, зберігає семантику "наявності". Ад'єктиви ***бес****приветный* та ***не****приветный* є синонімами, що визначають людей, предмети і явища природи, які мають значення "позбавлені привітності, що виражають непривітність". Антонім *приветный* вмотивований словом *привет*, що походить від слова *вече*. Слово, що позначає "народні збори у Стародавній Русі" *вече* належить до слов'янської лексики, походить від праслов'янського * *vetje*, що утворено через застосування суфікса * *-j-e* від *vetъ* "гілка": спочатку "прибути з символом добрих намірів – з гілкою", потім "вітати", пізніше з'являється значення "говорити" [Циганенко 1989, с. 57].

Низка абстрактних ад'єктивів (***без****винный*, ***не****винный*, ***не****виновный*) також зазнала змін у процесі історичного розвитку російської мови. Позначимо семантичні відмінності виділених абстрактів: «*Невинный* (порівн. укр. *невинний*) – той, що не має за собою провини, не здійснив жодного проступку або злочину. *Невиновный* – (порівн. укр. *невинний*) зазвичай вживається (частіше в короткій формі), коли мова йде про проступок або

злочин, причому в офіційно-діловому мовленні має термінологійний характер» [Словник синонімів російської мови у двох томах. Т. І. 1970, с. 628]. Номінативна одиниця ***без****винный* є абсолютним синонімом до слова ***не****виновный*, а до іншого прикметника ***не****винный* є синонімом лише у значенні “не має вини”. Слово ***без****винный* активно використовувалося носіями російської мови в XIX столітті, потім зникло з ужитку і перестало входити до активного словникового складу лексичної системи російської мови. Зазначене слово має ще додаткові значення: “щирий, простодушний, наївний”; “нешкідливий, не вартий осуду”; “незайманий, цнотливий”. У розмовному стилі і діалектній мові нерідко спостерігається абстракт ***не****виноватый* (порівн. укр *невинний*), який має тотожну семантику з описаними ад’єктивами.

Для слова ***не****винный* притаманне інше значення "той, що не заподіює неприємностей", яке зумовлює синонім ***без****обидный* (укр. *нешкідливий*), утворений через приєднання конфікса *без- / бес-* + *-н-*. Поряд з цими синонімами існує абстракт *необидный*, що доповнює парадигму тотожних за семантикою слів: ***не****винный*, ***без****обидный*, ***не****обидный*.

На відміну від попередніх прикладів, синонімічна пара ***бес****счастный* та ***не****счастный* утворена за іншою словотвірною моделлю (від субстантива *счастье*). В активному словникові сучасної російської мови не збереглося слово ***бес****счастный*, воно замінене іншим синонімом із префіксом *не-*: ***не****счастливый*. У сучасній російській мові збереглося і відтворюється в антропонімах, зокрема у прізвищах, перший ад’єктив: ***Бес****счастный* та ***Бес****счастных*. Можна припустити, що такий зсув селекції на користь регулярності частки *не-* стався у зв’язку з труднощами артикуляції, що пов’язано з двома протилежними фонетичними процесами: асиміляцією і консонантною дисиміляцією на стику префікса і кореня у слові ***бес****счастный*. Внаслідок цього спостерігається витіснення зазначеного слова з активного складу мови. Ми вважаємо, що в мовленнєвій практиці перевага зазвичай віддається більш простій у плані вимови лексичній одиниці.

Функціонування в мовленні й закріплення в лексико-семантичній підсистемі мови двох варіантів дериватів спільнокореневих синонімів із рівнозначною семантикою виступає, на нашу думку, виявом мовної надмірності. Зазначені абстрактні ад'єктиви мають однакову семасіологічну історію, виявляються асоціативно і деривaційно об'єднаними в один синонімічний ряд, що дає змогу вживання двосторонній субституції.

Семантико-деривaційний типологійний підхід фіксує і мовні референти лише одного деривата: або з префіксом *без- / бес-* або з префіксом *не-*, приклади яких представлено в таблиці 4.4. (див. табл. 4.4.).

Таблиця №4.4

Мовна фіксація одного деривата

Репрезентант *нет*	**Лексеми з префіксами *не-* або *без- / бес-***	**Репрезентант *без***
нет дна	***без****донный* ***не-***	без дна
нет меры	***без****мерный* ***не-***	без меры
нет души	***без****душный* ***не-***	без души
нет жалости	***без****жалостный* ***не-***	без жалости
нет толку	***бес****толковый* ***не-***	без толку
нет цвета	***бес****цветный* ***не-***	без цвета
нет совести	***бес****совестный* ***не-***	без совести
нет доступа	***не****доступный* ***без-***	без доступа
нет справедливости	***не****справедливый* ***без-***	без справедливости
нет благозвучия	***не****благозвучный* ***без-***	без благозвучия

Обсерваційні дані, представлені для наочності в таблиці 4.4., виявляють створення репрезентантів із семою ‘відсутність’ лише з одним префіксом (*не-* або *без- / бес-*) від відповідних прототипів *нет* або *без*.

Абстрактні ад’єктиви з префіксами *без- / бес-* або *не-* вмотивовані через застосування поняття “відсутність”: ***без****донный* (“не має дна”), ***без****мерный* (“не має міри”), ***без****душный* та ***без****жалостный* (“не має співчуття”), ***бес****толковый* (“такий, у якого немає толку, немає розуміння, немає міркування”), ***бес****цветный* (“не має колірного маркування”), ***бес****совестный* (“відсутність честі і совісті”), ***не****доступный* (“не дає доступу”), ***не****справедливый* (“не має почуття справедливості”), ***не****благозвучный* (“відсутність звукової гармонії”). Уточнимо, що в діалектній лексиці російської мови існує ад’єктив ***не****жалостный*, який іноді трапляється в художніх текстах для створення мистецького образу, особливо в описові портрета персонажа.

Синонімічний ряд зі споконвічним слов’янським дериватом ***не****благозвучный* становить запозичена лексика: *дисгармоничный*, *дисгармонический*, *какофонический*. Можемо припустити, що це пов’язано зі вживанням цієї лексеми в дискурсах, що належать до музичного мистецтва. Номінативні одиниці цієї парадигми є синонімами і визначаються таким чином: «Позбавлений благозвучності, який ріже слух неприємним поєднанням звуків. Слово ***не****благозвучный* (укр. *немилозвучний*) характеризує мовлення, вірші, музику, а також звуки, що видаються тваринами; окремі слова є книжними, характеризують переважно музику, звуки, причому *дисгармоничный* і *дисгармонический* вказують на відсутність співзвучності, гармонії, *какофонический* підкреслює крайню немилозвучність, хаотичне нагромадження звуків, різких для слуху» [Словник синонімів російської мови у двох томах. Т. І. 1970, с. 624]. Необхідність створення синоніма-деривата з префіксом *без- / бес-* до слова ***не****благозвучный* зникла у зв’язку з заповненням порожньої «ніші» іншомовною лексикою, яка активно використовується в міжкультурному професійному середовищі. Поняття

"відсутність" передається в наведених номінативних одиницях *дисгармоничный* і *дисгармонический* приєднанням префікса латини та грецької мови *дис- / диз-*, який означає “поділ, заперечення, відсутність, протиставлення”. У слові *какофонический* поняття “відсутність” виявляється лексико-семантично (від грецького *kakos* – “поганий, дурний” і *phone* “звук” [Словник іншомовних слів 1989, с. 212]), сприйняття наявності поганих звуків асоціативно пов’язане з відсутністю гарних звуків, тобто милозвучних.

Абстракт ***бес**толковый* (укр. *безглуздий*) не має пари, хоча гіпотетично можливе існування номінативної одиниці з префіксом *не-*, в якій так само було б вербалізоване значення “не бере в толк, не розуміє”. Що стосується ад’єктива з префіксом *бес-*, то він є давнім і представлений досить широко в різних типах дискурсів, починаючи з фольклорних текстів (*Кто без долгов, а кто **бес**толков. От **бес**толкового человека жди **бес**толковой речи и **бес**толковых распорядков. **Бес**толкового учить – только себя трудить. И **бес**толков, да памятлив, на обещания. И готово, да **бес**толково. **Бес**толково село, так не почто в него*). Виокремлене в лексикографічних описах слово ***бес**толковый* має таке тлумачення: «**Бестолковый, бестолочный** – в ком или в чем нет толку, смысла, непонятливый, тупой, беспорядливый, опрометчивый; непонятный, бессмысленный, неотчетливый; не обещающий пользы, не достигающий цели» [Даль 2010, с. 54][19]; «**Бестолковый**. **1.** Непонятливый, глупый, несообразительный. *Бестолковый человек*. **2.** Беспорядочный, невразумительный, неразумный. *Бестолковый рассказ*.» [Ожегов 1987, с. 41][20]. Як синоніми виступають слова, половина з яких має префікси *не-* або *без- / бес-: суетливый, лихорадочный, **бес**порядочный, хаотичный, **бес**системный, **не**умелый, глупый, **бес**смысленный, **бес**полезный, **без**мозглый, идиот, тупой, пустой, несуразный, **не**складный, **не**сообразительный, **не**понятливый, **не**догадливый* (порівн. укр. *метушливий, гарячковий, **без**ладний, хаотичний, **без**системний,*

[19] У зв’язку з перекручуванням смислу при перекладі, наводимо оригінал використаної цитати словникової статті.
[20] Так само.

***не**вмілий, дурний, **без**глуздий, дурний, ідіот, тупий, порожній, **не**зграбний, **не**складний, **не**кмітливий, **не**тямущий*). У двотомному «Словнику синонімів російської мови» за редакцією А.П. Євгеньєвої зазначено семантичні нюанси домінанти синонімічного ряду ***бес**толковый* і ті, що входять до цієї парадигми синонімів, робиться акцент на тому, що «в слові ***бес**толковый* (укр. *нетямущий*) з більшою різкістю дається негативна характеристика» [Словник синонімів російської мови у двох томах. Т. І. 1970, с. 65]. Звернемо увагу на те, що в безпрефіксних номінаціях сема ‘відсутність’ міститься у кореневій морфемі. Також вважаємо за потрібне уточнити, що сполучення ***не** толковый* використовується для посилення заперечення в зіставних синтаксичних конструкціях: ***не** толковый, а **бес**толковый ответ* (порівн. укр *не розумна, а безглузда відповідь*). Протиставлення закріплено і орфографічно роздільним написанням частки *не*.

Ю.О. Шепель розглядає подібне явище і фіксує такий мовний факт, як відсутність нормованого приєднання до основ прикметників із суфіксами а*т(ый), -аст(ый)* префіксів *без- / бес-*. Наведені приклади стосуються лише прикметників, що вмотивовані іменниками зі значенням “частини тіла” (*безногий – неногастый – *безногастый*). Описуючи подібні семантичні відношення, учений зазначає: «У цьому випадку проявляється тісна взаємодія між семантикою префікса і суфікса. Функція заперечення, що передається префіксом, більш безпосередньо пов’язана зі значенням суфікса, ніж з семантикою самого кореня» [Шепель 2012, с. 204]. Дійсно, описаний фрагмент становить інтерес як мовна фіксація вияву морфологічної асиметрії.

Указуючи й аналізуючи префіксальні утворення, що передають значення «відсутність» чого-небудь, хочемо провести паралель з міркуваннями данського лінгвіста О. Єсперсена з приводу вираження заперечення в індоєвропейських мовах. Науковець, розглядаючи суперечливі і протилежні поняття, а також виниклі при цьому значення заперечення, подвійне і кумулятивне заперечення, звертається до історії заперечних висловів, зокрема до наявності подвійного заперечення і його зникнення

в германських мовах. Мовознавець пише про те, що «якщо в сучасній англійській і в сучасній німецькій мові повторення заперечень стало траплятися не так часто, як раніше, то одна з причин, ймовірно, полягає в тому, що фонетично невагомі *ne* і *en* були заміщені в цих мовах більш повними *not* і *nicht*, хоча цьому наслідкові сприяла шкільна логіка і вплив латини» [Есперсен 2002, с. 385 – 386]. Виходячи зі сказаного, можемо припустити, що фонетично «недостатнім» для передавання поняття «відсутність» виступає префікс *не-* на відміну від звучнішого і фонетично «повного» префікса *без- / бес-*. Прототип *без* зберігається у вторинній номінації повністю, а прототип *нет* – частково, він втрачає кінцевий приголосний, тим самим послаблюючи своє звучання у вторинній номінації і знижуючи фонетичну і семантичну значущість, які стають взаємопов'язаними.

Наведені приклади демонструють відсутність суворої закономірності під час деривації, коли приєднуються префікси *не-* і *без- / бес-*. Той лінгвальний факт, що не всі ад'єктиви мають варіативну опозиційну пару, зумовлений історичним розвитком російської мови, впливом психологічних і соціокультурних чинників. Вибіркове ставлення до використання конкретної лексичної одиниці виступає виявом принципу мовної економії.

Семантико-дериваційна типологія передбачає диференціацію вторинних номінацій, до яких належать деривати з ідентичним значенням і деривати з різною семантикою. Останні систематизовані в таблиці 4.5. (див. табл. 4.5.).

Формування ад'єктивів, що позначають нетотожню ознаку відсутності, також виступає результатом вторинної номінації від прототипів *нет* або *без*. Лексико-семантичне маркування поняття «відсутність» здійснюється приєднанням префіксів *не-* і *без- / бес-*, які експлікують різні значення. Умотивовані однією внутрішньої формою, деривати відмінні в семантичному плані. Це пов'язано з тим, що внутрішня форма вторинної номінації, хоч і передбачувана, але в той же час, не може вплинути на подальший розвиток семантики слова. Внутрішня форма може визначити векторну відмінність

смислових асоціацій, що відбуваються під впливом апперцепції. Водночас зв'язок спільнокореневих слів, що належать до похідної основі і деривата, відбиває вмотивованість внутрішньою формою семантично відмінних вторинних номінацій.

Таблиця 4.5

Деривати з різною семантикою

Репрезентант *нет*	**Лексеми з префіксами *не-* або *без-* / *бес-***	**Репрезентант *без***
нет людей	***без****людный* ***не****людный*	без людей
нет конца	***бес****конечный* ***не****конечный*	без конца
нет шума	***бес****шумный* ***не****шумный*	без шума
нет звука	***без****звучный* ***не****звучный*	без звука
нет имени	***без****ымянный* ***не****именной*	без имени
нет действия	***без****действенный* ***не****действительный*	без действия
нет памяти	***бес****памятный* ***не****памятный*	без памяти

Під час соціальної апробації намітилися такі тенденції закріплення семантики вторинних номінацій від прототипів *нет* і *без*: ***без****людный* (*остров*, *север*) означає "зовсім немає людей або дуже мало", ***не****людный* – "мало людей"; ***бес****конечный* – "не має кінця взагалі", ***не****конечный* (*пункт назначения*, *вариант*, *абзац*) – "проміжний, не останній"; ***бес****шумный* має значення "повна відсутність шуму", ***не****шумный* – "тихий, допускає тихий шум"; ***без****звучный* передає семантику "абсолютно тихий", ***не****звучный* – "тихий

звук”; ***без**ымянный* використовується у значенні “не має імені, не відомий на ім’я”, ***не**именной* – “не належить конкретній особі” або лінгвістичний термін “не відноситься до граматики імені”; ***без**действенный* означає “пасивний, не діяльний”, ***не**действенный* – “відсутність результату або ефекту дії”; ***бес**памятный* фіксує значення “не пам’ятає”, ***не**памятный* – “буденний”. Відмінності в семантиці ад’єктивів спостерігаються за шкалою інтенсивності (префікс *без- / бес-* асоціюється з повною, абсолютною відсутністю) чи за ступенем значущості ознаки (***не**памятный* – тобто буденний, який не вартий запам’ятовування).

Продукування дериватів, що корелюють з поняттям «відсутність», з різними значеннями зреалізовано шляхом з’єднання словотвірних компонентів таким чином, що префікс передає частину семантики та передбачає конкретизацію іншим компонентом (кореневою морфемою). Однак у певних контекстах відмінності в семантиці можуть згладжуватися, що спричинює контекстуальну синонімію. Наприклад, *вечер **бес**шумный* чи ***не**шумный*; *улицы **без**людные* чи ***не**людные*. Морфологічне мотивування в таких та аналогічних прикладах висувається на передній план і нейтралізує відтінки значення. Це спостерігаємо в контекстах, у яких прикметники ***бес**шумный* і ***не**шумный* створювати один синонімичний ряд з домінантою *тихий*: *Дождь посыпался редкий, серый, **бесшумный**, недолгий, набежной, а к вечеру распогодилось, разогнало тучи, и что ни лужа, то звездная цитата* [М. Шишкін. «Венєрин волос» (2004)]; *Сквозь затворенные двери слышен в приемной комнате **нешумный**, но беспрерывный говор и от времени до времени раздаются шаги людей, которые весьма осторожно и тихо прохаживаются по комнате* [М.М. Загоскін. «Москва і москвичи» (1842-1850)].

Цінними для нас є спостереження Ю.О. Шепеля, який протиставляє сильне і слабке заперечення, що виражене відповідно прикметниками з префіксами *без-/ бес-* і *не-*. Семантичні відмінності ад’єктивів учений пов’язує з відмінностями їхніх словотворчих моделей і способами

словотворення. Аналіз семантичних відношень похідних прикметників словотворчих рядів на *не- / без- / бес-* підкріплюється зверненням до деривaційної історії парних дериватів, які формально збігаються з мотивувальною основою. У зв'язку з тим, що деривaційні історії не збігаються (наприклад, *беззвездный* походить від *без звезд*, *незвездный* – від *звездный*), «у прикметників з префіксом *без=/бес=* сферою дії заперечення є пропозиція наявність Х: *~ (имеется снег) = (не имеется (совсем) снега) = бесснежный; ~ (имеется злоба) = (не имеется (совсем) злобы) = беззлобный*. У прикметників з префіксом *не=* сферою дії заперечення є сенс власне прикметника з суфіксом *=н(ый)* типу *снежный*, *злобный*, *звездный*. Прикметники на *=н(ый)* включають у своє значення елемент 'багато', пор.: *снежная зима* – 'така, що багато снігу випало', *звездное небо* – 'небо, на якому багато зірок' та ін. Тому для таких похідних сферою дії заперечення є речення з квантитативом «*имеется много Х*», на відміну від сфери дії заперечення у прикметників з префіксом *без=/бес=*: *~ (имеется много снег*а) *= снежный = (имеется мало \/ не имеется (совсем) снега) = неснежный; ~ (имеется много злобы) = злобный = (имеется мало злобы \/ не имеется (совсем) злобы) = незлобный*» [Шепель 2012, с. 203]. Зазначені засоби вираження негації в нашому дослідженні відповідають засобам вираження поняття «відсутність».

Встановлення взаємозв'язку і взаємопроникнення лінгвосеміологічних компонентів розкриває механізми вмотивованості, встановлюючи симбіоз між внутрішньою формою слова похідної основи і вторинною номінацією, а такий взаємозв'язок виступає когнітивною базою вмотивованості деривата. Ключовим моментом, однак, виявляється актуалізація прототипного елемента значення, що асоціативно і деривационно пов'язана з прототипами *нет* і *без*, які передають значення поняття «відсутність».

Представлені особливості семної взаємодії зумовлюють багатоплановість асоціативно пов'язаних слів, розкривають вплив

деривaційних процесів на семантичні зрушення, що, у свою чергу, визначає мовну економію, з одного боку, та мовні надмірності, з другого боку.

Упорядкування і систематизація різнопланових дериватів, що пов'язані з похідною основою лише асоціативно, згідно з семантико-деривaційною класифікацією відображено в таблиці 4.6. (див. табл. 4.6.).

Таблиця 4.6

Різнопланова репрезентація дериватів

Репрезентант *нет*	**Лексеми з префіксами *не-* або *без-* / *бес-***	**Репрезентант *без***
нет цели	***бес****путный* ***не****путевый*	без цели
нет результата	***без****успешный* ***не****успешный*	без результата
нет нужды	***без****бедный* ***не****бедный*	без нужды
нет спокойствия	***без****угомонный* ***не****угомонный*	без спокойствия
нет сведений	***без****ызвестный* ***не****известный*	без сведений
нет мастерства	***без****искусный* ***не****искусный*	без мастерства

У процесі кодифікації різнопланових дериватів, враховувалася тотожність мовного знака: якщо змінюється тільки один план у структурі знака, в цьому випадку план вираження, за умови збереження другого плану, то знак зберігає тотожність самому собі. Представлені вторинні номінації з префіксами *не-* і *без- / бес-* виникли на основі апперцепції і зберегли ядро прототипного значення поняття «відсутність» у різнопланових репрезентантах. Актуалізація внутрішньої форми спостерігається у словах, які асоціативно пов'язані з похідною основою субстантива, внутрішньою формою якого вони вмотивовані: ***бес****путный* і ***не****путевый*, ***без****успешный*

і ***не****успешный*, ***без****бедный* і ***не****бедный*, ***без****угомонный* і ***не****угомонный*, ***без****ызвестный* і ***не****известный*, ***без****искусный* і ***не****искусный*.

Існування в більшості випадків поряд із зазначеними абстрактами варіативних ад'єктивів, що зберігають кореневу морфему похідної основи (***бес****цельный*, ***без****результатный*, ***не****результативный*, ***не****спокойный*), свідчить про явище надмірності мовних одиниць у лексико-семантичній підсистемі російської мови. Це підтверджує те, що, наприклад, вторинні номінації ***без****успешный* та ***не****успешный* вживаються у двох асоціативно пов'язаних значеннях: "не має результату" і "не має успіху" [Словник синонімів російської мови у двох томах. Т. І. 1970, с. 53]. У тлумачних лексикографічних джерелах слова ***без****успешный* та ***не****успешный* частіше визначаються не за допомогою вживання вмотивованого слова *успех*, а застосуванням найбільш уживаного – *результат*, що іноді і додатково спеціально підкреслюється цією лексемою (наприклад у контексті, *Успешный или неуспешный результат работы практикующего психолога можно еще так-сяк подать сообществу в виде факта* [Є.О. Клімов «Психологія у XXI столітті» (2003)]). Відмінності нюансів семантики можуть бути нейтралізовані в контексті. Наведемо приклади: *Первой попыткой упрятать Вадима Дементьева в тюрьму можно считать очень странный, но, правда,* ***безуспешный рейд*** *налоговой полиции, которая чуть было не накрыла предприятие по разливу водки* [М. Милованов. «Ринок марнославства» (2000)]; *И весь этот внезапный* ***рейд*** *для спасения ревкома, хотя и* ***неуспешный****… Почему не выслать четыре сотни под командой кого угодно?* [Ю.В. Трифонов. «Старий» (1978)]; *Николай Иванович, несмотря на свои преклонные годы, всегда молодился и был ужасный, хотя и* ***безуспешный***, ***ухаживатель*** *за женщинами и не пропускал случая участвовать в любительских концертах, щеголяя своим далеко не блестящим баритоном* [В.А. Шомпулєв. «Записки старого поміщика» (1897-1908)]; *Отец Мирона был* ***адвокат****, но какой-то мелкотравчатый,* ***неуспешный****, работал в области, мотался по электричкам и вид имел совсем не адвокатский –*

походил на заморенного жизнью провинциального счетовода, кладовщика, ветеринара, живущего на скудную копейку [Ю.В. Трифонов. «Час і місце» (1980)].

Констатація факту паралельного існування стилістично нейтрального слова ***не****спокойный* із вторинними номінаціями ***без****угомонный* та ***не****угомонный*, які тяжіють до розмовного стилю і мають експресивну конотацію у значенні, є аргументом мовної надмірності. Уточнимо, що слово ***без****угомонный*, хоч і фіксується в словниках російської мови [Палатовська 2006, с. 42], належить до пасивного словника носіїв.

Синонімічна пара ***без****ыскусный* та ***не****искусный* асоціативно пов'язана з відсутністю майстерності й утворена від стародавнього ад'єктива майстерний. У словникові В.І. Даля це слово має таке визначення: «**Искусный** – искусившийся, испытанный, дошедший до уменья или знанья многим опытом; хитро, мудрено, замысловато сделанный, мастерски сработанный, с уменьем и расчетом устроенный» [Даль 2010: 298][21]. Але подальший розвиток семантики у вторинних номінаціях виявив відмінності у зазначених словах, зафіксованих в сучасному тлумачно-словотвірному словнику Т.Ф. Єфремової [Єфремова 2000]. Наприклад, номінативна одиниця ***без****ыскусный* може позначати 1) "невигадливий, простий": *Здание Матнаса тоже напоминало крепость – приземистый* ***безыскусный*** *замок с четырехугольной цитаделью, с хозяйственными постройками вокруг – не конюшни, но бассейн, не склады, но спортивные площадки* [Д.І. Рубіна «Останній кабан з лісів Понтеведру» (1999)]; 2) "простодушний, наївний": *И впрямь, следователь, худой, рыжеволосый, с конопушками на впалых щеках, походил на* ***безыскусный****, украшающий любую деревенскую околицу цветок* [Є. Козирєва «Дамська охота» (2001)]. Слово ***не****искусный* у сучасній російській мові вживається частіше в значенні "людина, що не досягла майстерності, не вправна, не уміла": *Часто у иногопридворного щеголя, при*

[21] У зв'язку з перекручуванням смислу при перекладі, наводимо оригінал використаної цитати словникової статті.

богатейшем кафтане, парик был прескверно вычесан, превосходную штофную материю ***неискусный*** *крепостной портной портил дурным или смешным покроем, или, если чей-нибудь наряд был во всех отношениях безукоризненен, то экипаж был крайне плох*…[Є.П. Карнович «Любов і корона» (1879)].

Узагальнюючи дані таблиці 4.6., зазначимо, що лексичні одиниці з префіксами *без- / бес-* і *не-* можуть бути представлені дериватами, які не мають спільного кореня з похідною основою субстантива. Вторинними номінаціями є абстракти, що лише асоціативно пов'язані з деривaційною основою: зв'язок спостерігається на рівні асоціації, а формально відсутній. Як зауважила О.С. Снитко, формування внутрішньої форми номінативної одиниці – неодмінна ланка переходу від невербального розумового коду до коду вербальних одиниць, об'єктивації певного змісту за допомогою використання мовних засобів. Внутрішня форма виступає мостом, що з'єднує дві стадії номінативного акту – довербальну, яка пов'язана з існуванням комплексу асоціацій, що супроводжують певний ідеальний образ предмета або явища, і стадію вербальної номінації [Снитко 1990, с. 24]. На основі психічного процесу апперцепції виявляється можливою субституція, що дозволяє утворення ад'єктивів з префіксами *без- / бес-* і *не-* від субстантивів, враховуючи асоціацію. При цьому відбувається актуалізація прототипів *нет* або *без* у формуванні вторинних номінацій.

Слова, які називають відсутність якої-небудь ознаки, що наведені в таблицях 4.3, 4.4., 4.5, переважно стилістично нейтральні. Що ж стосується мовного матеріалу таблиці 4.6., то приклади стилістично неоднорідні: абстракти з префіксом *без- / бес-* тяжіють до книжкового літературного вжитку, а ад'єктиви з префіксом *не-*, хоч і є нормативним варіантом, частіше використовуються в розмовному жанрі російської мови.

Необхідно відзначити, що в процесі аналізу мовного матеріалу намітилася ще одна відмінність, яка належить до позначення ознаки суб'єкта (агенса) або об'єкта (пацієнса). Зазначену ознаку мають аналогічні деривати,

що зібрані в таблиці 4.5. і 4.6. Наприклад, ***бес****памятным* є суб'єкт ("суб'єкт, що не має пам'яті"), а ***не****памятный* ("об'єкт, який не варто запам'ятовувати"); ***без****действенный* ("людина, у якої відсутня активність, діяльність"), а ***не****действенный* ("предмет, який не чинить дії"), ***без***ыскусный (людина, що не має майстерності"), а ***не****искусный* ("предмет, який не вирізняється майстерністю виготовлення"). Наведені ад'єктиви володіють різною валентністю, синтагматично не є нейтральними, на їхні потенції комбінаторики впливає означальне слово, яке може бути або агенсом, або пацієнсом. Виокремлена специфіка характерна для дериватів з префіксами *без- / бес-* і *не-*, що мають спільну основу з репрезентатнами *нет* і *без* (див. табл. 4.3.), але отримали різну семантику, а також для дериватів, асоціативно пов'язаних з семантикою репрезентантів *нет* і *без* (див. табл. 4.6.).

Запропонована нами семантико-дериваційна типологія вторинних абстрактних ад'єктивів, що сформовані від прототипів *нет* і *без*, дозволяє упевнитися в тому, що префіксальні деривати з префіксами *без- / бес-* і *не-* передають поняття «відсутність» диференційовано: по-перше, дериватами з тотожним значенням або різною семантикою; по-друге, лише одним можливим дериватом, по-третє, різноплановими абстрактами. У разі, коли сформовані дві вторинні номінації з тотожним значенням, що мають як спільний, так і різний план вираження з похідною основою, виявляється мовна надмірність. Утворення абстрактних ад'єктивів із різною семантикою або утворення лише одного деривата корелює з принципом мовної економії. Також ми вважаємо, що у словах, які утворені від прототипів *нет* і *без*, передавання семантики відсутності у префіксальних ад'єктивів з *без-/ бес-* виражається чіткіше і категоричніше за рахунок фонетичної «повноти» префікса, що зберігає кінцевий консонант прототипу. Втрата кінцевого приголосного прототипу *нет* у префіксі *не-* під час утворення прикметників репрезентує поняття «відсутність» менш різко, на відміну від префіксальних дериватів з *без-/ бес-*. Своєрідність сполучуваності, якою відрізняються

прикметники з префіксами *без- / бес-* і *не-*, пов'язана з визначенням ними агенса і пацієнса.

Діалектичні принципи надлишковості та економії є регуляторами механізмів розвитку мовної системи, яка прагне до гармонії, упорядкування елементів. Виокремлені Л.М. Марчук типи мовної надлишковості на рівні синтаксису [Марчук 2012, с. 110–111] знаходять свою реалізацію і на рівні деривації. Реалізація передбачуваної надмірності належить до мовних явищ, а непередбачувана пов'язана з мовною практикою носіїв мови. Відповідно до цього розмежовується загальномовна та індивідуально-авторська надмірність.

Таким чином, семантична специфіка, структурні відмінності, мотиваційні зв'язки з внутрішньою формою слова, що властиві вторинним номінаціями, фіксують і передають етнокультурну інформацію. Когнітивний підхід до розгляду деривaційних процесів сприяє осмисленню кореляції поняття «відсутність» із явищами економії та надмірності в мовній системі і дає змогу уточнити механізми створення репрезентантів цього абстрактного поняття.

4.2. Префіксальна експлікація поняття «відсутність» і механізми її порушення

4.2.1 Втрата семи 'відсутність' при подвійний префіксації. На відміну від романо-германських мов у граматиці російської, української та інших слов'янських мов зберігається подвійне заперечення, що репрезентує поняття «відсутність» та виражається через застосування часток *не* та *ни*, прийменників *не* та *без*, префіксів *не-* та *без-/ бес-*. Традиційно одночасне використання двох репрезентантів у слов'янських мовах виконує функцію посилення заперечення (наприклад, рос. *никто не пришел*, укр. *нічого не бачу*). Проте у російській та українській мовах існують слова з подвійною префіксацією (наприклад, рос. ***небез****успешный*, укр. ***небез****турботний*), характерною ознакою яких є втрата семи 'відсутність'.

Про втрату семантики негації при подвійному запереченні писав О. Єсперсен: «Мова має свою логіку, і в цьому випадку її логіка має певні переваги. Якщо два заперечення дійсно належать до одного і того ж поняття або до одного й того ж слова (як спеціальні заперечення), результат завжди буде стверджувальний; це справедливо для всіх мов ... » [Єсперсен 2002, с. 384]. У своїх висновках вчений спирався не лише на логіку, але вбачав у зазначених фактах граматики і психологічну складову. Зокрема, він відзначав, що «психологічну причину потрібно шукати тут в тому, що шлях навманці через два взаємнознищуючи заперечення послаблює розумову енергію слухача і, крім того, передбачає відоме коливання з боку мовця, яке відсутнє в прямолінійному ...» [Єсперсен 2002, с. 384]. Дійсно, логіка у мові на рівні словотвору проявляється у формуванні дериватів по одним і тим самим моделям. Вплив психології сприйняття навколишнього світу накладає відбиток на формування вторинних номінацій під впливом апперцепції. Покажемо на прикладах, наскільки однаково відбуваються деривaційні процеси, що пов’язані з втратою семи ‘відсутність’, у близькоспоріднених мовах, як виявляється міжкультурний трансфер передачі інформації.

У російських та українських словниках зафіксовано небагато слів, утворених через використання префіксів *не-* та *без-/бес-* одночасно, коли префікси зливаються в один *небез-* або *небес-*. Номінативні одиниці з зазначеними префіксами не є винятком чи аномальним явищем. У споріднених мовах ця модель словотвору має значний словотвірний потенціал [Радчук 2015 в].

Загальновідомим є факт, що префікси, як і суфікси, є носіями деривaційного значення у слові. Префікси, поєднуючись з певною мотивуючою основою, утворюють слова та вказують на додаткові ознаки, що уточнюють понятійне значення кореня. У російській та українській мовах налічується понад 100 префіксів у кожній. Поряд з префіксами *в-* і *на-* найуживанішими є префікси *не-* та *без-/бес-*. Вони мають такі семантичні відтінки: *не-* вказує на заперечення того, що означає корінь; *без-/бес-* вказує

на відсутність чогось. Характерною ознакою ад'єктивів, утворених приєднанням префіксів *не-* та *без-/бес-*, виступає їхня синонімічність у репрезентації поняття «відсутність» (наприклад, рос. ***без****ынтересный* /***не****интересный*, укр. ***без****успішний* / ***не****успішний*).

Для аналізу дібрано прикметники з префіксами *не-* та *без-/бес-*, зафіксовані в сучасних словниках російської та української мов як найпродуктивніші у словотворенні. Як відзначає О.А. Земська, «вивчаючи діяльнісний характер сучасного словотворення, тобто виявляючи механізми його функціонування, слід обирати для вивчення не замкнуті, а навпаки – найбільш відкриті ряди слів, тобто словотвірні типи, що є високо продуктивними. До них належать постійно вільно утворені і, отже, в принципі, які не можна підрахувати, відіменникові прикметники з суфіксами *-н-* та *-ов-* » [Земська 2004, с. 223].

До нашої дослідницької картотеки залучено три групи слів, відмінні риси яких наочно представлено в таблицях. У першій групі повністю збігається морфемна сегментація у двох мовах (див. табл. 4.7.). У другій – морфемне членування ад'єктивів та субстантивів збігається частково, розбіжність існує на рівні афіксів (див. табл. 4.8.). У третій – морфемне членування прикметників частково подібне, в більшості випадків різняться корені (див. табл. 4.9.).

Виходячи з того, що коренева морфема є структурно-семантичним ядром слова і носієм основного лексичного значення, ми вважаємо, що вона вміщує пресупозицію, яка впливає на подальший розвиток семантики номінативної одиниці. Пресупозицію в словотворенні ми вслід за О.А. Земською та В.А. Плунгяном, розуміємо як наявність у базових словах семантичних ознак, що впливають на значення відповідних похідних одиниць та на тенденції сполучуваності тих чи інших синонімічних афіксів з тими чи іншими основами [Земська 2004, с. 222].

Наявність або відсутність чогось, виражена субстантивами, виступає тією пресупозицією, від якої утворено ад'єктиви з суфіксом *-н-* й або

послідовним, або одночасним приєднанням префіксів *не-* та *без-/бес-* до основ. Російські та українські прикметники об'єднані в парадигми, оскільки «кожна конкретна словотвірна парадигма являє собою деривaційну мікросистему, взаємопов'язані й взаємозумовлені компоненти якої утворюють певну єдність і цілість. Пов'язані між собою частиномовною спільністю твірних слів, словотвірні парадигми формують своєрідну словотвірну підсистему» [Ґрещук 1995, с. 19]. У таблиці 4.7. (див. табл. 4.7.) представлено матеріал для аналізу похідних ад'єктивів з префіксами *не-* і *без-* та етимологічно спільних пресупозиційних субстантивів.

Таблиця 4.7

Похідні ад'єктиви з префіксами не- і без- та етимологічно спільні пресупозиційні субстантиви

№	Українське слово	Російське слово	Пресуппозиція
1.	небезвигідний безвигідний невигідний вигідний	небезвыгодный безвыгодный невыгодный выгодный	укр. *вигода* русск. *выгода*
2.	небезгрішний безгрішний негрішний грішний	небезгрешный безгрешный _____ грешный	укр. *гріх* русск. *грех*
3.	небездарний бездарний _____ _____	небездарный бездарный _____ _____	укр. *дар* русск. *дар*
4.	небезінтересний _____ неінтересний інтересний	небезынтересный безынтересный неинтересный интересный	укр. *інтерес* русск. *интерес*

Продовження табл. 4.7

5.	небезкорисний безкорисний некорисний корисний	небескорыстный бескорыстный некорыстный корыстный	укр. *користь* русск. *корысть*
6.	небезнадійний безнадійний ненадійний надійний	небезнадежный безнадежный ненадежный надежный	укр. *надія* русск. *надежда*
7.	небезрезультатний безрезультатний _____ результативний	небезрезультатный безрезультатный _____ результативный	укр. *результат* русск. *результат*
8.	небезспірний безспірний _____ спірний	небесспорный бесспорный _____ спорный	укр. *спір* русск. *спор*
9.	небезсторонній _____ не сторонній сторонній	_____ _____ не посторонний посторонний	укр. *сторона* русск. *сторона*
10.	небезплідний безплідний _____ плідний	небесплодный бесплодный _____ _____	укр. *плід* русск. *плод*
11.	небезуспішний безуспішний неуспішний успішний	небезуспешный безуспешный неуспешный успешный	укр. *успіх* русск. *успех*

У російській та українській мовах ***не****успешный* / ***без****успешный* та ***не****успішний* / ***без****успішний* є синонімами, що вирізняються лише відтінками семантики. Номінативні одиниці ***небез****успешный* та ***небез****успішний* – це антоніми до вказаних раніше обох синонімів. До того ж вони є не просто антонімами, а евфемізмами, до основного значення яких додається конотація

зменшеності, толерантності та пом'якшення. Слова рос. ***небез****успешный* та укр. ***небез****успішний* утворено приєднанням префікса *не-* та *без-* / *бес-* до коренів ад'єктивів з суфіксом *-н-*. Зауважимо, що зазначені деривaційні механізми належать до дискусійних питань, існує думка, що префікс *без-* / *бес-* і суфікс *-н-* приєднуються як конфікс до основи субстантивів. Але при одночасному приєднанні префіксів *не-* та *без-* / *бес-* їхня поліфункціональність може сприяти об'єднанню двох префіксів і виникненню префіксу, що бере на себе спільне значення. Таким префіксом стає у російській – *небез-* / *небес-*, *а* в українській мові *небез-*.

Словотвірні процеси в споріднених мовах майже не різняться: пари слів із однаковими префіксами переважно збігаються. Це спостерігається, коли ад'єктиви з префіксами *не-* та *без-/ бес-* походять від ідентичних субстантивів. Розбіжності бачимо у випадках з субстантивною основою *гріх* та *інтерес*. В українській мові вживається ***не****грішний* та ***без****грішний*, а в російській лише ***без****грешный*. Не має російського корелята український ад'єктив *плідний*, що перекладається як *плодотворный*. І навпаки, українського корелята немає у російського слова ***без****ынтересный*. Утворений від прикметника абстрактний іменник ***небез****надійність* також немає корелята у російській мові.

Розбіжності в значенні мають ад'єктиви, що утворені від субстантивів з різним значенням: рос. *корысть* "матеріальна вигода" та укр. *користь* ''вигода, пожиток''. У російській мові ця номінативна одиниця має негативну конотацію і виступає синонімічним до слів *жадность*, *алчность* (в українському перкладі *жадібність*, *зажерливість*). В українській – слово *користь* розкриває свою семантику лише в контексті. Залежно від цього вживаються два різних прикметника: *корисний* – ''який дає, приносить добрі наслідки, користь'' та *корисливий* – ''який ґрунтується на матеріальній вигоді, робиться задля власної наживи'' [Словник української мови: В 11 т., 3 т.: с. 289-290]. У представленій парадигмі російські та українські слова, утворені від етимологічно спільних субстантивів, набувають протилежного значення і створюють антонімічні пари: рос. *корыстный* – укр. *корисний*; рос.

бес*корыстный*, ***не****корыстный* – укр. ***без****корисний*, ***не****корисний*; рос. ***небес****корыстный* – укр. ***небез****корисний*. Семантичні зміни, нестабільність значень пояснюються не лише суперечливим характером самої мови, але й людським чинником, що відбивається в ідіоматиці та етимології.

Регулярність утворення співвідносних прикметників на *-н-* від етимологічно загальних субстантивів свідчить про закономірності цих процесів. Розглянемо зміни в значенні ад'єктивів, що походять від рос. *выгода* та укр. *вигода* при приєднанні префіксів *не-* та *без- / бес-*. Мотиваційні відношення між однокореневими словами вказують на ланцюжкову спрямованість дії апперцепції при утворенні похідних слів від субстантивів, що є етимологічно спільними. За допомогою математичних символів позначимо: "наявність" – знаком плюс (+), а "відсутність" – знаком мінус (–) (див. рис. 4.2.).

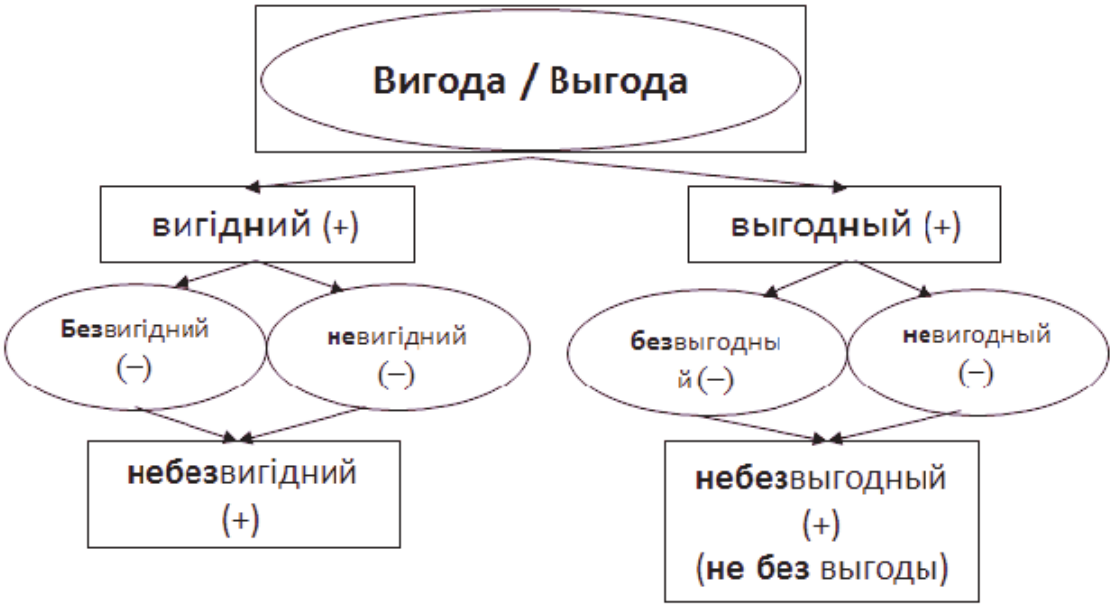

Рис. 4.2. Ланцюжкова спрямованість дії апперцепції.

Отже, у російській мові прикметник ***небез****выгодный* може бути замінений аналогічним іменником із заперечною часткою та прийменником: *не без выгоды*. Проклітика *не* в таких випадках «перетягує» наголос, що підкреслює тотожність у семантиці з наголошеним словом та має значення

‘‘наявність’’, а не ‘‘відсутність’’. Узуальне використання аналогічних форм (*не без результата, не без корысти, не без надежды*) більш притаманно російській мові, на що вказують словники. У сучасних російських лексикографічних працях сполучення *не без* представлено в окремій словниковій статті: *не без* (*не без сожаления, не без труда, не без того*) [Палатовская 2006, с. 402].

У таблиці 4.8. подано ілюстративний матеріал, який демонструє, що етимологічно спільні пресупозиційні субстантиви впливають на повноту словотвірної парадигми похідних прикметників з префіксами *не-* та *без-/ бес-*. Кореляція форм ад’єктивів збігається на 91%: із 44 пар лише 4 не мають аналогічної форми в спорідненій мові.

Таблиця 4.8

Похідні прикметники з префіксами не- та без- й етимологічно близькі пресупозиційні субстантиви

№	Українське слово	Російське слово	Пресупозиція
1.	небезрозсудний _____ нерозсудливий розсудливий	_____ _____ нерассудительный рассудительный	укр. *розсуд* рос. *рассудок*
2.	небезсуперечний безсуперечний _____ суперечний	_____ _____ непротиворечивый противоречивый	укр. *суперечка* рос. *противоречие*
3.	_____ _____ невідомий відомий	небезызвестный безызвестный неизвестный известный	укр. *відомість* рос. *известие*

Мовний матеріал, поданий у таблиці 4.8. свідчить про те, що похідні ад'єктиви з префіксами *не-* та *без- / бес-* і пресупозиційні субстантиви мають спільний корінь, але різниться афіксальний склад основ слів, від яких утворено нові слова. Це впливає на опозиційну бінарність форм російської та української мов. Приклади виявляють такі невідповідності: із 12 пар 4 не мають корелята, тобто складає 33%. Проте всі номінативні одиниці словотвірної парадигми належать до активної лексики в обох мовах. Їхня частотність відображає процес селекції мовних одиниць для позначення понять «відсутність» та «наявність» протягом тривалого часу, оскільки всі вони утворені від стародавніх коренів. Це розкриває діяльнісні механізми апперцепції творчого процесу пізнання людиною світу речей та явищ.

Таблиця 4.9

Похідні прикметники з префіксами не- та без- й етимологічно не спільні пресупозиційні субстантиви

№	Українське слово	Російське слово	Пресупозиція
1.	_____ _____ нешкідливий шкідливий	небезвредный безвредный невредный вредный	укр. *шкода* рос. *вред*
2.	небездоганний бездоганний _____ _____	небезупречный безупречный _____ _____	укр. *догана* рос. *упрек*
3.	небеззахисний беззахисний незахищений захищений	небеззащитный беззащитный незащищенный защищенный	укр. *захист* рос. *защита*

Продовження табл. 4.9

4.	_____ _____ необразливий образливий	небезобидный безобидный необидный обидный	укр. *образа* рос. *обида*
5.	небеззбройний беззбройний неозброєний озброєний	небезоружный безоружный _____ вооруженный	укр. *зброя* рос. *оружие*
6.	небезмежний безмежний необмежений обмежений	небезграничный безграничный неограниченный ограниченный	укр. *межа* рос. *граница*
7.	_____ _____ небайдужий байдужий	небезразличный безразличный _____ _____	укр. *байда* рос. *различие*
8.	небезпідставний безпідставний не підставний _____	небезосновательный безосновательный неосновательный основательный	укр. *підстава* рос. *основа*
9.	небезтурботний безтурботний _____ турботливий	_____ беззаботный _____ заботливый	укр. *турбота* рос. *забота*
10.	_____ _____ небайдужий байдужий	небезучастный безучастный _____ _____	укр. *байда* рос. *участие*

У таблиці 4.9. наведені приклади, що демонструють розбіжність субстантивів-мотиваторів. У більшості випадків корені мають спільну етимологію, але подальший розвиток семантичного ядра не збігається. Різниця пресупозицій вказує на те, що різні етноси, мови яких є спорідненими, по-різному сприймають те саме. Психологічна основа ментальності проявляється у відображенні, насамперед, складних явищ та понять, але загальні словотвірні ресурси сприяють утворенню структурно подібних або аналогічних номінацій. Це ще раз підкреслює думку О.О. Потебні про залежність сприйняття людини від багатьох факторів, які мають вплив на засоби ментальної репрезентації знань про світ через застосування мови.

Українське слово *захист* та російське *защита* пояснюються в тлумачних словниках через використання слів *оборона, охорна*. Номінативна одиниця *хист* має значення “талант, здатність”, що аж ніяк не пов’язано з обороною. Але чоловіки мають здібності, вміння користуватися зброєю для захисту, тобто мають *хист* до військової справи. Еквівалентне російське слово *защита* етимологічно спів належить зі словом *щит*, що позначає “предмет старовинного ручного озброєння у вигляді округлої площині для захисту від холодної зброї” [Словарь современного русского языка: В 17 т. Т.4, 1956, с. 1695]. Це пояснює формальне та смислове розходження ад’єктивного новоутворення.

Результатом розбіжності мотивуючих субстантивів у третій групі слів виступає унеможливлення 100% утворення синонімічних пар з префіксами *не-* та *без- /бес-* для варіантів репрезентації понять «наявність» та «відсутність». Із 40 пар лише 14 не мають відповідних аналогів, що складає 35%. Це пов’язано з соціально-історичними умовами розвитку споріднених мов, оскільки лексичний склад постійно змінювався, забезпечуючи потреби номінації.

Наприклад, рос. *упрек* та укр. *догана* не є синонімами, але кількість членів парадигми однакова в обох мовах. Смислові відношення в структурі дериватів допускають словотвірну синонімію з похідними від цих же твірних основ через застосування префіксів *без- /бес-* та *небез- / небес-* , які

виражають відсутність та наявність ознаки: рос. ***небез****упречный*, ***без****упречный* та укр. ***небез****доганний*, ***без****доганний*. Вплив апперцепції в таких прикладах пов'язаний з розмежуванням значень слів у російській та українській мовах, що пояснюється історичними причинами мовних змін.

Розвиток сучасних мов, як російської, так і української, спрямований на розширення значень слів через застосування абстрактних номінацій. Потенційні можливості префіксів *не-* та *без-/бес-* полягають у тому, що вони можуть приєднуватися до основ прикметників, утворених від абстрактних іменників, або як конфікси *без-/бес-* + *-н-* до основ іменників, що називають поняття, образи, якості, властивості. Абстрактні поняття при вербалізації утворюють нескінченні ряди синонімів – репрезентантів понять «відсутність» та «наявність».

Отже, започаткований О.О. Потебнею та використаний нами психолінгвістичний підхід до аналізу лексичного різноманіття експлікації понять «наявність» або «відсутність» дав змогу установити деякі закономірності функціонування префіксів *не-* та *без- / бес-* та конфікса *без- / бес-* + *-н-*, що дає підстави стверджувати, що лінгвально виражені мовні явища психологічно зумовлені. Сприйняття предметів та явищ матеріального світу відбивається у свідомості людини у вигляді понять, що згодом можуть вербалізуватися. Когнітивна діяльність людини сприяє утворенню нових слів. Як у математичних науках два мінуси в сукупності дають плюс, так і в словотворенні реалізується закон діалектики заперечення заперечення. Послідовне чи одночасне приєднання префіксів *не-* та *без-/ бес-* або зазначеного конфікса до основ у більшості випадків не підсилює заперечення, а двічі змінює значення, що спричиняє утворення синонімічного корелята похідної основи. Саме у цьому і спостерігається вплив апперцепції. Друге сприйняття наявного враження розкриває словотвірні ресурси префіксів *не-* та *без- /бес-*, застосування яких стає засобом економії мовних одиниць.

4.2.2 Порушення механізму репрезентації сем ‘наявність’ і ’відсутність’ при формуванні значення слів. Аналізуючи мовні явища в синхронії та діахронії, мовознавці та дослідники суміжних галузей знань ураховують їхні численні зміни, пов’язані з дискурсом. Давньогрецький філософ Платон вважав, що зв’язок предмета, явища зі словом (іменем), яке вживалося не одним поколінням людей, визначається суспільною традицією. Але мова – це система, що стихійно формувалася та змінювалася протягом багатьох тисячоліть. Тому в ній багато нелогічного, нераціонального та суперечливого (наприклад, багатозначність та омонімія). Цю думку висловлював відомий філософ ХХ століття Ж. Дерріда: «Мова не підпорядкована законам логіки та є суперечливою за своєю природою: у ній закладено нестабільність значень, двозначність, постійні семантичні зміни, великий обсяг етимології, ідіоматики та т.п.» [Дерріда 2000, с. 21–22].

Вже в античний період використовувалося поняття аномалії, яке продавні мислителі пов’язували з явищем метаплазма, що припускав перехід одного явища в інше, перетворення однієї форми в іншу. Категорія метаплазма, що введена в риторику давніми греками, була перенесена римлянами до граматики. У граматиках Доната і Присциана вона була виділена в спеціальний розділ «De methaplasmo». І незважаючи на те, що існують великі розбіжності в розумінні аномалії і метаплазма у продавніх мислителів і сучасних учених, проблема залишається актуальною, бо «метаплазм передбачав не дискретний, а континуальний підхід до аномалії» [Кулікова 2011, с. 4].

Загальновідомо, що розвиток мислення людей активно впливав на розвиток мови через розширення значень слів, збільшення словникового складу. У той же час і мова сприяла розвитку мислення: виникнення письма посилювало її вплив на мислення. Саме мова дозволила людині вийти за межі чуттєвих сприймань, притаманних тваринам, і підвестися до вищих форм абстрактного мислення [Радчук 2016 а]. Реалізація понять, як вербальна, так і невербальна, відбувається лише в мовленні. На відміну від мови жестів

репрезентантами значення “наявність” та “відсутність” можуть бути як окремі абстрактні лексичні одиниці з кореневою семою ‘наявність’ чи ‘відсутність’, так і граматичні показники, якими є форманти слів, що, безумовно, впливають на подальший розвиток концептуального значення слів.

Формування значення ад’єктивів як у російській, так і в українській мовах відбувається шляхом поєднання лексичного значення мотивуючої основи з загальним для всіх мотивованих слів значенням форманта. На сучасному рівні розвитку дериватології поглиблюються знання про системність словотвору як мовної підсистеми, що передбачає вивчення засобів утворення слів різних частин мови, а також словотвірних моделей.

На особливу увагу заслуговують українські слова *небезпечний* та *безпечний* – у російському перекладі *опасный / небезопасный, неопасный / безопасный*, в яких простежується порушення механізму репрезентації сем ‘наявність’ та ‘відсутність’.

Існує припущення, що українське слово *безпека* утворено через приєднання префікса *без-* до антропонімічного слова *Пек*. В.В. Жайворонок вважає, що в українській етнокультурі «Пек – за дохристиянськими віруваннями – можливо, божество війни, бійок, кривавих сутичок, кровопролиття та всілякої біди; за повір’ям, кровожерливий, страхітливий, але надто боявся *Цура* (див. – можливо, звідси давнє «Цур (чур) тобі, пек! […] можливо, в цей ряд ідуть і слова *безпека, небезпечний* тобто «без Пека» [Жайворонок 2006, с. 436]. Але, на наш погляд, народна етимологія не пояснює значення аналізованих слів. Тому необхідно звернутися до спорідненої мови, у нашому випадку російської, та дослідити семантично пов’язані слова в діахронії.

Указані українські та російські еквіваленти *безпечний – безопасный* мають різну пресупозицію, якою є субстантиви з коренями (укр. *-печа-* та рос. *-опаса-*), що не збігаються етимологічно, але зберігають первісне значення.

В українській мові існують гетерогенні омонімічні корені з історичним чергуванням *к/ч*: *-пек(ч)-* (*пиріжки* ***печ****уться в духовці*) та *-пек(ч)-* (*матері*

печ*уться про дітей*), що виникли внаслідок збігу етимологічно різних слів. Перший корінь *-печ-* є споконвічним та стародавнім.

Він використовується у власному іменнику *Пек* (за народними віруваннями, Пек – бог війни, син Чорнобога і Мари), та зберігається в ідіомах *Цур йому пек, царство Пека*. Від цього кореня походять слова *пекло, пекельний, спека* (як, насамперед, "нестерпні, жахливі умови", а вже потім "жар, вогонь", що підтверджують ідіоми *горіти у пеклі, спека, як у пеклі*). Однокореневими є слова *печера, піч, пекти. Печія* як "відчуття пекучого болю", на наш погляд, є вже вторинною номінацією (*пече в грудях*).

Він трапляється в давніх формах дієслів і іменників, що підтверджують дослідження з історичної граматики лінгвістів XIX століття. П.О. Лавровський відзначав, «якщо ми спостерігаємо форму пекчи і подібні, то ясно, що походження її зобов'язано єдино утриманню стародавнього і органічного закінчення *чи* і приєднання до нього гортанного приголосного в теперішньому часі, при втраті, відчуття, що цей гортанний вже і без того перебуває в кінцевому звуці *ч*. Малоруське наріччя поставилося послідовніше в цьому випадку: воно, запозичивши від справжнього тематичний приголосний звук, зрозуміло, гортанний, утримало в належному вигляді і ознаку не певного способу *ти*: текти, пекти, могти»[Лавровський 1865, с. 32]. Цікавим є той факт, що зазначений корінь збігається і з язичницьким власним ім'ям. Іменник *Пек* (за народними віруваннями, *Пек* – бог війни, син Чорнобога і Мари), та зберігається в ідіомах *Цур йому пек, царство Пека*. Від цього кореня походять слова *пекло, пекельний, спека* (як, насамперед, ''нестерпні, жахливі умови'', а вже потім ''жар, вогонь'', що підтверджують ідіоми *горіти у пеклі, спека, як у пеклі*). Однокореневими є номінативні одиниці *печера, піч, пекти.* Слово *печія* як ''відчуття пекучого болю'', на наш погляд, виступає вже вторинною номінацією (наприклад, *пече в грудях*).

Слова української мови, що мають корінь *-печ-* з іншим значенням, з'явилися набагато пізніше, у той час, коли частина земель України належала Речі Посполитій, і тому зберігають відповідності з польськими словами:

niebezpieczny, *bezpieczny*, *opieka*, *opiekun*. У розробленому О.О. Потебнею вченні про внутрішню форму слів йдеться про те, що запозичені слова мають внутрішню форму лише в тій мові, у якій вони утворилися. Але запозичені лексичні одиниці, на думку мовознавця, можуть стати основою нових слів [Потебня 1976].

Лексикографічні джерела споріднених української та російської мов із XVIII століття фіксують слова укр. *безпечний* та рос. *беспечный*, що мають схожу семантику в обох мовах: укр. ‘‘безтурботний’’ і рос. ‘‘беззаботный’’. Вони утворені через застосування суфікса відносних прикметників *-ьн-* від сполучення прийменника *без* та іменника *пека / печа* “турбота, піклування” (у російському перекладі ‘‘забота, опека’’). Іменник *печа* утворено через використання суфікса *-j-* від *пека* зі зміною *к* на *ч* перед *j*. Українське слово *опіка* та російське слово *опека* були запозичені з польської мови *opieka*, що становить кальку з латини. Для калькування було використано префікс *о-* та праслов’янській корінь *-piek-* ‘‘турбота, піклування, захист’’ (у російському перекладі ‘‘забота, опека, защита’’. До однокореневих належать: укр. *пектися* та рос. *печься* ‘‘турбуватися, піклуватися’’, укр. *опіка* та рос. *опека* ‘‘нагляд за недієздатними’’, укр. *опікати* та рос. *опекать* ‘‘захищати’’ [Етимологічний словник 1982, с. 163].

Аналізуючи вияви і наслідки запозичень в українській мові, Т.Б. Лукінова доводить, що запозичення лексичних елементів відбувалось тоді, коли виникала необхідність нової номінації, тому запозичувались і запозичуються переважно іменники. Лінгвіст також відзначає, що запозичені слова «не виявляють схильності до значних семантичних змін» [Лукинова 2013]. Отже, похідні ад’єктиви зберігають концептуальне ядро значення запозиченого субстантива.

У сучасній українській мові слово *безпечний* має 4 значення, які об’єднує сема ‘захищений’. Російське слово *опасный* у писемних пам’ятках фіксується з XI століття і утворене від іменника *опасъ* (у діалектах *опас*, *опаска*) із семантикою ‘‘охорона, захист’’ [Фасмер Етимологічний словник

в 4- х т. Т. 3. 2004, с. 465]. Кореляти споріднених мов утримують первісні значення в коренях із семами ‘той, що не потребує турботи’ і ‘той, що потребує турботи’.

На думку В.В. Ґрещука, «утворення слова, формування його семантики – складний мисленнєво-мовленнєвий процес, недоступний для безпосереднього спостереження. За таких умов необхідним при дослідженні словотворчих процесів і закономірностей формування значень похідних є їх моделювання на основі результатів деривації, доступних для спостереження. Динамічний аспект дослідження словотвору передбачає можливість синхронної реконструкції словотворчих процесів і моделювання їх реалізації» [Грещук1995, с. 32].

Метод етимологічного та компонентного аналізу семантичної структури мовних одиниць дав змогу визначити їхні змістові варіації. «Поведінка» морфем в українських словах *небезпечний*, *безпечний* та російських *опасный / небезопасный*, *неопасный / безопасный* призвела до результату, який важко було передбачити. Антонімічне значення “наявність” та “відсутність” передають утворення з однаковими префіксами, але префікси із семантикою відсутності не надають словам протилежного значення.

Спробуємо пояснити, в чому ж полягає така нелогічність. По-перше, слова з префіксами *не-* та *без-* не позначають “відсутність”, а з префіксом *небез-* не містять сему ‘наявність’. По-друге, порушено ланцюжок словотворення: в українській мові взагалі немає прикметника, який би вживався без зазначеного префікса. Друга ланка – ***без****печний* – утворилася через застосування конфікса *без- + -н-* від основи іменника. У російській мові те, що повинно бути деривaційною основою, співвідноситься з українським словом з подвійною префіксацією: рос. *опасный* та укр. ***небез****печний*. Відповідником до українського слова ***небез****печний* виступає російське ***небез****опасный*, що утворено також подвійною префіксацією. Проте в українському кореляті ознака небезпеки виявляється в повному обсязі, а в російському – меншою мірою. Ми погоджуємося з думкою В.В. Ґрещука

про те, що «семантика деривата далеко не завжди є сумою значень формально-смислових компонентів, які його утворюють» [Ґрещук1995, с. 32]. Висловлене вище підсумуємо в таблиці 4.10. (див. табл. 4.10.)

Аналіз поданих слів наводить на думку, що укр. ***без****печний*, ***небез****печний* та рос. *опасный* / ***небез****опасный*, *неопасный* / ***без****опасный* є винятком із загальних тенденцій розвитку споріднених мов. На утворення українських ад'єктивів вплинула європейська традиція, за якою романо-германські мови втратили подвійне заперечення вже в XVI столітті. Тому й спостерігається розбіжність у використанні мовами словотвірних ресурсів для репрезентації сем 'наявність' та 'відсутність'. Це водночас підкреслює своєрідність та унікальність кожної із споріднених мов, приклади з яких досліджувалися. Доречним буде вислів французького філософа Ж. Дерріди про те, що «логос – ніщо поза історією і буттям, оскільки це дискурс, нескінченна дискурсивність, а не актуальна нескінченність; оскільки це сенс. І феноменологія виявила, що ірреальність або ідеальність сенсу входять до числа її власних передумов. І навпаки: ніяка історія як власна традиція і ніяке буття не мали б сенсу без логосу, який і є тим, що розповсюджує та примножує сенс» [Дерріда 2000, с. 214].

Таблиця 4.10

Еквівалентні абстрактні поняття з семами '*наявність*' та '*відсутність*'

укр. *-печа-*	рос. *-опаса-*
-	*опасный*
без*печний*	***не****опасный* / ***без****опасный*
небез*печний*	*опасный* / ***небез****опасный*

Суспільні процеси в країні зумовили переоцінку деяких явищ, що знайшло відображення в межах сполучуваності кореляційних пар рос. *безопасный* – укр. *безпечний*. Матеріал сучасного живого мовлення дає підстави стверджувати, що смислові мотиваційні відношення залежать від

потреби виділити одне із словотвірних значень. Невипадково у діалектній російській мові зберігається слово *безопасышно* в значенні "сміливо".

Слід зазначити, що сфера функціонування проаналізованих ад'єктивних дериватів не обмежена, оскільки вони стилістично не марковані та синтагматично не зв'язані.

Ми ще раз констатуємо той факт, що концептуальні системи існують в динаміці, що відбивається і в ментальному лексиконі. Розуміння слів укр. *безпечний* – рос. *безопасный* і похідних від них *безпека – безопасность*, а також їхня інтерпретація на різних етапах історичного розвитку неоднозначні, у кожну історичну епоху людство мало своє уявлення про зазначені вербалізовані поняття. В архаїчному суспільстві людині було достатньо виразів *Без Пеки, Хай йому Пек*, щоб подолати внутрішній страх, який був пов'язаний з неможливістю науково пояснити природні явища. Але в XVIII столітті, коли людина вже не вважала себе часткою природи, а придбала певний багаж наукових знань і стала членом розвиненого суспільства, з'явилася необхідність створення нової когніції та її мовної репрезентації, що пов'язано з розвитком наукового знання і соціуму. Чоловік шукав захисту в державних установах. Мовна концептуальна система вже була іншою, тому українське слово *безпека*, яке утворене від *безпечний* ніяк не спів належить з наведеними вище ідіоматичними виразами. У XV столітті в Європі було покінчено з феодальною роздробленістю і були створені перші європейські держави, передумовою створення яких і консолідуючим чинником утворення було формування національних мов. Процес лексичного і граматичного становлення більшості мов європейських держав тривав до кінця XIX століття, а деяких – до першої половини XX століття (наприклад, чеської). Національні мови зберігають свою автентичність, використовуючи непохідні та народно-мотивовані лексичні одиниці (такі, як *Пек, пекло* та інші). Поряд з ними з'являються запозичення, які відображають сучасні мовні явища, що виникли під впливом екстралінгвальних факторів. Таким чином, способи вираження різних ментальних понять зумовлені й обмежені

когнітивним досвідом мовця, комунікативним контекстом індивіда як члена соціуму, впливом міжкультурного трансферу.

Ми вважаємо, що бінарна опозиція понять «наявність» і «відсутність», незважаючи на існуючі аномалії в репрезентації сем ‘наявність’ і ‘відсутність’, слугує основою для пояснення та розмежування як окремих слів, так і понять.

4.3. Экспланаторный потенціал поняття «відсутність»

Сучасні мовознавчі студії будують свої теорії, виходячи із принципів антропоцентрізму, експансіонізму, функціоналізму й експланаторності. Поняття «відсутність» має у своїй семантиці універсальний експланаторний потенціал, що закладений у колективній пам’яті носіїв певної культури. Підтвердженням сказаного є твердження У. Еко про те, що «культура (яка починається з найбільш елементарних процесів сприйняття) в тому і полягає, щоб наділяти значеннями природний світ, який складається з "присутностей", тобто перетворювати присутності на значення». Отже, коли бажають врятувати цей самий “залишок”, який не вкладається у змісти, що передаються творами, і не піддається комунікації, неминуче "присутність" обертається на “відсутність”, якийсь вир у якого ми безнастанно вимагаємо нові смисли і "присутність" якого була б не більше ніж імпульсом до безперервного, нескінченного процесу семіозису [Еко 2004, с. 364]. Семіозис виступає процесом породження нового значення і пов’язаний з інтерпретацією знака. Спираючись на ідеї семіозису, висунуті Ч. Пірсом, який першим застосував для опису знакових відношень тріаду *об’єкт – знак – інтерпретанта* (рос. *объект – знак – интерпретанта*) [Пірс 2000], можна припустити, що в основі модусу інтерпретації знаходиться бінарна опозиція наявність vs відсутність.

У конкретних ситуаціях абстрактне поняття «відсутність» набуває матеріального вираження, вербалізуються і поняття з семою ‘відсутність’. Досить часто концептуальні значення в мові встановлюються через

акцентування на тому, що відсутнє, а не на тому, що міститься в ядерній семі. При цьому визначальна і визначувана за допомогою поняття «відсутність» дефініції є антонімами. Наочним прикладом слугує абстрактна номінація *мир*, у значенні якої закладена сема ‘відсутність’: «Мир – 1. Отсутствие вражды, разногласий (*Жить в мире*). 2. Отсутствие войны, вооруженных действий между государствами; согласное сосуществование государств, народов (*Мир между народами*)» [Комплексний словник російської мови 2009, с. 458][22]. Такий підхід до визначення дефініцій не є новим, оскільки використовується в лексикографічних описах понять [Комплексний словник російської мови 2009], у теоретичних обґрунтуваннях концептів [Болдирев 2003] і в наукових трактуваннях категорій [Болдирев 2010; Каспэ 2005]. Вивчення поняття «відсутність» у когнітивному аспекті передбачає інтерпретацію функціонування корелятивних понять «відсутність» і «наявність» у дискурсі, тому в дисертаційній роботі представлені дискурсивні процедури інтерпретаційного характеру, які репрезентують вербально-семіотичну діяльність людини. Це пов’язано з тим, що поняття «відсутність» має значний потенціал у плані пояснення семантики слів, а в основі протиставлення слів із ядерними семами ‘відсутність’ і ‘наявність’ лежать причинно-наслідкові відношення. Саме ці відношення допомагають розкрити сутність опозицій на основі принципу експланаторності [Радчук 2016 б].

Опозити *отсутствие – присутствие* були предметом нашого дослідження і проаналізовані як етимологічно пов’язана бінарна пара (див. 3.1.). Традиційно антоніми описуються залежно від морфологічної будови (формальна подібність) або від характеру позначення протилежності (семантична класифікація). Аналіз зазначених антонімів в аспекті дискурсивно-функціональних зв’язків (що виражають відношення) є, на нашу думку, цікавим і перспективним.

---

[22] У зв’язку з перекручуванням смислу при перекладі, наводимо оригінал використаної цитати словникової статті.

Згідно з семантичною класифікацією слова в бінарній парі *отсутствие – присутствие* належать до контрадикторних антонімів. Однак слова, тлумачення яких не обходиться без пояснювальних лексем *отсутствие – присутствие*, уже виступають контрарними антонімами і виявляють градуальну протилежність (наприклад, *талантливый – бездарный*). Такі мовні одиниці презентують крайні члени семантичної опозиції: відсутність[23] чого-небудь є мінімальним або нижчим щаблем вияву ознаки (наприклад, брак таланту – "бездарність"), а наявність чого-небудь – максимальним або вищим ступенем вияву ознаки. Оскільки градуальні антоніми передають якісні характеристики, що включають, зокрема, просторово-часові, їх можна розмістити на осі координат.

Поняття «відсутність» – «наявність» є семантично недостатніми, тому вимагають уточнення в контексті, набуваючи при цьому різних конотацій. Залежно від семантичного поширення, навіть від мінімального контексту будуть змінюватися середні члени градуального ряду. Наприклад, слово *голод* позначає "почуття, що викликане відсутністю їжі", а слово *сытость* означає "відсутність почуття голоду". Абстрактні субстантиви *голод* і *сытость* передають ознаки ад'єктивних імен *голодный* і *сытый*, від яких вони утворені. Якщо розташувати антоніми на осі координат, то слово *сытый* не буде крайньою точкою протиставлення, а навпаки, виступає точкою відліку (див. рис. 4.3.):

[23] Російське слово *отсутствие* в перекладі українською не завжди відповідає лише українському слову *відсутність*. Іноді у перекладі його вживають у вузчому значенні: *брак*. Якщо слово *відсутній* використовується стосовно кого- або чого-небудь, то слово *брак* – це "нестача чогось".

Рис. 4.3. Системна представленість опозитів *голодный* і *сытый*

Наведемо приклади: *Когда* ***голодный*** *человек достает кусочек хлеба, первое побуждение съесть его Что же сказать о* ***голодном*** *ребенке?* [А.Н. Рибаков. «Тяжкий пісок» 1975-1977]; *Часа через три неприлично* ***сытый****, пьяный больше от еды, чем от самогонки, я возвращался домой на метро. А все-таки надо было оторвать ногу от гуся и привезти домой Лене с Ромой* [О.М. Моторов. «Злочин доктора Паровозова» 2013]; *К вечеру, намывшийся и* ***объевшийся****, я сидел в столовой, а Саня и тетя Даша сидели по правую и левую руку и смотрели на меня с такой любовью, что мне было совестно, честное слово!* [В.О. Каверін. «Два капітани» 1938-1944].

Аналогічний приклад опозитів *безграмотность* і *грамотность* (див. рис. 4.4.):

Наведемо приклади: *Нравственным может быть* ***малограмотный****. И вовсе* ***безграмотный*** *человек, как наша Василиса, может быть нравственным* [Л.Є. Уліцька. «Казус Курицького» 2000]; *Что я, в сущности, сделал? Я написал о том, что каждый* ***грамотный*** *человек знал и так. Разве я придумал законы немецкого языка, и почему то, что видит каждый в отдельности, нельзя увидеть вместе?* [Ф.А. Іскандер. «Літнім днем» 1969];

*И даже не был красным. Просто – **образованный** человек. Знал латынь… Ты знаешь латынь?* [С.Д. Довлатов. «Наші» 1983].

Рис. 4.4. Системна представленість опозитів *безграмотность* і *грамотность*

В обох випадках представлено двовекторну шкалу (*голодный – сытый; безграмотный – грамотный*), яка показує зниження / наростання ознаки. В.П. Мусієнко, описуючи мовні засоби градації ознаки, вказує на те, що «аналіз шкали під кутом зору розподілу напруги виявляє прагнення мови до флангів, що отримало в лінгвістиці назву “закону країв шкали”, у той час як сфера середньої норми – центр найчастіше виявляється лексично не вираженою, або має порожні номінації типу середній, звичайний, нормальний» [Мусієнко 1997, с. 35].

У наведених прикладах (*голодный – сытый; безграмотный – грамотный*) представлена семантика перехідності. Існує кілька поглядів на вираження семантики перехідності. Наприклад, М.Р. Львів зазначає, що «антонімічні слова, які виражають крайні члени вияву якості, виявляють симетричні відношення і розміщені один від одного в парадигмі на однаковій

семантичній відстані від точки відліку» [Львів 2012 (2), с. 15]. Але не можна не погодитися з висловом О. Єсперсена про те, що в послідовному ланцюжку вишикуваних слів, семантика яких частково збігається, «кожен прикметник, що стоїть напочатку списку, протистоїть прикметникам у кінці списку, і провести чітку демаркаційну лінію між двома половинами переліку неможливо» [Єсперсен 2002, с. 373]. Дійсно, в кожному конкретному випадку проміжних членів опозиції може бути різна кількість, і вони нерівномірно розташовані на осі перехідності.

Градуальні антонімічні утворення з ядерною семою ‘відсутність’ або ‘наявність’ не тільки можуть бути представлені на осі координат, але й утворюють семантичні поля, у яких полярними стають полюси ‘відсутність’ – ‘наявність’, а також й інші компоненти, що належать до цих полів. Авторську позицію підкріпимо цитатою М.Р. Львова про те, що «мовні знаки дискретні, роздільні. Прагнучи “покрити” семантичне поле, вони притягуються один до одного; зберігаючи свою самостійність, навпаки, відштовхуються один від одного» [Львів 2012 (2), с. 16]. Ми вважаємо, що функційно-семантична систематизація залежить від уточнювального елемента (процес інтерпретації), а групування антонімів може проводитися за різними полями, які мають точки перетину і накладання, оскільки в процесі вживання реалізують здатність до збільшення смислів (процес породження).

Сучасний функційно-семантичний підхід до аналізу мовного матеріалу передбачає вивчення процесу породження того чи того сенсу, який відбувається у дискурсі. При цьому ми спираємося на класичне визначення дискурсу Н.Д. Арутюнової як «мови, що “занурена” у життя» [Арутюнова 1990, с. 137]. Мовні елементи використовуються окремими індивідами вибірково в певних комунікативних умовах, відображенням чого служать асоціативні поля, у яких відбувається групування мовних одиниць на різних підставах.

В.М. Топоров, описуючи систему бінарних протиставлень, яку відносить до універсальних засобів опису семантики світу, вказує, що «вся

система в ідеалі зводиться до однієї пари протиставлень (опозицій): + < – , яка залежно від обраної кодової системи або від сфери розщеплюється на цілий ряд ізоморфних протиставлень» [Топоров 2010, с. 38]. Суперечності можуть бути пов'язані з характеристикою структури простору, з часовими координатами, з гендерними особливостями та іншими ознаками і сферами світосприйняття людини, сформовані і відображені в її свідомості.

Асоціативне поле репрезентує семантичні зв'язки мовних одиниць, що функціонують у дискурсі. Оскільки мова володіє потужним потенціалом, то в мовленні індивідуумів (у текстах) актуалізуються всі можливі варіанти ядра поля, а на периферії переважають лексеми, що мають у значенні сему 'відсутність' або 'наявність'.

Наприклад, в асоціативному полі ВРЕМЯ (укр. ЧАС) можна виокремити ядро 'день'. Зазначений часовий відрізок у різних людей викликає неоднорідні асоціації і, як наслідок, – різні протилежності. На периферії 'день' може бути представлений словами *будничный* чи *выходной* (при конкретизації *работа*), *рассвет* та *закат* (при конкретизації *солнце*) тощо. Графічне зображення асоціативного поля у вигляді кіл різного розміру демонструє це наочно (див. рис 4.5.). Кола можуть перетинатися або не перетинатися і залежно від наповнення будуть більшими або меншими, тобто включатимуть різну кількість інтерпретацій.

Модус або інтерпретації оппозитов «відсутність» – «наявність» визначалися відповідно до конкретизації, що не пропонувалася учасникам експерименту. Нами використовувався метод вільного експерименту. Отримане за результатами проведення такого виявлення асоціацій поле відбиває лише фрагмент вербальної пам'яті індивідуумів. Такі поля відтворюють стереотипне уявлення носіїв мови, але не є досконалою й абсолютно точною фіксацією всієї мовної картини світу. Зміна конкретизації спричиює й зміну модусу й інтерпретації. Так позначається суб'єктивність сприйняття людини, яка залежить від багатьох чинників. Оскільки не існує єдиного способу інтерпретацій, ми пропонуємо умовне

уявлення асоціативного поля ВРЕМЯ (укр. ЧАС), яке в загальних рисах передає представлена як перехрещувальні кола модель.

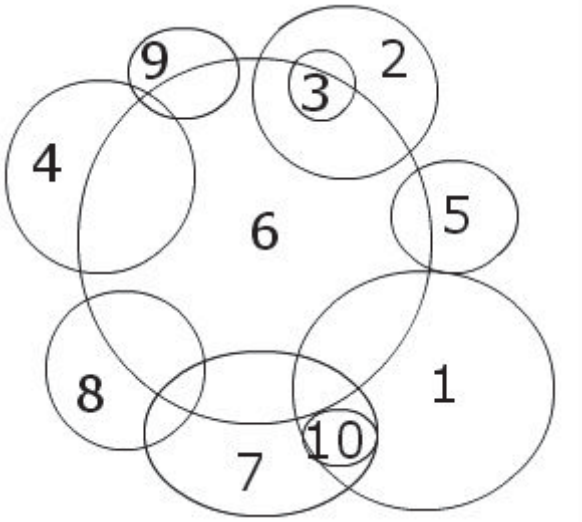

Рис. 4.5. Асоціативне поле ВРЕМЯ (укр. ЧАС):

1 сутки (*ночь – день*), 2 полоса (*черная – белая*), 3 дата (*праздничная – скорбная*), 4 сезон (*летний – зимний*), 5 возраст (*молодость – старость*), 6 день (*будничный – выходной*), 7 день (*рассвет – закат*), 8 промежуток (*мгновение – бесконечность*), 9 каникулы (*насыщенные – рутинные*), 10 утро (*бодрое – вялое*).

Когнітивісти вивчають мову у зв'язку з людським мисленням і людською діяльністю насамперед тому, що без людини системи мови не було б і функціонування мовних одиниць було б неможливим. У процесі використання мови об'єктивується розумова діяльність людини, а когнітивні й мовні структури перебувають у певних відношеннях. Когнітивна лінгвістика, визначаючи способи ментальної репрезентації абстрактних понять за допомогою застосування мови, враховує такі властивості людського мозку, як сприйняття, уяву, увагу, пам'ять. Літературознавець І. Каспе у книзі «Мистецтво бути відсутнім», розмірковуючи про модальність сприйняття, підкреслює: «апеляція до сприйняття, звичайно, важлива, оскільки тягне за собою спробу описати інституційні та комунікативні ресурси, які таке

сприйняття підтримують» [Каспэ 2005, с. 28]. Під час пізнавальної діяльності відбувається сприйняття і розуміння людської мови, переробка отриманих знань та їхнє логічне усвідомлення, аргументація необхідності цих знань і запам'ятовування.

Кожне окремо взяте асоціативне поле містить різноплановий набір функціональних лексичних одиниць. Інтерпретація понять «відсутність» – «наявність» залежить від конкретизації, яка в різних людей неоднозначна та неоднакова залежно від суб'єктивного сприйняття. Конкретизація являє собою першу асоціацію, на підставі якої можливе протиставлення.

У пам'яті людини зберігається великий набір різноманітних абстрактних понять, що актуалізуються під час сприймання. Поняття як структури, що знаходять репрезентації в мові та мовленні, зберігаються у свідомості людини, зокрема, в пам'яті, і використовуються не лише для ідентифікації нових явищ, але і для інтерпретації семантики лексем. Модус або інтерпретація дозволяють встановити причинно-наслідкові зв'язки у моделюванні процесу пояснення значення слова на когнітивному рівні. Інтерпретація, як і модус, об'єктивна і суб'єктивна одночасно, остання визначається креативним характером мовної і розумової діяльності людини.

Досліджуючи свідомість і мову, ми застосували в дисертаційній роботі прийом інтерпретації. Специфіка інтерпретації полягає в тому, що вона базується на алгоритмі людського пізнання, в основі якого знаходиться прагнення до встановлення взаємозалежностей.

У дискурсі як мовленнєвій об'єктивації когнітивно-комунікативної діяльності людини відбувається актуалізація значень слів на основі індивідуальної інтерпретації. У безмежному континуумі (просторі і часі) навколишньої дійсності людина виокремлює дискретні об'єкти і явища, що мають різні ознаки. Інтерпретаційна функція мови на концептуальній основі дозволяє не лише протиставити типові явища, але і подати їх у взаємозв'язку. Ці інтерпретації або модуси гетерогенні і здатні передавати широкий діапазон

дискурсивних смислів, які в кожному окремому випадку залежать від конкретизації.

Функційна кореляція понять «відсутність» – «наявність», що має місце в дискурсі, наведенав таблиці 4.11. (див. табл. 4.11.). Зібраний мовний матеріал ми умовно розподілили в межах п'яти асоціативних полів. Кількість полів навмисно звели до мінімуму, оскільки людина, будучи суб'єктом дискурсу, сприймає об'єкти (живі і неживі) і явища (також в широкому розумінні), що знаходяться в просторі і в часі. Обидві пари (об'єкти та явища / простір і час) мають певні властивості. Ми включили до таблиці найбільш частотні і регулярні варіанти модусу або інтерпретації понять «відсутність» – «наявність», які, на нашу думку, виявляють різноплановість дискурсії.

Таблиця 4.11

***Функційна кореляція понять* «відсутність» – «наявність»**

Асоціативне поле	***Ядро поля***	***Модус чи інтерпретація понять* «відсутність» – «наявність»**	***Конкретизація проти ставлення***
ПРОСТРАНСТВО	аудитория	просторная – тесная	студенты
	небо	ясное – пасмурное	тучи
	страна	родная – чужая	язык
	местность	пустыня – оазис	вода
	пляж	чистый – грязный	мусор
	остров	обитаемый – безлюдный	население
	луг	заросший – скошенный	трава
	шоссе	пустынное – оживленное	машины
	море	спокойное – бурное	волны
	рельеф	равнинный – холмистый	возвышенность
	маршрутка	пустая – забитая	люди
	дом	тихий – шумный	дети
	желудок	пустой – полный	еда

Продовження табл. 4.11

ВРЕМЯ	сутки	ночь – день	свет
	полоса	черная – белая	горе
	дата	праздничная – скорбная	радость
	сезон	летний – зимний	тепло
	возраст	молодость – старость	морщины
	день	будничный – выходной	работа
	день	рассвет – закат	солнце
	день	свободный – загруженный	дела
	промежуток	мгновение – бесконечность	длительность
	каникулы	насыщенные – рутинные	программа
	отпуск	насыщенный – рутинный	настроение
	утро	бодрое – вялое	отдых
	ночь	темная – ясная	звезды
ОБЪЕКТ	кошелек	пустой – полный	деньги
	одежда	дорогая – дешевая	качество
	человек	радостный – печальный	настроение
	государство	монархия – анархия	власть
	животное	домашнее – дикое	приручeнность
	завод	прибыльный – нерентабельный	доход
		уютное – неуютное	
	кафе	надутый – сдутый	атмосфера
	шар	полный – пустой	воздух
	стакан	пишущая – исписанная	жидкость
	ручка	целый – драный	чернила
	карман	легкая – тяжелая	дырка
	сумка	толстая – пустая	вещи
	папка		документы

Продовження табл. 4.11

ЯВЛЕНИЕ	погода	солнечная – мрачная	дождь
	погода	штиль – шторм	ветер
	звук	громкий – тихий	сила
	стихия	наводнение – засуха	дождь
	климат	арктический – тропический	влажность
	ветер	густой – слабый	скорость
	туман	сильный – слабый	видимость
	водопад	тихий – шумный	энергия
	эффект	сильный – слабый	впечатление
	эрозия	полная – локальная	ржавчина
СВОЙСТВО	вкусный	пресный – насыщенный	специи
	настроение	приподнятое – подавленное	проблемы
	сюжет	захватывающий – нудный	интерес
	здоровье	хорошее – слабое	болезни
	просьба	одолжение – распоряжение	категоричность
	поведение	нравственное – аморальное	воспитание
	смысл	глубокий – бессмысленный	содержание
	должность	вакантная – занятая	специалист
	зависть	белая – черная	доброта
	кости	хрупкие – крепкие	кальций

Наприклад, в асоціативному полі ПРОСТРАНСТВО (укр. ПРОСТІР) виділено ядро поля ‘маршрутка’, у якому при конкретизації ‘люди’ протиставлені ад’єктиви *пустая – забитая*, оскільки в розмовному дискурсі частіше вживається вираз *забитая маршрутка*, а не *полная маршрутка*.

У комунікації як основній функції мови для розуміння нюансів у значенні поняття «відсутність», відповідь на питання Чому? є важливою, тому що розкриває причину, що дає пояснення наслідку. Наприклад, в асоціативному полі ПРОСТРАНСТВО виокремлюємо замкнутий простір ‘аудиторію’ (ядро поля). Висунення на перший план лексеми *аудиторія* як

семантичного ядра, а не лексеми *кімната*, зумовлене проведенням асоціативного експерименту серед студентів. Із цим пов'язуємо і те, що аудиторія може бути протиставлена як *просторная* і *тесная*. Інтерпретація передбачає відповіді на питання, які пояснюють основи протиставлення. Чому аудиторія *просторная*? Наприклад, тому що в ній мало студентів, тому що в ній спостерігається відсутність студентів. Чому аудиторія *тесная*? Тому що в ній багато студентів, тому що в ній спостерігається присутність студентів. Протиставлення за ознакою відсутність або присутність студентів безпосередньо пов'язане з визначенням дефініції: «Аудитория – 1. Помещение для чтения лекций, докладов (*Тесная аудитория*). 2. Слушатели лекции, доклада, речи (*Внимательная аудитория*)» [Комплексний словник російської мови 2009, с. 14 – 15][24]. Може бути й інша інтерпретація. Характеристика простору залежить від його розмірів (рос. *большая – маленькая аудитория*) і від заповнювання не лише кимось (рос. *слушателями*, *студентами*), але й чимось (рос. *заставленная мебелью*, *складированными трубами*, *захламленная вещами*), крім того, ця характеристика залежить від конкретної ситуації і мети використання такого приміщення (наприклад, може бути *тесной* для контрольної роботи, де студентів треба розсадити по одному, або для рольової гри та ін., але бути цілком *просторной* для проведення практичного заняття в тій самій групі тощо).

У представленому асоціативному полі ПРОСТРАНСТВО з ядерною зоною 'аудиторія' на периферії можливі й інші протиставлення, які потягнуть за собою й інші пояснення: аудиторія може бути *внимательной* чи *невнимательной*, *темной* чи *светлой*, *чистой* чи *грязной*, *удобной* чи *некомфортной* тощо. Інтерпретації гетерогенні, оскільки кожна людина вкладає своє розуміння і ставлення до об'єктів, явищ, встановлює взаємозв'язки, які відображають розмаїття смислів. У цьому полягає

[24] У зв'язку з перекручуванням смислу при перекладі, наводимо оригінал використаної цитати словникової статті.

суб'єктивність інтерпретацій. Але в самій мові вже закладена можливість інтерпретувати. І в цьому виявляється об'єктивність інтерпретацій. В інтерпретаціях наводяться дискурсивні смисли об'єктивної дійсності з урахуванням індивідуального сприйняття. Підтвердженням сказаного виступає й одне з визначень дискурсу в роботах О.В. Лещака: «Дискурс становить собою своєрідний фактор прагмафункціональної єдності лінгвосеміотичного досвіду в межах заданих специфікаційних критеріїв» [Лещак 2015, с. 65 – 66].

Зробити висновок про ментальні мовні репрезентації понять «відсутність» та «наявність» і усвідомити підґрунтя їхнього протиставлення допомагає з'ясування причинно-наслідкових зв'язків, що пояснюють відсутність і присутність підрядною конструкцією зі сполучником *потому что* (наприклад, *это нечто является отсутствием, потому что чего-то нет, кого-то нет или вообще нет ничего и никого*). Саме ці відношення допомагають розкрити сутність цієї опозиції на основі принципу експланаторності.

Наприклад, протиставлення в асоціативному полі ПРОСТРАНСТВО з ядерної зоною 'місцевість' *оазис* визначається як "місце в пустелі, де є вода і рослинність". *Пустыня* характеризується "відсутністю води, рослинності, населення", іншими словами *эта местность является пустыней, потому что там нет воды, растительности, населения*. Деривaційні відношення демонструють зв'язок мовних одиниць *пустыня* і *пустой*. Слово *пустыня* є похідним від слова *пустой*, яке має два номінативних значення: «1. Такой, в котором или на котором ничего нет (*Пустой стакан, чемодан, мешок*). 2. Такой, внутри которого ничего нет (*Пустой дом, автобус*)» [Комплексний словник російської мови 2009, с. 821][25]. І в першому, і в другому випадках дефініція *пустой* визначається застосуванням

[25] У зв'язку з перекручуванням смислу при перекладі, наводимо оригінал використаної цитати словникової статті.

подвійного заперечення, переданого заперечним займенником *ничего* і предикатом *нет*, які є матеріальними репрезентантами поняття «відсутність». У той же час *пустыню* можна відрізнити від іншої місцевості за наявністю, наприклад, піску (якщо це піщана пустеля). У конкретному тексті домінування поняття «наявність» (у цьому випадку піску) буде більш істотним, ніж поняття «відсутність» (крім піску, нічого немає). Однак сприйняття *пустыни* неоднакове: вона *не пустая* для постійних мешканців, для тих, хто там живе.

Таким чином, поняття – і «відсутність», і «наявність» – є онтологічно значущими для сприйняття й опису об'єктивного світу. Поняття «наявність» є первинним і речовинно визначеним стосовно поняття «відсутність». Поняття «відсутність» вторинне, менш точне і має більш високий рівень абстракції. На думку У. Еко, «у всій цій механіці значущих опозицій насамкінець головне те, що вона дає нам систематичну можливість дізнаватися про те, що є, з того, чого немає» [Еко 2004, с. 433]. У варіативній парі «відсутність» – «наявність» провідним виявляється поняття «відсутність», яке пронизує все як у мовній системі, так і в реальному світі речей. Поняття «наявність», відступаючи на другий план, відкриває нові можливості для реалізації експланаторного потенціалу поняття «відсутність».

Висновки до розділу 4

У контексті сучасної когнітивної лінгвістики дослідження абстрактних понять набуло особливої значущості. Незважаючи на те, що існує ціла низка праць, у фокусі уваги яких перебували поняття «заперечення» і «порожнеча», тема себе не вичерпала, а аналіз зазначених понять у кореляції з поняттям «відсутність» дав змогу їх презентувати в іншому аспекті. Спираючись на вже наявні досягнення когнітивної лінгвістики у плані методів аналізу мовного матеріалу, а саме застосування методу прототипів, поєднання історичного, психологічного та соціокультурного підходів у дослідженні мовних одиниць,

ми здійснили порівння поняття «відсутність» із поняттями «порожнеча» і «заперечення» й визначили деякі особливості їхньої кореляції одне з одним на матеріалі російської мови.

Концептуальний аналіз мовних фактів свідчить про те, що поняття «відсутність» і поняття «заперечення» та «порожнеча» можна розташувати на семантичній осі перехідності, тоді їхня кореляція буде залежати від матеріальних репрезентантів. Нові номінації, що з'явилися в мові як репрезентанти поняття «відсутність», замінили вирази з прототипами *нет* і *без*, оскільки вони не були конкретними і не були здатні виражати суб'єктивні відтінки значень, набутих лексемами.

Аналіз мовних референтів поняття «відсутність» дав змогу зробити такі висновки: існуючі в російській мові прототипи поняття «відсутність» *нет* і *без* переважно розвинулися в нові номінації, що виражають зазначене поняття; слова, які безпосередньо чи опосередковано визначаються за допомогою використання поняття «відсутність», частіше передають негативну конотацію, яка може мати різний ступінь вияву; не всі номінації будуть наново створені на основі потреби висловити поняття «відсутність», такі слова можуть запозичуватися; не всі слова можуть визначатися за допомогою поняття «відсутність»; не завжди прототипи *нет* і *без* можуть втілюватися в новій лексемі.

З опертям на словникові дефініції ми виділили лексико-граматичні варіанти репрезентації поняття «відсутність». Унаслідок їхнього аналізу з'ясовано та встановлено, що, по-перше, поява нового слова замість лексико-граматичного вираження поняття «відсутність» із застосуванням мовних засобів *не* і *без* є більш високим ступенем в абстрагуванні, а по-друге, заміна висловлювання одним словом маніфестує вияв тенденції мовної економії, оскільки спостерігається менша витрата часу і зусиль людини для вираження думки.

Визначення ролі префіксів *без- / бес-* і *не-* в породженні різних смислів, виявлення інваріантного значення, вплив префікса на семантику вторинної

номінації, урахування власного іманентного значення префікса дозволяє розкрити мовний механізм формування абстрактів, що передають поняття «відсутність» у російській мові, з когнітивних позицій.

Дослідження префіксального змістотворення ад'єктивів із префіксами *без- / бес-* і *не-* зводиться до узагальнення співвіднесених деривaційних об'єктів, до встановлення типових моделей передавання поняття «відсутність» префіксальним і конфіксальним способами деривації в російській мові, до створення семантико-деривaційної класифікації основних типів ад'єктивів, що сформовані на основі апперцепції від прототипів *нет* і *без*. Виокремлені моделі диференціюють репрезентацію абстрактного поняття «відсутність», свідчать про актуальність і широке використанні ад'єктивів із зазначеними префіксами, демонструють способи відображення в ментальній свідомості носіїв російської мови прототипів *нет* і *без*.

Номінація, що з'явилася, стала результатом тривалого психологічного процесу, в якому людський досвід був закріплений мовленнєвою практикою. Цей процес ми пов'язуємо з апперцепцією.

Наше розуміння процесу апперцепції будується на визначенні цього поняття вітчизняним мовознавцем О.О. Потебнею, який поняття апперцепції переніс із психології та ввів у лінгвістику. Теоретичні положення, що викладені у фундаментальній праці «Думка і мова», дозволили розглянути вплив апперцепції на розкриття словотворчого потенціалу префіксів у російській і українській мовах у парадигмі когнітивної лінгвістики.

На основі аналізу мовного матеріалу можна зробити висновок про те, що вторинне сприйняття наявного вже заперечення не надає слову протилежного значення. Такі мовні факти досить поширені в російській мові.

Теоретичне осмислення аналогійних (закономірних) і аномальних (випадкових) мовних явищ має давню традицію, але ця проблема продовжує залишатися актуальною. Сучасні лінгвістичні дослідження проводяться під знаком поглиблення знань про систему та структуру мови і дослідження винятків із загальних правил на всіх рівнях мовної системи.

Порушення механізму репрезентації сем ‘наявність’ і ‘відсутність’ показано нами на матеріалі російських і українських еквівалентних слів *безопасный – безпечний*, які становлять собою семантичну та морфологічну аномалію одночасно. Антонімічні компоненти значення “наявність” і “відсутність” передають утворення з однаковими префіксами, але префікси з семою ‘відсутність’ не надають словами протилежного значення. Проведені етимологічний і компонентний аналізи з’ясували, що кореляти споріднених мов об’єднує первинне значення, яке зберігається в коренях – “той, який не вимагає турботи”.

Формування значень еквівалентних ад’єктивів у російській і українській мовах (*безопасный – безпечний*) відбувається різними шляхами і демонструє автентичність кожної з генетично близьких мов. Це ще раз свідчить про те, що соціокультурний трансфер відображає мовні особливості і накладає відбиток на розвиток семантики слів.

Бінарну пару понять «відсутність» vs «наявність» розглянуто також в аспекті подання різних дискурсивних смислів об’єктивної дійсності з урахуванням індивідуального сприйняття. Під час аналізу вербальних репрезентацій опозитів відсутність vs наявність застосовано прийом інтерпретації. Спираючись на дані анкетування, встановлена функціональна кореляція понять «відсутність» vs «наявність». В асоціативних полях ПРОСТРАНСТВО, ВРЕМЯ, ОБЪЕКТ, ЯВЛЕНИЕ, СВОЙСТВО були виокремлені ядро поля, модус (або основа інтерпретації), встановлена конкретизація протиставлення зазначених понять. Ми дійшли висновку, що у варіативній парі «відсутність» – «наявність» провідним виступає поняття «відсутність», оскільки воно має значний експланаторний потенціал.

РОЗДІЛ 5
«ВІДСУТНІСТЬ» У ГРАМАТИЧНІЙ СИСТЕМІ: СУТНІСТЬ VS ЯВИЩЕ

5.1. Стереотипне уявлення про граматичну лакунарність як маніфестацію поняття «відсутність»

Проблеми, пов'язані з вивченням лакунарності в мовній системі, неодноразово були об'єктом наукових дискусій [Жельвіс 1977; Стернин 1999], але залишаються актуальними і сьогодні [Байрамова 2011; Бикова 2003]. Асоціативний експеримент дозволяє виявити граматичні лакуни, що допоможе пояснити лінгвокультурні і лінгвопсихологічні витоки граматичних універсалій.

У сучасних дослідженнях з лінгвістики досить часто трапляється опис різноманітних асоціативних експериментів, які навзагал представлені на асоціативно-лексичній платформі (вивчаються реакції на слова-стимули). Проте проведення та опис психолінгвістичного експерименту під час дослідження граматичних понять є не менш цікавим і важливим.

Необхідно відзначити, що граматичні лакуни вивчені менш ретельно [Бикова 2003; Стернин 1999], ніж лексичні. Це пов'язано передусім з тим, що лексична лакунарність багато в чому впливає на ефективність комунікації і безпосередньо яскраво виявляється в процесі перекладу з однієї мови на іншу. Однак не можна применшувати і роль граматики у процесі спілкування, оскільки розбіжність або відсутність граматичних форм в одній із мов також призводить до нерозуміння.

Кожна граматична форма постає як певне структурне упорядкування історичної, онтологічної або психологічної реальності. Граматичні категорії культурно зумовлені, вони зазнають змін під впливом узусу, коли відхилення від норми перестають розглядатися як аномалії. Конкретні способи мовного вираження ототожнюються з певним світоглядом [Еко 2004].

Традиційним напрямом досліджень виступає вивчення у мові / у мовах граматичних універсалій. При цьому відсутність тих чи тих граматичних категорій і грамем у мові / у мовах частіше розглядається як виняток, що історично і психологічно зумовлено.

Сучасна дослідниця Л.К. Байрамова підкреслює, що лакунарність належить до універсальних категорій і притаманна абсолютній більшості мов світу. Вона розмежовує серед лінгвальної лакунарності два типи: лакунарні одиниці і лакуни. Лакунарні одиниці мовознавиця називає унікаліями. На її думку, парадигма *універсалії – унікалії – лакуни* репрезентує унікалії в універсаліях [Байрамова 2011, с. 22 – 27]. Для нашого дослідження таке подрібнення не суттєве, ми сприймаємо терміни *лакунарні одиниці* і *лакуни* як синоніми, хоча вважаємо, що в кожній конкретній мові, у цьому випадку російській, ці мовні явища належать до унікальних, виняткових. Ми слідом за О.О. Селівановою [Селіванова 2006] визначаємо *лакуну* як базовий елемент національної специфіки лінгвокультурної спільності, яка ускладнює переклад текстів та сприйняття реципієнтами інших культур, оскільки в різних мовах може не бути відповідних одиниць різних рівнів мови, позначення понять, категорій, асоціативних реакцій, а також паравербальних засобів мови.

Ми вважаємо, що асоціативний експеримент допоможе об’єктивному вивченню граматичної лакунарності. У той же час залучення асоціативного експерименту як прийому збору та аналізу мовного матеріалу, на наш погляд, має певну методологічну цінність.

Асоціативний експеримент є психолінгвістичним методом дослідження, який спирається на психологічне вчення О.О. Потебні і розвиває багато положень його теорії.

Визначаючи метод дослідження мовних явищ, О.О. Потебня спирається на історизм пізнання. З історичним аспектом вивчення мови в його працях тісно пов’язаний психологізм пізнання. Учений поширює цей принцип на аналіз кожного слова та кожної граматичної форми, тому мовознавча концепція О.О. Потебні підкреслено психологічна. Ідеї психологізму в науці

вітчизняного мовознавця, у свою чергу, беруть витоки з теорії німецького педагога, філософа-ідеаліста, основоположника асоціативної психології І.Ф. Ґербарта. Опора на психологічне вчення О.О. Потебні, на нашу думку, підтверджує, що такий емпіричний психолінгвістичний спосіб, як асоціативний експеримент, є науково обґрунтованим методом дослідження.

У сучасних когнітивних дослідженнях для аналізу мовної свідомості та виявлення стереотипних уявлень про що-небудь, що відображають фрагмент вербальної пам'яті референтів, активно застосовується метод вільного асоціативного експерименту.

Експеримент включав анкетування та обробку зібраної інформації. Як респонденти були залучені студенти-п'ятикурсники факультету іноземної філології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, що вивчають англійську та інші іноземні мови. Загальна кількість інформантів – 50 осіб.

Перед роздачею анкет на окремих бланках піддослідним були дані чіткі інструкції, згідно з якими їм не дозволялося повертатися, доповнювати або виправляти раніше написане. У завдання учасників асоціативного експерименту входило ознайомлення з питанням і запис першої вербальної реакції, що у них виникла. Піддослідним не пропонувалися можливі варіанти відповідей. Для того, щоб визначити показник стереотипності асоціацій, ми вирахували співвідношення у відсотках частотність реакцій до загальної кількості реакцій.

Усі відомості, отримані під час експерименту, відображені в таблиці 5.1. (див. табл. 5.1.).

Таблиця 5.1.

Результати асоціативного експеримента

	Питання анкети	***Кіл-ть відповід. та %***
№1	С чем у Вас ассоциируется понятие «отсутствие» в грамматике?	
Ответы респондентов	1. Нулевой морфемой: а) нулевой морфемой; б) нулевой флексией; в) нулевым аффиксом. 2.Отсутствием грамматических категорий. 3. Отсутствием грамматических форм. 4.Отсутствием одного из членов оппозиции. 5.Неполными и/или эллиптическими предложениями. 6. Не применимо к грамматике. 7. Другие (единичные) ответы.	27/54 11/22 14/28 3/6 9/18 3/6 3/6 5/10 3/6 14/28
№2	Имеет ли графическое обозначение понятие «отсутствие» в языковой знаковой системе?	
Ответы респондентов	– графическое обозначение нулевой флексии. «–» знак тире, который заменяет отсутствующий член предложения. Ø – обозначение отсутствия свойств у одного из членов оппозиции. Не имеет графического обозначения в грамматике. Другие (единичные) ответы.	8/16 6/12 2/4 5/10 10/20
№3	Каким синонимом можно заменить слово *отсутствие*, употребляемое при анализе лингвистических (грамматических) единиц?	

Продовження табл. 5.1

Ответы респондентов	Потеря/ исчезновение/ утрата.	20/40
	Несуществование/ «неналичие» / «неимение».	9/18
	Замещение.	6/12
	Упрощение.	4/8
	Выпадение.	4/8
	Пропуск /опущение.	4/8
	Пробел.	3/6
	Неупотребление.	2/4
	Усечение.	2/4
	Нехватка.	2/4
	Упразднение.	2/4
	Другие (единичные) ответы.	10/20
№4	Какой антоним к слову *отсутствие*, используемый при противопоставлении в грамматике, Вы считаете наиболее удачным?	
Ответы респондентов	Наличие.	22/44
	Присутствие.	20/40
	Существование.	9/18
	Возмещение/ компенсация/ восполнение/дополнение.	9/18
	Заполнение/создание/образование/появление/ формирование	9/18
	Замещение/замена.	4/8
	Употребление/применение.	3/6
	Вариация/расширение.	2/4
	Презентация.	1/2
	Восстановление.	1/2
	Идентификация.	1/2
	Кодификация.	1/2
№5	О чем свидетельствует показатели понятия «отсутствие» на уровне грамматики в языковой системе?	

Продовження табл. 5.1

Ответы респондентов	Экономии языковых средств.	13/26
	Динамизме языковой системы.	10/20
	Развитии/эволюции языковой системы.	10/20
	Тенденции упрощения языковой системы.	8/16
	Истории/определенном этапе развития языка.	6/12
	Различии в восприятии разных языковых систем.	4/8
	Функциональности языковой системы.	4/8
	Влиянии на языковую систему экстралингвистических факторов/связи с социальным фактором.	3/6
	Многогранности/гетерогенности языковой системы.	3/6
	.Национальных/ментальных особенностях языка.	3/6
	.Другие (единичные) ответы.	7/14

Перший стовпець таблиці містить нумерацію питань анкети. Проти кожного номера у наступній графі таблиці вказані питання, запропоновані студентам. Проти рубрики «Відповіді респондентів» у другому стовпці таблиці наведені варіанти відповідей студентів на питання анкети. Третя графа містить статистичні дані проведеного письмового опитування – кількість однакових думок та їхнє відсоткове співвідношення. Деякі респонденти давали кілька відповідей на одне питання, тому кількість відповідей перевищує цифру 50. Питання анкети не припускали заздалегідь підготовлених відповідей, оскільки всі вони повинні були представляти реакції на зазначені в питанні стимули, що відповідає проведенню асоціативного експерименту.

Обробивши отримані дані анкети, ми відзначили, що перше питання анкети психолінгвістичного експерименту «З чим у Вас асоціюється поняття «відсутність» у граматиці?» не представлене широкою різноманітністю відповідей. Більшість респондентів поняття «відсутність» у граматиці пов’язували з відсутньою (або нульовою морфемою) – 11, причому 14 осіб

конкретно пов’язували зазначене поняття з нульовою флексією і тільки двоє – з нульовим суфіксом. Напевно, це невипадково, оскільки саме суфіксація виступає найпоширенішим синтетичним способом вираження граматичних значень. Підсумовуючи наведені цифри, бачимо, що 27 із 50-десяти опитаних вважають відсутність / наявність афікса найбільш суттєвим показником граматичного значення. Відсутність окремих граматичних категорій у різних мовах зазначено в 9-ти анкетах, тоді як відсутність окремих граматичних форм вказали тільки троє. З відсутністю одного з членів опозиції граматична лакуна асоціюється також у 3-х респондентів. У 5-ти студентів перше питання співвідноситься з неповними та / або еліптичними синтаксичними конструкціями. Троє студентів вважають, що поняття «відсутність» взагалі не може бути застосоване до граматики. І така відповідь може знайти виправдання, оскільки «відсутність» у граматиці завжди є значущою. Ще давньоіндійський мовознавець Паніні, автор першої граматики – граматики санскриту, увів поняття нульової морфеми, яке було забуте і знову з’явилося в лінгвістиці лише в XIX столітті. Надалі багато лінгвістів, починаючи з Фердинанда де Соссюра, розглядали мову як бінарну систему, в якій опозиціональна відсутність ознаки та / або елемента стає очевидною. Значуща «відсутність» видається лише в наявності, що її виявляє.

Не всі студенти відповіли на друге питання, воно викликало ускладнення або неможливість навести приклад. Аналізуючи відповіді на друге питання «Чи має графічне позначення поняття «відсутність» у мовній знаковій системі?», ми дійшли висновку, що відповіді інформантів відсилають нас до першого питання. 8 респондентів вказали на – графічне позначення нульової флексії; трохи менша кількість учасників експерименту (6) вказали «–» знак тире, який замінює відсутній член речення; тільки двоє наводять як приклад Ø – позначення відсутність властивостей у одного з членів опозиції; п’ятеро вважають, що поняття «відсутність» не має графічного позначення в граматиці. Спираючись на статистику, можна зробити висновок про те, що поняття «відсутність» асоціюється, насамперед, з нульовою афіксацією як

засобом вираження граматичного значення, по-друге, з особливими синтаксичними конструкціями, і, нарешті, по-третє, з поняттям опозиції у граматичній системі мови.

Результати відповідей на наступне питання: «Яким синонімом можна замінити слово *отсутствие*, що вживається в процесі аналізу лінгвістичних (граматичних) одиниць?» – продемонстрували спектр повторюваних і неповторюваних асоціацій. Незважаючи на те, що термін *лакуна* є поширеним, його як синонім вказав тільки 1 з 50-десяти інформантів. Менш відомий і менш уживаний термін *абсентеизм* (*absentia* – від лат. "відсутність") трапився в 3-х анкетах студентів, які вивчають французьку мову. Представимо інші синоніми, розташувавши їх у порядку убування і вказавши в дужках кількість відповідей: *потеря / исчезновение / утрата* (20), *несуществование / «неналичие» / «неимение»* (9), *замещение* (6), *упрощение* (4), *выпадение* (4), *пропуск / опущение* (4), *пробел* (3), *неупотребление* (2), *усечение* (2), *нехватка* (2), *упразднение* (2), *редукция* (1), *нулевая презентация / нуль/ нулевой / нулевое присутствие* (1), *факультативность* (1), *нулевая деривация* (1), *нулевая парадигма* (1), *дефицит* (1), *необозначенность* (1), *нейтральность* (1), *«лишнее»* (1), *пассивность* (1).

Як бачимо, більшість респондентів поставили в один синонімічний ряд з поняттям «відсутність», яке є домінантою в цьому ряду, слова *потеря / исчезновение / утрата*. Дійсно, в історичному розвитку будь-якої мови спостерігається *потеря / исчезновение/ утрата* (порівн. укр. *втрата / зникнення / втрата*) будь-яких граматичних категорій і форм, наприклад, форм кличного відмінка іменників, які вийшли з живої давньоруської мови в XIV – XV століттях, хоча граматичні лакуни можуть бути пов'язані не лише з втратою, але і з тим, що в мові не сформувалися у певний період будь-які форми і граматичні значення. Один з найчастотніших і найпоширеніших синонімів (*исчезновение*) будемо використовувати у своєму дослідженні, виокремлюючи семантичні типи поняття «відсутність» у граматиці.

Застосування як синонімів слів *несуществование* / *«неналичие» / «неимение»* вказує на те, чого спочатку не було в граматичній системі мови (наприклад, відсутність дієприслівників і дієприслівникових зворотів у давньоруській мові або відсутність ступенів порівняння в дієслів, що є в деяких мовах).

Третє місце в системі відповідей займає синонім *замещение* (укр. *заміщення*). Це пов'язано з тим, що на певному етапі еволюції мови можна простежити, як одні граматичні форми почали вживатися замість інших. Наприклад, після втрати категорії двоїни деякі форми стали вживатися як форми множини, тобто відбулася заміна одних граматичних форм іншими (наприклад, рос. *уши*).

Семантичне поле поняття «відсутність» включає 26 дефініцій, які вирізняються широкою змістовною відмінністю. Це підтверджує той факт, що граматичні одиниці є значущими в системі мови, а їх відсутність може по-різному виявлятися.

Загальновідомо, що семантичні зв'язки синонімів тісно пов'язані з антонімами як словами з протилежними значеннями. У відповідях респондентів на четверте питання: «Який антонім до слова *отсутствие*, що використовується у протиставленні у граматиці, Ви вважаєте найбільш вдалим?» спостерігаємо пару слів, які виступають «лідерами»: *наличие* – 22 і *присутствие* – 20 відповідей. Зазначимо, що опозиційні пари *отсутствие / наличие* і *отсутствие / присутствие* зафіксовані у словнику антонімів російської мови (про це ми писали в параграфі 3.1.). Цікавим видається те, що третім за кількістю в анкетах зазначено слово *существование* (9), яке співвідноситься з синонімом *несуществование* (9), що наводяться як відповіді на попереднє запитання. Це говорить про те, що зазначені пари антонімів (*отсутствие / наличие, отсутствие / присутствие, существование / несуществование*) є досить поширеними і застосовуються в різних сферах людської діяльності, оскільки відбивають онтологічно важливі бінарні

опозиції і виступають крайніми значеннями на кванторній шкалі існування в логіці.

Однак наявність інших варіантів відповідей свідчить про існування різноманітних мовних, зокрема граматичних, репрезентацій поняття «відсутність» у російській мові. Асоціації, що лежать в основі антонімів за контрастом граматичних ознак у мовній системі, інформанти вкладають у такі поняття: «возмещение» / «компенсация» / «восполнение» / «дополнение» – 9, «заполнение» / «создание» / «образование» / «появление» / «формирование» – 9, «замещение» / «замена» – 4, «употребление» / «применение» – 3, «вариация» / «расширение» – 2, «презентация» – 1, «восстановление» – 1, «идентификация» – 1, «кодификация» – 1. Подані антоніми як члени опозиції ілюструють семантичний обсяг поняття «відсутність».

Наприклад, співвіднесення семантики поняття «відсутність» зі словами *возмещение / компенсация / восполнение /* пов'язане з тим, що у граматиці може спостерігатися тимчасова відсутність, яка легко відновлюється (наприклад, дієслово-зв'язка *есть* у російській мові).

Усвідомлений вибір антонімів виявив ієрархію мовних понять, що передбачають двобічну заміну. На початку компенсація відсутності чим-небудь, потім заповнення і створення того, що відсутнє, наступний етап – це практичне вживання, а вже на практиці можна вибирати варіант, який буде представлений (наприклад, презентація) і позначений (наприклад, ідентифікація).

Така послідовність лексем відображає зв'язок мовної логіки і мовної свідомості: через мовну логіку відбувається відбиття поняття «відсутність» у свідомості молодих носіїв російської мови.

Цікаві результати відповіді на останнє питання анкети: «Про що свідчать показники поняття «відсутність» на рівні граматики в мовній системі?». Порядок розташування відповідей у таблиці, як і раніше, відповідає їхній кількості і спрямований від більшого до меншого. Представлені такі

відповіді: про економію мовних засобів – 13, динамізм мовної системи – 10, розвитку / еволюції мовної системи – 10, тенденції спрощення мовної системи – 8, історії / певного етапу розвитку мови – 6, відмінності у сприйнятті різних мовних систем – 4, функціональності мовної системи – 4, вплив на мовну систему екстралінгвальних факторів / зв'язку із соціальним фактором – 3, багатогранності / гетерогенності мовної системи – 3, національних / ментальних особливостей носіїв мови – 3.

Не випадково відповідь, що пов'язана з особливостями ментальності народу-носія мови, розташована не на початку, оскільки всі зазначені до неї чинники виходять, кінець кінцем, з останнього. Дійсно, поняття «відсутність» свідчить найчастіше про економію, динамізм мовної системи. Водночас воно служить показником відмінностей, які знайшли своє відбиття в мові, у світосприйнятті різних народів. При цьому мова постійно знаходиться в розвитку, на неї впливають екстралінгвальні фактори, а тенденція спрощення мовної системи безпосередньо пов'язана з удосконаленням соціуму, ускладненням життя в суспільстві, явищем глобалізації. Виконуючи комунікативну і когнітивну функції, мова залежить від мислення. Мова виступає засобом вираження віддзеркаленої в образах дійсності і фіксує в знаках (вербальних і невербальних) явища, предмети, що оточують людей конкретного етносу. Поняття, які існують в одного народу, можуть бути непритаманні іншому, оскільки не є значущими для цього людського колективу.

Показовим є той факт, що відсутність граматичної форми конкретного мовного поняття усвідомлюється носіями мови як лакуна, яка за колективної потреби може бути заповнена, наприклад, завдяки застосуванню засобів словотвірного рівня мови. Асоціативний експеримент дав змогу виявити деякі граматичні лакуни, а також розширити розуміння терміна *відсутність* стосовно граматики [Радчук 2013].

Оскільки термін *відсутність* вживається в найрізноманітніших філософських і наукових концепціях, проблема вивчення цього феномену

виходить за межі лінгвістики. У свою чергу, вивчення універсалій змушує лінгвістів втручатися у сферу філософії, яка розглядає і дає філософське обґрунтування поняттю «відсутність». Термін *поняття «відсутність»* розуміють по-різному. Ми використовуємо цей термін у широкому тлумаченні, оскільки сенс цього терміна, на наш погляд, має антропологічну, психологічну та культурну основи. Ми вважаємо, що поняття «відсутність» необхідно включити в широкий лінгвопсихологічний контекст зі своїм репертуаром мовного вираження одиницями всіх рівнів мовної системи.

5.2. Семантичні типи поняття «відсутність» у граматиці російської мови

Граматична структура мови є результатом тривалої роботи людського розуму, що має здібність до абстрагування. Саме тому граматика становить досить стрункy природну систему, впровадження в яку стороннього елементу практично неможливе, а якщо щось подібне стається, то це породжує зміни всередині системи. При цьому вплив зовнішніх умов на перетворення в граматиці відбувається не безпосередньо. Вони опосередковані різними лінгвальними явищами: фонетичними, лексичними, словотворчими та іншими. Крім того, мовна система відчуває вплив інших мов, що мають свою соціокультурну специфіку, так званий міжкультурний трансфер.

Незважаючи на те, що граматична система мови виступає строго впорядкованою і досить стабільною, у ній, проте, відбуваються зміни: проникають або вкрапляются нові елементи, якісь мовні одиниці застарівають, втрачаються, залишаючи порожні «ніші». Граматична система має значний потенціал внутрішнього вдосконалення для передавання складних абстрактних понять. Не випадково останнім часом зріс інтерес до вивчення морфологічних (наприклад, див. Кубрякова 2004; Скоробогатова 2012, 2014) та синтаксичних (наприклад, див. Загнітко 2008; Ковтунова 2010) одиниць у різних аспектах.

У мовознавстві існує поняття «значуща відсутність», уведене Р.О. Якобсоном. На його думку, функціонування системи мови базується на протиставленні деякого факту нічому», тобто, згідно з термінологією формальної логіки, на контрадикторному протиставленні [Якобсон 1932, с. 240]. Р.О. Якобсон як представник структурного напряму в лінгвістиці розглядав мовні одиниці суворо в синхронічному аспекті. Він вказував на те, що синкретизм морфологічних форм у деяких парадигмах або в деяких граматичних категоріях або, навпаки, зняття протиставлення значень під впливом певного контексту підкреслює важливість проблеми «нульового протиставлення» для лінгвосеміотики, яка повинна досліджувати складні співвідношення між двома поняттями – «знак» і «нуль» [Якобсон 1932, с. 283]. Такий підхід зберігає свою актуальність і сьогодні. Ми вважаємо, що бінарна опозиція знак vs нуль відповідає запропонованій у нашому дослідженні опозиційній парі наявність vs відсутність.

Сьогодні теорія і практика комунікації розглядає мовленнєву діяльність і дискурс у рамках теорії знакових систем. На нашу думку, неможливо мислити яку-небудь присутність, тим самим не перетворюючи її на знак. Говорячи про знаки мовної системи, яка є відкритою і динамічною, необхідно підкреслити, що кожен елемент може зазнати змін і вивчатися як у синхронічному, так і в діахронічному аспектах. Мовна система перебуває в безперервному розвитку. У мові як складно організованій системі, що має внутрішню структуру, спостерігається єдність трьох типів розвитку – діахронії, онтогенезу і філогенезу. Як зазначає Т. Ґівон, «ці три процеси паралельні, причому вони пов’язані між собою не просто аналогією, а реальними спільними механізмами» [Ґівон 2015, с. 87]. Не випадково професор Університету Орегона Т. Ґівон, до сфери наукових інтересів якого належить когнітивна наука, дискурсивний аналіз та еволюція мови, бачить у трьох напрямах розвитку мови аналогії з біологією.

Хоча в мовознавстві вже існував біологічний погляд на розвиток мови як живого організму в концепції засновника натуралістичної лінгвістики

А. Шлейхера, особливості мовного розвитку в когнітивному аспекті набувають нових рис.

З опертям на історичні і синхронічні зіставлення пропонуємо поняття «відсутність», яке застосовується під час аналізу граматичних одиниць, класифікувати залежно від семантики його складників. У цьому випадку ми виокремлюємо три типи:

І тип – ***повна відсутність*** (рос. ***полное отсутствие***), тобто ті форми та явища, яких немає і не було в граматичній системі російської мови;

ІІ тип – ***відновлена відсутність*** (рос. ***восполняемое отсутствие***) граматичної категорії, якого-небудь елементу або форми слова, що з'явилися; відсутність, яка раніше була повною, але внаслідок мовних процесів відновлена системою або переструктурована всередині системи;

ІІІ тип – ***зникнення*** (рос. ***исчезновение***) будь-яких граматичних форм або граматичних категорій у процесі історичного розвитку мови [Радчук 2014 а].

Для наочності познайомимося з виокремленими нами семантичними типами поняття «відсутність» і прикладами, що їх ілюструють, у таблиці (див. табл. 5.2.), а потім розглянемо більш докладно кожен тип згідно з класифікацією. Таблиця 5.2. демонструє динаміку в розвитку граматичної системи російської мови, що свідчить про спрощення та економію мовних категорій і одиниць на рівні граматики.

Таблиця 5.2

Семантичні типи поняття* «відсутність» у *грамматиці

	Повна відсутність	***Відновлена відсутність***	***Зникнення***
1.	Відсутність суворої фіксації порядку слів у реченнях ддавньоруської і сучасної	Поява дієприслівників і дієприслівникових зворотів у російській мові в період пізнього Середньовіччя.	Зникнення форми кличного відмінка іменників.

	російської мови.		
2	Відсутність категорії детермінації.	Перерозподіл іменників за типами відмінювання залежно від характеру основ.	Втрата категорії двоїни у російській мові.
3.	Передавання повної відсутності використанням подвійного заперечення	Становленння единой форми минулого часу.	Втрата зв'язку категорії істоти іменника з категорією особистості в російській мові.
4.		Формування виду як категорії дієслова.	Втрата самостійності постфікса *-ся*.
5.		Розвиток протиставлення приголосних за твердістю / м'якістю.	Порушення у формах синтаксичного узгодження.
6.		Заміна форм *тамо, како, тако* на *там, как, так*	Втрата означеного іменника при субстантивованому прикметнику.
7.		Набуття ознак неперехідності перехідними дієсловами і відновлення перехідності	Втрата іменникового відмінювання присвійними прикметниками.
8.		Ад'єктивація прислівників унаслідок зникнення дієслів, від яких вони утворені.	Втрата правильності форм досягального вида.
9.			Порушення системи відмінювання коротких прикметників.

Для зіставлення семантичних типів поняття «відсутність» у граматиці вважаємо за потрібне залучити історичні коментарі.

І тип – повна відсутність

1. У стародавній та сучасній російській мовах ніколи не спостерігалося суворого порядку слів у реченні. У реченні – *Отьцъ видитъ сынъ* – активно діючою особою міг бути і батько, і син. Якщо б у давньоруській мові був фіксований порядок слів, установлення суб'єкта і об'єкта дії було б полегшено (наприклад, суб'єкт завжди на першому місці, а об'єкт – на другому), але по-древньоруськи можна було сказати і *Отьцъ видитъ сынъ*, і *Сынъ видитъ отьцъ*, вкладаючи у ці фрази один і той же зміст. Аналогічні конструкції наявні і в сучасній російській мові – *Мать видит дочь* і *Дочь видит мать*. Розвиток граматичної категорії відмінка допоміг формально позначити об'єкт і суб'єкт дії: використання форми знахідного відмінка, що збігається з родовим для позначення живого об'єкта. Відсутність суворого порядку слів у реченні в російській мові вплинуло на подальший розвиток синтаксису. Приклад письмової російської мови засвідчує, що за останнє тисячоліття відбувся продуктивний розвиток синтаксису складних конструкцій, зокрема, поширення багатокомпонентних складних речень із початку XIX століття.

2. Категорія детермінації спочатку не була представлена в російській мові і не мала морфологічних засобів вираження. Категорія визначеності / невизначеності вказує на те, як презентований предмет: як єдиний в описуваній ситуації або як такий, що належить до класу подібних. Якщо в германських, романських та деяких слов'янських мовах категорія детермінації виражається застосуванням артиклів, то в російській мові у разі виникнення контекстуальної потреби використовуються вказівні займенники. Важливо зауважити, що вказівні займенники *этот, эта, это* з'явилися лише у другій половині XVII століття шляхом приєднання займенникової частки э до вказівних займенників *тот, та, то*. Функцію невизначеного артикля в російській мові може виконувати і числівник *один* у значенні ''будь-хто'':

пришел один человек [Скоробогатова, Мініна 2017]. Але числівник *один* може вживатися і в ролі вказівного займенника. Наприклад, *Поодаль два мужика глядели с равнодушием стоическим на гнев пьяной бабы. **Один** чесал у себя пониже спины, другой зевал* [М.В. Гоголь. «Мертві душі» (1842)]; *Какое произвело следствие это прибытие, читатель может узнать из одного разговора, который произошел между **одними** двумя дамами* [М.В. Гоголь. «Мертві душі» (1842)].

3. Уже для граматики давньоруської мови не було характерним використання лише одного заперечення. Така відмінність від інших мов індоєвропейської сім'ї простежується з давніх часів. П.О. Лавровський вказував на поодинокі випадки вживання одинарного заперечення в стародавніх літописах. Учений зазначав, що в пізніших писемних пам'ятках, коли явно став спостерігатися відхід від народної мови, іноді могли траплятися такі випадки: «Услід за втратою правильності і стрункості мови літописної, почали виявлятися в ній слова і звороти, що не були властиві мові вітчизняній [...] причому, всупереч характеру загально-Слов'янської мови, замість двох заперечень утримано одне, за зразком Грецьким, прийнятим у більш пізній час у переклади з Грецької на Слов'янську» [Лавровський 1852, с. 160]. Ця тенденція зберігається і в сучасній російській мові.

II тип – відновлена відсутність

1. У давньоруській мові не було дієприслівників і, відповідно, дієприслівниківникових зворотів. Дієприслівник як особлива граматична форма склалася в російській мові у відносно пізній час. Першим описав цю дієслівну форму М. Смотрицький, йому ж належить і термін. Виникнувши з дієприкметників, вони отримали значний розвиток як відокремлені члени речення, що вказують на додаткову дію (дієприслівники) та відокремлені звороти (дієприслівникові), і почали інтенсивно використовуватися і відбивати логіку мовних явищ, їхній взаємозв'язок і взаємозумовленість. У дослідженні давніх літописних текстів цей мовний факт, що відноситься до

початку XIV століття, описав П.О. Лавровський: «[...] дієприкметники невизначені помітно також стали втрачати свою здатність до зміни за числами і відмінками, почали набувати скам'яніння, перетворюватися на дієприслівники...» [Лавровський 1852, с. 151]. У граматиці сучасної російської мови функція дієприслівників як атрибутивної форми дієслова зводиться до такого: «У реченні дієприслівник передає те чи те ставлення позначуваної ним дії до часу дії, що позначається дієсловом присудком» [Російська граматика. Т. 1. 1980, с. 672]. У сучасній російській мові одиничні дієприслівники і дієприслівникові звороти виконують у реченні роль обставини, пояснюючи предикативні форми дієслова, інфінітив, а іноді іменник і прислівник.

2. Перерозподіл імен за типами відмінювання, залежних від характеру основ, у більшості випадків було зумовлене фонетичним виглядом слова і його морфемным складом. На найдавнішому етапі всі імена мали однакові закінчення, які приєднувалися незалежно від того, на який елемент закінчувалася основа імені. Надалі відбувся перерозклад морфемного складу слова, результатом якого був перехід у низці випадків кінцевої частини основи до складу закінчення. Причиною такої перебудови була недостатня семантична яскравість розрізнення слів за основами і деякі фонетичні явища. Результатом став розподіл імен за типами відмінювання, залежними від характеру основ. Але і такий стан не залишився тривалим: подальші фонетичні зміни у слов'янських мовах, монофтонгізація дифтонгів, поява, а потім перетворення носових голосних, втрата редукованих голосних призвели до того, що колишні основи переставали бути основами, а розподіл типів відмінювання відповідно до типів основ став анахронізмом. Однак категорія роду, яка відігравала певну роль у розбудові відмінювання (наприклад, у перетворенні колишнього відмінювання на *і* в майже чисто жіноче відмінювання), не була, мабуть, сама достатньою мірою семантизованою, щоб повністю підпорядкувати роду розподіл іменників за типами відмінювання. Типи відмінювання залишаються у слов'янських мовах переважно недостатньо обґрунтованими з семантичного боку, що продовжує

служити джерелом можливих змін у розподілі імен за типами відмінювання, оскільки формальні підстави такого розподілу теж нечіткі.

3. Становлення єдиної форми минулого часу в російській мові як факт фіксується історичними граматиками і співвідноситься з розвитком категорії виду. У книжковій давньоруській мові фактично вживалися чотири форми минулого часу: дві прості (аорист та імперфект) і дві складні (перфект і квамперфект). Із розвитком видових відношень система минулих часів спростилася, що було віддзеркалено в письмових церковних пам'ятках. Поступова втрата допоміжного дієслова і вживання підмета, що був виражений іменником або особовим займенником, призвела спочатку до обмеження у вживанні, а потім і до повної заміни застарілих форм минулого часу. На місці складної форми минулого часу в сучасній російській мові утрималися лише одні дієприкметники на *-л-*, які почали усвідомлюватися як форми минулого часу дієслова. Сучасні дослідження М.Л. Ремньової побутового письма показують, що в давньоруській побутовій мові використовувалася лише форма перфекта. М.Л. Ремньова доходить висновку про те, що «падіння» складної системи минулих часів у живому російському мовленні (або початкова відсутність простих форм претеритів у мові східних слов'ян), свідомість того, що прості форми минулого часу притаманні мові пам'яток високих книжкових жанрів, позбавило можливості прямого впливу норми вживання часових форм у живій мові на церковнослов'янську норму використання форм часу. Вплив російської мови позначився на змішуванні аористних та імперфектних форм, на вживанні форми на *-л-* в аористних й імперфектних парадигмах, на можливості фіксації граматикою контамінованої аористно-імперфектно-перфектної парадигми, що особливо показово на прикладі словозміни дієслова «БЫТИ» [Ремньова 2015, с. 32]. Нові дослідження в галузі історичної граматики підтверджують те, що явища мовної економії та селекції не були послідовними, на це ще в XIX столітті вказував П.О. Лавровський.

4. Розгалужена система категорії часу давньоруської мови підтверджує архаїчність мови. У давньоруській мові виду як категорії дієслова не було, але зі зміною морфологічної структури мови, а саме це пов'язано зі спрощенням часової парадигми, до початку XVI століття склалася категорія виду російського дієслова. Категорія часу як більш конкретна поступилася місцем категорії виду як більш абстрактної, що стало наслідком онтогенезу мови. Диференціація трьох часових планів у дієслів недоконаного виду і двох – у дієслів доконаного виду вичерпує опозиції, що розрізнюють п'ять часових форм російського дієслова. Затвердилися в сучасній русистиці терміни-синоніми категорії виду *способ глагольного действия* і *совершаемость*, які описуються без опертя на граматичну категорію часу [Бєлошапкова 2008]. Зазначене питання залишається дискусійним у теорії мовознавства, оскільки немає єдиної думки лінгвістів на проблему походження виду російського дієслова.

5. Унаслідок втрати змісторозрізнювальної здатності приголосних після падіння редукованих (XV ст.) у російській фонетичній системі почали протиставлятися консонанти за ознакою тверді / м'які.

6. Зникнення деяких форм слів, як наприклад: *тамо, како, тако* (із заміною їх на *там, как, так*). Зазначені зміни були описані І.О. Бодуеном де Куртене, який запропонував називати потребу в їхньому зникненні «психічним наголосом», що розглядається як «відносна важливість цього місця вимови для морфологічних і семасіологічних асоціацій [Бодуен де Куртене 1963, с. 40]. Цей факт підтверджує те, що перетворення на одному мовному ярусі тягнуть за собою реорганізацію на інших рівнях мовної системи. Ми вважаємо, що такі трансформації найчастіше мають психологічну основу, що пов'язано з апперцепцією.

7. З появою акузатива в російській мові відбувається не лише розподіл функцій між називним і знахідним відмінками, але починають диференціюватися значення дієслів за категорією перехідності і неперехідності дії головного предмета. Якийсь період ці форми дієслів

існують як синкретичні, але пізніше розмежовуються і протиставляються за вказаною ознакою. У процесі еволюції низка російських дієслів втрачає ознаки перехідності, і такі дієслова починають вживатися як неперехідні. Це було пов'язано з новим статусом постфикса *-ся*, який приєднувався до перехідних дієслів, наприклад, до таких: *бороть, каять, сомневать, отчаивать, трудить, ленить, стремить*. Такі форми зберігаються в літературній мові ще на початку XIX століття (наприклад, *Чтоб не трудить себе ума…* [О.С. Грибоєдов. «Лихо з розуму» (1824)]). Проте в сучасній російській мові намітилися об'єктивні тенденції розширення функцій категорії перехідності дієслова і, як наслідок, повернення до перехідності [Епштейн 2007; Некрилова 2018]. Незважаючи на те, що в основному використання неперехідних дієслів у значеннях перехідних і утворення оказіональних поєднань носить узуальний характер, частотність цих уживань свідчить про значне поширення явища транзитивації дієслів в інтернет-комунікації, яка в останні роки стає одним із видів дискурсу. Хоча такі приклади, як *гулять кого-то, танцевать кого-то, прослезить кого-то, понравить кого-то, соприкасать что-то, улыбать кого-то* чи *что-то*, належать переважно до аномальних явищ, проте вони мають місце в сучасній російській мові. Наведемо приклади: *Мог ли Витек взять себе в голову, что был третьим человеком на земле, способным* ***прослезить Нору*** *на ровном месте и сразу.* [Г.М. Щербакова. «Актриса і міліціонер» (1999)]; *И когда аплодисменты начали затухать, девушки повернулись к кулисам и стали мерно* ***соприкасать*** *свои розовые* ***ладошки.*** [С.Й. Альошин. «Зустрічі на грішній землі» (2001)]; *Я действительно хочу* ***себя*** *тебе* ***понравить.*** [І. Бахтіна. «Навіщо я тобі?» (2007)], *«****Улыбайте*** *свое лицо», – учил их капитан-психолог на краткосрочных курсах.* [Г.М. Щербакова. «Актриса і міліціонер» (1999)].

Наведені та аналогічні приклади дієслів використовуються носіями мови не лише в мовній грі, що свідчить про певні тенденції розвитку граматичної підсистеми російської мови. Причини цього, мабуть, пов'язані

з впливом екстралінгвальних чинників на розвиток російської мови, серед яких, передусім, вплив англійської мови як засобу міжнародної комунікації, комп'ютеризація і глобалізація соціуму. Ми вважаємо, що на мовне явище транзитивації дієслів також вплинув міжкультурний трансфер.

8. У сучасній російській мові досить поширені і численні дієприкметники, позбавлені деривaційного зв'язку з дієсловами, від яких вони історично походять. Такі ізольовані утворення сформувалися в мовній системі як наслідок зникнення дієслів. Відсутність інфінітива, від якого утворилася така форма, як дієприкметник, призвело до ад'єктивації дієприкметників і переходу їх до розряду прикметників. Наприклад: *предыдущий, неимущий, вопиющий, сведущий, невменяемый, одержимый, ископаемый, окаянный, прирожденный, врожденный, расхлябанный, изможденный, излюбленный, напыщенный, сокровенный, вылитый* ("дуже схожий"), *предвзятый* тощо.

Зазначені корективи в системі мови пов'язані, на нашу думку, з принципом мовної економії. У процесі ад'єктивації дієприкметники втрачають ознаку за дією і разом з нею всі дієслівні властивості (час, вид, спосіб, здатність керувати іменниками) і починають позначають лише ознаку. В окремих випадках такі ад'єктиви можуть вживатися як субстантиви і розвивати значення предметності, але при цьому в них відбувається втрата значення ознаки. Такі граматичні зрушення, коли спостерігається відсутність прямого деривaційного зв'язку, все-таки зберігають споконвічну семантику слів і тим самим виявляють лінгвоспецифічну й ідіонаціональну своєрідність російської мови.

III тип – зникнення

1. У сучасній російській мові практично не збереглося ніяких слідів форми кличного відмінка іменників, що пішов з живої давньоруської мови в XIV – XV століттях, лише зсберігалося його вживання як шанобливе звертання до бояр і князів: *Хощем вси,* ***княже****, праведно служити тебе и самодержцем имети тя* [Хрестоматія з історії російської мови 1990,

с. 279]. Релікти цієї форми – *господи, боже* – перетворилися на вигуки, а, загалом кличну форму було замінено на форму називного відмінка. Деякі письменники використовують стародавні кличні форми для стилізації, частотні вживання трапляються в сучасній поезії. Нові уявлення про кличну форму спостерігаємо в дослідженні О.О. Скоробогатової, яка пише про те, що форма кличного відмінка в російській поетичній мові утримується як маркер християнського та історичного дискурсу *Разницы, **жено**, нет. Сын или Бог, я твой!* [І.О. Бродський. «Натюрморт» (1971)]; у тому числі і в оказіональних формах, де поетична стилізація співвідносить авторське звернення з традиційно релігійним *Помоги нам выжить, святый **снеже**, падай белый, падай, золотой*! [Б.О. Чичибабін. «Елегія лютневого снігу» (1977)], але відсторонено в поетичному зверненні до сучасників і замінено формою називного відмінка [Скоробогатова 2017, с. 41]. Апелятиви в кличній формі можуть використовуватися для створення комічного (наприклад, ***Человече**! Когда же ты возьмешься за ум?*). Дія у мові законів діалектики викликає зникнення одних форм і, як наслідок, відсутність на певному етапі способів вираження певних значень змінюється появою інших граматичних форм, які здатні виражати втрачене значення, або ж спричиняє відновлення колишніх (наприклад, як у випадку з кличним відмінком).

2. Форми двоїни у живій давньоруській мові вийшли з ужитку в XVI столітті: *Февролиа … **рукама** шиаше въздух* [Хрестоматія з історії російської мови 1990, с. 281]. Відбиття на письмі зникнення двоїни через збереження в ній традиційної орфографічної системи і застарілих форм слів запізнювалося порівняно з реальним процесом у реальній мові. У письмових пам'ятках XI – XII століть ще досить правильно вживалася двоїна, але в пам'ятках XIV століття чимало випадків змішування форм двоїни і множини, а в східнослов'янських памятках XVI – XVII століть двоїна виступає вже частіше у старослов'янських цитатах, ніж в основному тексті. Втрата категорії двоїни російською мовою відбувалася з XIII до XV століття. Якщо в стародавній період російська мова належала до мов, згідно з лінгвістичною

типологією, в яких розрізнялися однина, двоїна і множина, то вже в період Середньовіччя російська мова стає мовою, що має бінарну маркованість: форми однини та множини.

3. У російській мові, на відміну від української та польської мов, спостерігається переривання зв'язку категорії істоти іменників з категорією особи. Становлення категорії істоти в російській мові йшло поступово. Спочатку це була категорія особи, тобто нею охоплювалися лише слова, що позначають людей. «В.В. Колесов, кваліфікуючи істоту як категорію, говорить про те, що вона представлена в сучасній російській мові в незавершеному вигляді, на відміну від північно-руських говорів, де процес формування цієї категорії завершений, і від польської й української мов, де категорія істоти іменників розвивалася у бік 'категорії особистості', у той час як подібний розвиток у літературній мові було перервано нормалізацією системи» (цит. за: [Скоробогатова 2012, с. 157]). У російській мові не існує симетрії між поняттям «живий» і категорією істоти. Наприклад, проаналізовані раніше слова *мертвец* і *покойник* позначають істот, хоча називають реально неживих людей.

4. У давньоруській мові до енклітиків належали частки (*же*, *ли*, *бо*, *ти*, *бы*), займенникові словоформи (*ми*, *ти*, *си*, *мя*, *тя*, *ся*, *ны*, *вы* та ін.) і зв'язки (*есмь*, *еси* тощо), та їх розташування у фразі підкорялося суворим закономірностям, знання яких виявляється суттєвим для правильного розуміння давньоруських текстів. Протягом XI – XVII століть частина енклітик зникла, а енклітика *ся* перетворилася з самостійного слова на невід'ємний складник дієслівної словоформи. Постфікс *-ся* в XI – XII століттях був окремим словом і займав позицію після першого повнонаголошеного слова у реченні (подібно сучасній російській частці *ли*). Наприклад, питання *Зачем же ты гневаешься?* було представлено в новгородській берестяній грамоті № 605 у такому вигляді: А ЧЕМОУ СѦ ГНѢВАЄШИ (експресивно-підсилювальна частка *а*, як і в сучасній російській мові, власного наголосу не має). Але до початку XVII століття зазначений

постфікс увійшов до складу дієслівних форм і навіть став піддаватися черегуванням: як *-ся* він виступає після приголосної, як *-сь* після голосної (у всіх формах, крім дієприкметникових). Синтагматичні зміни на рівні синтаксису спричинили за собою зміни у морфологічній будові мови, що ще раз підтверджує умовний поділ граматики на морфологію і синтаксис.

5. С.Л. Попов, розглядаючи причини і умови історичних змін форм синтаксичного узгодження в російській мові, виділяє способи давньоруського синтаксичного узгодження, які зникли з сучасної російської літературної мови. До незбережених явищ синтаксичного узгодження, на думку дослідника, належать, по-перше, повтори прийменників і сурядних сполучників(*поклон* ***от*** *князя* ***от*** *Михаила*); по-друге, з'єднання підметів-іменників чоловічого та жіночого роду з присудком прикметником середнього роду (*грех сладко, а человек падко*); по-третє, узгодження прикметників у жіночому роді з числівниками (*каждую пять лет*); неузгодженість у роді назв дітей, тварин та іменників зі збірним значенням (*больное ребенок, одно ягненок, дружина рыкаютъ*); неузгодженість у відмінку додатка (*А зовутъ его Власкомъ, Ивановъ сынъ*) [Попов 2013, с. 106 – 111]. Сучасному носію російської мови здаються неприпустимими і зовсім нелогічними такі випадки синтаксичного узгодження, хоча вони підпорядковуються суворій граматичній логіці давньоруської мови. Причину втрати зазначених явищ С.Л. Попов бачить в еволюції сприйняття форм синтаксичного узгодження: «В історії російського синтаксису загалом можна бачити поступовий рух граматичної будови російської мови до логічної ясності» [Попов 2013, с. 106]. Лінгвіст пов'язує цей рух, насамперед, із розвитком абстрактного мислення людей, що спричинило заміну смислового узгодження формально-граматичним.

6. Субстантивовані прикметники можуть виникати шляхом поступової втрати (еліпсиса) іменника, що ними означується, внаслідок тривалого історичного вживання таких словосполучень, як наприклад: *портной мастер, горничная прислуга*. Деякі дослідники виокремлюють *субстантивований*

еліпсис (рос. *субстантивационный эллипсис*) як окремий історичний тип субстантивації. На думку В.М. Маркова, «саме поняття субстантивації передбачає історичний підхід до матеріалу» (цит. за: [Лопатін 2007, с. 108]). У сучасній російській мові існує група слів, що не мають відношення до субстантивації з огляду на живі словотвірні зв'язки. До таких слів належать іменники прикметникового відмінювання, для яких немає в системі мови омонімічних прикметників або які словотвірно не співвідносні з такими прикметниками: іменник *мостовая – мостовой* прикметник; іменник *пирожное – пирожный* прикметник; іменник *легкие – легкий* прикметник. Система флексій прикметника не відіграє у цих іменників словотворчої ролі. Вони можуть розглядатися як субстантивати лише в діахронічному аспекті. З історичного погляду ці іменники є наслідком різних мовних явищ і процесів (велика частина зазнала спрощення, деякі були запозичені або кальковані відразу як іменники). Наведемо невеликий перелік таких слів: *запятая, целковый, вселенная, насекомое, зодчий, подданный, хорунжий, подлежащее, сказуемое, сохатый* та інші. Сюди ж відносять і деякі семантично пов'язані слова, що вживаються у фразеології: *попятный, подноготная, околесная*.

7. У сучасній російській мові повністю втрачено іменникове відмінювання присвійних прикметників, і зараз воно належить іменнику. Залишки іменного відмінювання прикметників збереглися лише як форми окремих відмінків, а не повної парадигми присвійних прикметників із суфіксами *–ов-* та *-ин-*. Т. Ґівон, який описав складність розвитку мовної системи, вважає, що «основним фактором, який призводить до відмирання граматичних структур, виступає фонологічна ерозія, що відбувається завдяки звуковий асиміляції. Втрата синтаксичних конструкцій відбувається насамперед у зв'язку з втратою пов'язаної з ними морфології» [Ґівон 2015, с. 102].

8. «Правильності» форм досягального виду вже не спостерігалося на кінці XIII початку XIV століть. Досягальний вид (супін або інфінітив мети)

становить собою особливу форму дієслова, яка існувала в праслов'янській мові і була успадкована всіма слов'янськими мовами, зокрема і староруською. Ця незмінна форма дієслова утворена від основи інфінітива приєднанням суфікса -*ть*. У давньоруській мові супін використовувався для зазначення мети руху, що виражений іншим дієсловом, яке мало бути недоконаного виду. Як відзначають історики мови, регулярне вживання цієї форми у письмових пам'ятках спостерігається до початку XIII століття, потім починає вживатися нерегулярно і поступово замінюється формами інфінітива. П.О. Лавровський, який вивчав мову літописів зазначеного періоду, вказує на те, що давньоруська мова вже не мала стрункості та сталості, що у давніх формах уже відбулося «потрясіння». Лінгвіст пише: «Найбільш характеристичні властивості стародавньої мови, що першими серед усіх почали гинути в народі, панують незмінно на всьому просторі списку до 1200 року. Так, суворе і правильне вживання глухих голосних ъ і ь, постійне утримання характеру гортанних звуків бути завжди твердими, [...] доречне панування двоїни, ... правильність форм досягального виду, рішуче зниклого разом із останніми роками XIII і першими роками XIV століття... – все це прямо і переконливо вказує на те, що [...] сталості не могло бути в той час...» [Лавровський 1852, с. 150]. У літописі, що закінчує оповідання 1334 роком, вже явно простежуються нові форми, як зазначає дослідник: «Досягальний вид, що з'являвся раніше з давнім закінченням -*тъ*, тут закінчується іноді і на -*ть*: *воевать*» [Лавровський 1852, с. 152]. Ретельний аналіз обсерваційних даних свідчить про мовні зміни, що здійснювалися в системі під впливом розмовної мови, ознаки якої відбивалися в писемних пам'ятках.

9. Втрата короткими формами прикметників синтаксичної функції означення спричинює руйнування системи відмінювання коротких прикметників. На початку розвитку писемності короткі прикметники, маючи спільне походження з іменниками, відмінювалися аналогічно. Але вже в праслов'янський період, як зазначає Г.О. Хабургаєв, короткі прикметники були об'єднані у словозмінну парадигму на основі родової ознаки [Хабургаев

1990, с. 179]. Короткі іменні відмінювані форми ще спостерігаються у східнослов'янських пам'ятках до початку XVI століття, у той час як короткі відмінювані форми були майже остаточно витіснені повними. Природно, що цей процес почався значно раніше і тривав приблизно два століття. Це було пов'язано з поступовою втратою короткими прикметниками атрибутивної функції. Короткі форми відрізнялися від повних не лише значенням визначеність vs невизначеність носія ознаки в атрибутивній функції, але і наявністю синтаксичної функції предиката. Тому відбулося розмежування синтаксичних функцій між короткими і повними формами. Короткі прикметники зберегли за собою роль іменної частини присудка, а роль означення закріпилася за повними прикметниками. Такий висновок підказує не лише переважне вживання повних форм у функції означення в давньоруських пам'ятках (наприклад, Г.О. Хабургаєв наводить статистику, згідно з якою до 75 % усіх узгоджених означень представлено повними прикметниками [Хабургаев 1990, с. 182]), але й та обставина, що ділові та побутові пам'ятки, які не піддаються письмовій традиції, майже виключно містили лише повні форми. Унаслідок втрати функції атрибута якісні прикметники в короткій формі втратили здатність відмінюватися.

Проведений нами аналіз мовних фактів дав змогу простежити динаміку змін мови на граматичному рівні, які віддзеркалюють постійний розвиток мови як системи. Ми поділяємо думку мовознавця А.Э. Супруна з приводу того, що «суперечності різного типу є основним двигуном мовної еволюції. Це – протиріччя між суспільною потребою у вираженні певного явища і відсутністю такого в мові, між лексичним і граматичним способами вираження деякого значення, між різними сторонами мови, а також суперечності всередині окремої частини мовної структури. Розв'язання одних суперечностей може породити нові, а це спричинює нові зміни у мовній системі» [Супрун 1971, с. 117]. Установлені факти, що презентують поняття «відсутність» на рівні граматики, ми співвідносимо з трьома семантичними типами: *повна відсутність, відновлена відсутність, зникнення* (рос. *полное*

отсутствие, восполняемое отсутствие, исчезновение). Дійсно, на часовій осі можна чітко побачити результати мовних змін, які відбивають виокремлені нами семантичні типи поняття «відсутність» на граматичному зрізі російської мови. Необхідно уточнити, що зазначені типи названі умовно, оскільки не завжди можна чітко розмежувати ті зміни, які відбуваються в мовній системі, і однозначно віднести їх до певного типу. Так, до типу *відновлена відсутність* (рос. *восполняемое отсутствие*) ми віднесли приклади, що пов'язані з заміщенням, переструктуралізацією всередині граматичних категорій, у яких поняття «відсутність» представлене різними способами.

Ми вважаємо, що порожня ланка в граматичній системі мови є стимулом для подальшої еволюції, а заповненість «ніші» свідчить про високий ступінь актуальності цієї грамеми, синтаксичної конструкції для мовного колективу. Учений-когнітолог О.С. Кубрякова вказувала, що «мова – аж ніяк не просте дзеркало світу, а тому фіксує не лише сприйняте, але й свідоме, усвідомлене, інтерпретоване людиною» [Кубрякова 2004, с. 95]. Вивчаючи граматичні одиниці, дослідниця відволікається від факторів емоційних і спирається на чинники історичного і культурологічного порядку, оскільки без урахування цих чинників неможливе повне розуміння і опис граматичних категорій і граматичних значень.

Виокремлені семантичні типи поняття «відсутність» на рівні граматики російської мови (*повна відсутність*, *відновлена відсутність*, *зникнення* – рос. *полное отсутствие*, *восполняемое отсутствие*, *исчезновение*) свідчать про те, що динаміка граматичної системи російської мови пов'язана з діалектичною зміною відсутність vs наявність певних форм за потреби передавання конкретних граматичних значень. Це ще раз підтверджує те, що граматична система російської мови є динамічною, а її розвиток зумовлений соціокультурними чинниками. Багато змін у мовній системі відбуваються під впливом такого психологічного та когнітивного процесу, як апперцепція, інші трансформації виступають відбиттям взаємовпливу мов, треті – наслідок впливу внутрішньокультурного і міжкультурного трансферу.

5.3. Суплетивізм як відбиття розвитку мови і ментальності її носіїв

5.3.1. Суплетивізм як відсутність матеріальної повторюваності знака. Загальновідомо, що мова – це знакова система, у якій знаком може бути будь-яка мовна одиниця (морфема, слово і т. п.). О.О. Потебня у своїй дослідницькій практиці і теоретичних поглядах виходив із розуміння мови як системи знаків, а вузловою одиницею мови вважав слово як знак. Лінгвіст підкреслював, що слово як знак має складну будову: це стосується як його семантики, так і матеріальної сторони. В утворенні слова беруть участь різні мовні елементи, які, передусім, закладають зовнішню і внутрішню форми слова.

Ідеї О.О. Потебні співзвучні з думками Ф. де Соссюра. Знак, за Соссюром, має дві властивості першорядної важливості: довільність і лінійність. Суплетивні форми слів, на нашу думку, наочно демонструють вияв зазначених властивостей мовного знака. Довільність якраз і є відбиттям мовної ментальності носіїв мови, а лінійність встановлює обмеження для вияву першої ознаки в межах конкретної мовної системи. О.С. Снитко, слідом за Л.Р. Зіндером, розширює розуміння умовності і вмотивованості знаків мовної системи і стверджує таке: «Поняття умовності (довільності) та вмотивованості мовного знака не суперечать одне одному, бо мають різну природу. Знак є умовним, оскільки не має схожості з позначуваним ним предметом і є результатом домовленості між членами мовного колективу. Але характер відбиття предмета може впливати на вибір певних кодових елементів, які організовують знак. У цьому сенсі знак може бути вмотивованим» [Зіндер 1971, с. 346 – 351; Снитко 1990, с. 8].

У концепціях О.О. Потебні та Ф. де Соссюра мовний знак – це двостороння психічна сутність, оскільки мовний знак пов’язує поняття і акустичний образ, під яким мається на увазі психічний відбиток звучання

в мозку людини. Усі значущі одиниці мови – морфема, слово, словосполучення, речення – мають схожу будову, а саме: матеріальний (звуковий) показник, відповідне тій чи тій одиниці мови значення і певне ставлення до дійсності.

Слово як основна мовна одиниця становить собою фокус взаємодії різних мовних факторів – фонетичних, семантичних, граматичних, словотвірних. Слово акумулює знання колективу про позначуване явище як поняття і закріплює за ним значення в системі мови, передаючи це знання від людини до людини, від покоління до покоління. Наскільки мова розвивається стихійно, схильна до впливу багатьох екстралінгвальних чинників, настільки в ній трапляються аномалії та відхилення, що відбиваються в матеріальній оболонці слів. Суплетивізм якраз і є таким нестандартним явищем, у якому спостерігається відсутність матеріальної повторюваності знака за зміни форми слова [Радчук 2015 б].

Така відсутність формального зв'язку між двома або більшою кількістю мовних одиниць, що пов'язані за змістом, встановлюється згідно з принципом генетичної об'єктивності І.О. Бодуена де Куртене. Формальна і семантична кореляція носить опосередкований характер. Встановлення корелятивних відношень фонематично не тотожних елементів мови на тлі регулярних рядів сприяє створенню особливої мікросистеми.

У мовах флективного типу граматичні значення можуть системно виражатися формами лексеми через використання спеціальних формантів, які вживаються як морфеми, що приєднані до кореня. Однак у низці випадків для вираження граматичних значень доводиться використовувати форми слів, утворених від різних коренів. Подібне вираження граматичних значень називається суплетивізмом, а самі форми суплетивними або суплетивами. Зазначений термін у латині (*suppletio*) позначає "надолуження", "заміщення", а у французькій мові *suppletif* – вживається в значенні "додатковий".

Незважаючи на те, що суплетивний засіб вираження граматичних значень характерний для всіх індоєвропейських мов, у російській мові він

вважається непродуктивним і описується в наукових граматиках частіше як відхилення від регулярних деривaційних тенденцій. Однак, це граматичне явище має місце в системі мови і охоплює практично всі розряди слів як іменних, так і дієслівних. Це виявляється у формальній реалізації окремих граматичних категорій – категорій роду, числа, відмінка, ступеня якості, часу, аспектуальності та інших.

Для виявлення лінгвокультурних і когнітивних витоків появи суплетивних форм різних частин мови вважаємо за необхідне розглянути суплетивізм як відсутність матеріальної повторюваності знака, що має зв'язок із мовною ментальністю носіїв російської мови і усвідомленням ними поняття «відсутність». При цьому ми будемо спиратися на постулати когнітивної вмотивованості мовного знака, взаємовпливу генетично близьких мов, враховувати психологічний аспект вторинного сприйняття (апперцепцію), передавання знань і досвіду, зафіксованих в мові, шляхом внутрішньокультурного та міжкультурного трансферів.

Необхідно відзначити, що поява суплетивізму в ранні періоди розвитку мови, за спостереженнями істориків мови, зумовлена процесом становлення лексико-граматичних категорій мови. Пізній суплетивізм виникає як наслідок фонетичних змін кореня і семантичних процесів атракції різних коренів.

Недостатня вивченість цього питання спостерігається в тому, що в наукових граматиках і лексикографічних довідниках із мовознавства визначення дефініції *суплетивізм* (рос. *супплетивизм*) супроводжується поодинокими і повторюваними прикладами суплетивних форм (*ребенок – дети; человек – люди*). Останнім часом з'явилися праці, що розглядають суплетивізм як діахронічне формозмінення іменника або дієслова [Чумакіна 2004]. Однак, як зазначає спеціаліст з порівняльно-історичного мовознавства К.В. Бабаєв, термін *суплетивізм* ще потребує уточнення, типологія суплетивізмів російської мови взагалі не створена, не піддавалася дослідженню розбіжність основ у лексико-словотвірних парадигмах. Лінгвіст вважає, що явище суплетивізу вимагає розроблення та розвитку

в теоретичному плані і пропонує кілька критеріїв для класифікації суплетивних форм: гетерогенність і гомогенність форм; автономність морфем, а також пропонує виділити в окремий тип деривaційний суплетивізм. На думку К.В. Бабаєва, «поділ суплетивізму на словозмінний і словотвірний також може слугувати однією з основних класифікаційних ознак типології, оскільки обидва явища мають спільну природу» [Бабаєв 2013, с. 13]. Саме такий розподіл суплетивізму на два типи, але у більш розгорнутому вигляді, співвідноситься із нашим розумінням цього граматичного явища, яке є безпосереднім відбиттям поняття «відсутність» у системі російської мови. Ми вважаємо, що деривaційний суплетивізм є виявом порушення симетрії у мовній системі і особливим способом утворення нових слів, що віддзеркалює когнітивні здібності людини. Деривaційні суплетивні форми виступають, на наш погляд, особливим видом демонстрації поняття «відсутність» на граматичному зрізі мови. Бінарна опозиція представляє результат мовної селекції. Створена нова пара номінативних одиниць розрізняється фонемним і морфемним складом, що виступає відбиттям поняття «відсутність».

О.Є. Кібрик, обґрунтовуючи когнітивний підхід до мови, писав, що «в основі сучасного когнітивного підходу до мови знаходиться ідея цілеспрямованої реконструкції когнітивних структур за даними зовнішньої мовної форми. Реконструкція спирається на постулат про вихідну когнітивну вмотивованість мовної форми: тією мірою, якою мовна форма вмотивована, вона «відбиває» когнітивну структуру, що стоїть за нею» [Кібрик 2015, с. 32].Ми поділяємо таке уявлення про зв’язок мовної форми з когнітивною вмотивованістю і припускаємо, що мовна форма може бути вмотивована як суто лінгвістичними факторами (наприклад, фонетичними особливостями мови), так і зовнішніми за відношенням до мовної системи (наприклад, частотністю використання, узуальним і оказіональним вживанням).

Відсутність передбачуваності і регулярності в закріпленні семантики за формою забезпечують обсерваційні дані в російській, українській і білоруській мовах:

Таблиця 5.3

Вияв суплетивізма у східнослов'янських мовах

Східнослов'янські мови	I російська	II українська	III білоруська
Словозмінний суплетивізм	*цель – цели*	*мета – цілі*	*мэта – мэты*
Словоотвірний суплетивізм	*год – столетие*	*рік – сторіччя* *рік – століття*	*год – стогоддя*

Мовний матеріал, що представлений у таблиці (див. табл. 5.3.), наочно показує, що словомінний суплетивізм може виявлятися лише в одній із споріднених мов, хоча гетерогенні корені (-*цел* - і -*мет*-) мають місце в кожній мові. Наприклад, у російській мові існує шаблонна фраза *идти к на**мече**нной цели*, а висловлювання *хорошо при**цели**ться* білоруською мовою звучить, як *добра пры**цэлі**ца*. Останні приклади належать до деривaційного типу суплетивізма. Лексеми трьох мов, зазначені у таблиці, також демонструють неоднорідність коренів, що беруть участь у процесі деривації в близькоспоріднених мовах. Для визначення особливостей вияву суплетивізма в російській мові ми використовуємо мовний матеріал й інших слов'янських мов, оскільки такі приклади дають змогу встановити лінгвоспецифічні риси російської мови.

Дослідники виявили, що під час опису однакових об'єктів і явищ дійсності в різних мовах у них переважають неоднакові мовні форми. Так само, ці розходження пояснюються більш глибинними відмінностями у структурах мов. О.О. Потебня у статті «Мова і народність», встановлюючи взаємозв'язок між мовою народу і народністю, вказував на те, що «подібне

у двох мовах одного походження відбувається не від того, що шляхи їхнього розвитку дійсно сходяться, а від того, що, розходячись від однієї точки, вони деякий час йдуть майже паралельно одна біля однієї» [Потебня 1993, с.168]. Власне, у цьому ми бачимо різні вектори вияву як внутрішньокультурного, так і міжкультурного трансферу, що відкриває нові можливості для розгляду поняття «відсутність» у граматиці російської мови.

5.3.2. Словозмінний суплетивізм у граматичній парадигмі російської мови. Словозмінний суплетивізм проявляється у всіх іменних класах слів у процесі формоутворення: іменника (категорія числа і роду), прикметника (категорія якості), числівника (семантичні групи) і займенника (категорія числа і відмінка). Зупинимося докладніше на кожному з них, розглядаючи їх, насамперед, як бінарні опозиції.

Форми однини та множини субстантивів найчастіше вирізняються лише флексією, але можуть бути представлені і суплетивами. Перерозподіл зв'язків між компонентами, що розрізняють етимологічно словотвірні гнізда, спричиняє появу суплетивних форм, які належать до однієї парадигми відмінювання іменників у сучасній російській мові. Наприклад, у парі *ребёнок – дети* (порів. укр. *дитина – діти*) форми однини і множини взяті з різних словотвірних гнізд. Історично закономірними були співвідношення *ребёнок – ребята*, *дитя – дети*. Зазначимо також, що давньоруське *чадь* "діти, люди, народ, товариші, дружина" походять від слова *чадо* "дитина, нащадок, послідовник".

Виникнення змін у мовній системі відбувалося паралельно з розвитком патріархального суспільства та формуванням національної культури. Доказом цього може бути дослідження П.О. Лавровським давньої лексики. Так, праця «Корінне значення в назвах спорідненості у слов'ян» цікава в лексико-семантичному аспекті. Лінгвістичний аналіз філолога П.О. Лавровського стосується найдавніших номінацій, що передають зв'язки спорідненості й відбивають ментальність слов'ян.

Наприклад, у стародавні часи у слов'ян сформувався синонімічний ряд *ребёнок – дитя – чадо*, що походить від санскриту. Це підтверджують спостереження П.О. Лавровського, який відтворив прадавні форми і семантику зазначених синонімів. Учений дійшов висновку про те, що 1) «Якщо в назві *дети* мова слов'янська зберегла одну з ідей, що додана назвою батьків, а саме харчування, то менш уживаний у народі слов'янському термін *чадо* утримав іншу ідею, народження, яка особливо поширена в германській мові» [Лавровський 1867, с. 22] і 2) «Ідея малості, що надана виразу *arbha* в діалекті Вед, настільки природно близька поняттю *ребенок*, що досить легко і цілком відповідно до погляду патріархально-народного здатна пояснити і перехід значення до *раб*, бо з поняттям малості у стародавніх народів не виокремилося поняття і слабкості, бідності, нікчемності» [Лавровський 1867, с. 23 – 24]. Зазначене висловлювання П.О. Лавровського вважаємо важливим для пояснення когнітивного процесу селекції саме пари *ребенок – дети*, оскільки лексема *чадо* була притаманна германським (пор., наприклад, англ. *child, children*), а не слов'янським мовам. Слово *чадо* не прижилося в російській мові й ще з однієї причини: після прийняття християнства істоти, що позначали людину, припинили називати іменниками середнього роду. Лексема *дитя* у своєму вживанні зберігає архаїчно-поетичну форму і зміст, що позначилося і на обмеженні використання цієї номінації в дискурсі.

Із розвитком лексико-семантичної підсистеми мови відбуваються зрушення в семантиці слів *ребята* і *дитя*. Якщо номінативною одиницею *ребёнок* може бути названа людина у віці від народження до чотирнадцяти-п'ятнадцяти років, то форма множини *ребята* не використовується для найменувань немовлят, а звернення *ребята* сьогодні припустимо для осіб не лише юного, але і зрілого віку. Слово *дитя*, як правило, вживається для найменувань осіб до семирічного віку, а словом *дети* можуть бути названі навіть люди похилого віку. Наприклад, у сучасній російській мові існує стійкий вираз, що визначає соціальну групу людей, які народилися

в передвоєнний час і пережили другу світову війну, – *дети войны*. Актуалізація значення метафори *дети войны* виявляється в контексті останніх подій в Україні. Вираз *дети войны* знаходить асоціативне співвідношення з поняттями «біженці», «потерпілі», «ті, що втратили батьків», «сироти». Частотність вживання слова *дети* у стійких конструкціях підтверджує те, що воно є універсальним, більш пристосованим до розширення значення, ніж слово *ребята*. Необхідно відзначити, що поняття «діти» має безліч номінацій у діалектах, зберігається і форма *ребяты*, але жодна з них не витіснила домінантний субстантив *дети*. Наведені факти свідчать про те, що в мовній системі, як і в біологічній, спрацьовує принцип природного відбору: з двох пар залишаються найбільш уживані форми *ребёнок – дети*.

Зауваження О.Д. Шмельова щодо співвідношення елементів аналізованої опозиційної пари – «Справа в тому, що слово *дитя* належить до середнього роду, тоді як *дети* – іменник чоловічого роду, як і слово *ребенок*. Тому ми повинні визнати *дитя* словом класу singularia tantum – одним із рідкісних випадків іменника, семантика якого не виключає множинності, але яка, однак, не має множини. Відповідно, форми *дети*, *детей*, *детям* та ін. можна вважати суплетивною множиною слова *ребенок*» [Шмелев 2013, с. 583] – підтверджує наші припущення, висловлені раніше.

Аналогічна суплетивна форма з'явилася у вираженні граматичного значення множини іменника *человек* (порівн. укр. *людина*): лексема *люди*. У парах: *человек – человеки*, *люд – люди* форма *человеки* втратилася, а слово *люд* стало збірним. Тим самим форма pluralia tantum *люди* звільнилася і з'єдналася з формою *человек* у нову, суплетивну пару: *человек – люди* (порівн. укр. *людина – люди*). З двох спільнокореневих пар, у яких втрачені протилежні члени в ході історичного розвитку російської мови, створюється нова пара з решти членів. Втрачена форма збереглася в релігійному дискурсі, а також у російській приказці *Все мы люди, все мы человеки*, що має іронічний відтінок. Проте в сучасній російській мові в родовому відмінку множини може вживатися регулярна форма *человек*: наприклад, *без*

пятидесяти человек. Цей факт добре відомий. За зауваженням О.Д. Шмельова, «однак, як ми бачили, форми множини від основи *человек* використовуються не лише в декількох “застиглих” виразах: вони досить часто відтворюються в мові і нерідко позбавлені стилістичного маркування» [Шмельов 2013, с. 579]. Висловлена думка співвідноситься з нашим розумінням того, що узуальное використання опозитів *человек – люди* закріплено практикою російськомовних носіїв, що і визначило граматичні умови їхньої реалізації.

Іменник однини *год* у російській мові має регулярний корелят множини – *годы*. Нормативним у родовому відмінку множини є вживання суплетивної форми *лет: человек пятидесяти лет*. Наприклад, *Этот сам искал встречи со мной и явственно был уверен, что при любом обороте дел я его в каталажку не посажу. Павликовский – **мужчина пятидесяти лет** или немногим больше, толстощекий, молодцеватый, с некоторой офицерской игривостью* [Б.А. Слуцький. «Нотатки про війну» (1945)]. Опозиційні пари *годов – лет* і *человек – людей* трапляються в певних синтаксичних конструкціях, за якими закріпилися лексеми *лет* и *человек*: так, форми *лет* і *людей* вживаються у всіх випадках, крім поєднань із порядковим числівником: наприклад, *пятидесятых годов*. Як засвідчує приклад, збереження фонологічно відмінних основ у парадигмі зумовлене не лише частотою вживання грамем і семантичними причинами, але й синтаксичними чинниками.

Якщо в іменників словозмінний суплетивізм виявляється в кореляції форм singuralia tantum та pluralia tantum, а також має гетерогенні форми позначення роду, то у прикметників суплетивізм спостерігається в утворенні форм порівняльного ступеня: *хороший – лучше, плохой – хуже, маленький – меньше*. Кореневі морфи таких словоформ позбавлені формальної (фонематичної) близькості і тому презентують різні морфеми. Короткі форми прикметника можуть бути також представлені суплетивами: *большой – велик*.

Причому форма *велик* в іншому своєму значенні є несуплетивною короткою формою прикметника *великий*.

Слова *солонина, солоноватый, величина, равновеликий* тощо, структурно вмотивовані основою короткої форми прикметників (*солон, велик*), вона не збігається з основою повних форм, – семантично вмотивовані лексемою загалом. Вивчення різних граматичних класів і підкласів під кутом зору їхніх словотвірних можливостей є однією з актуальних і маловивчених проблем словотвору.

Враховуючи те, що адвербіальні слова частіше утворюються від ад'єктивів, зазначимо, що тут теж простежується явище суплетивізму. Наприклад, аналогічним способом утворюється порівняльний ступінь прислівників: *хорошо – лучше, плохо – хуже, мало – меньше*. Причому форми порівняльного ступеня прислівники і прикметника збігаються.

Гетерогенна пара *можно – нельзя*, що належить до категорії стану, в конкретний історичний період розвитку мови не належить до суплетивних, оскільки у слова *нельзя* існував антонім *льзя*, а слово *можно* виступало антонімічним до слова *неможно*, яке досі зберігається в близькоспорідненій українській мові. Уточнимо, що номінативна одиниця *нельзя* праслов'янського походження й у XVI – XVII століттях у російській та українській мовах відрізнялася тільки наголосом. Лінгвісти І.О. Мельчук і О.Д. Шмельов висловили думку про те, що існував період, протягом якого *льзя* і *не можно* зміщувалися за "шкалою правильності" від бездоганної правильності до аномалії. Для *льзя* цей період настав раніше, ніж для поєднання *не можно*, і за цей час і стався перехід від синонімії до суплетивізму. З цього випливає, що в розглянутий період "міра суплетивізму" цих виразів поступово підвищувалася. О.Д. Шмельов вважає, що «сказане можна віднести і до деяких інших випадків, коли суплетивізм виникає внаслідок лексичної конвергенції» [Шмельов 2013, с. 575]. Динаміка появи суплетивних форм, як ми бачимо, також пов'язана з коливаннями в системі:

від наявності спільнокореневих форм до зникнення одного з корелятів і далі до заміни спільнокореневої пари суплетивною.

У числівника в основному спостерігаються гомогенні форми, але є і винятки, представлені суплетивізмом. Кількісні та порядкові числівники першого десятка та назви розрядів до мільйона мають різні основи. Найчіткіше це відбито у прикладах: *один – первый, два – второй*. Зазначені гетерогенні грамеми мають різну етимологію.

З праслов'янського **(j)edinъ* на східнослов'янському ґрунті внаслідок зміни початкового *je-* на *o-* виникло слово *один*. У давньоруській мові від нього утворенна номінація *одиниця*, яка збереглася в українській мові. Від *одинъ* утворено в російській мові прикметник *одинокий*, що має значення "без інших", "без сім'ї". Зауважимо, що праслов'янське **(j)edinъ* було складним словом, утвореним з **ed-*, що виступало у ролі підсилювально-обмежувальної частки *только* і **inъ* "один". З цим же коренем слово *инок* із семантикою "той, що живе один, без сім'ї". Слово *первый* у російській мові з'явилося пізніше, ніж *один* – тільки в XI столітті. У давньоруській мові означало "передній", "перед". Давньоруське *первь* походить від загальнослов'янської *pьrvъ*.

Кількісний числівник *два* походить від праслов'янського **dъva*, що бере свої витоки з індоєвропейської мови, у якій означало "розгалужена палиця". Порядковий числівник *второй* за коренем походить від праслов'янського **vъtorъ* "другий". Подальше походження цього слова пояснюється по-різному. Одні вчені пов'язують його з давньоіндійським *vitaras* "провідний далі", а інші зводять це слово до давньоіндійського *antaras* "інший". Відповідно до викладених версій *второй* – це "інший" і в той же час "наступний за першим", що знайшло віддзеркалення у внутрішній формі слова *вторник*.

Числівники як частина мови склалися у відносно пізній період історії російської мови і дотепер зберігають багато рис, які були властиві їм у давнину. Це пов'язано з тим, що назви чисел належали до іменника або

прикметника, а деякі найменування чисел становили собою поєднання слів. Прикметниками були не лише порядкові числівники, а й назви чисел *одинъ* (*одьна*, *одьно*), *дъва* (*дъвѣ*), *три* (*трье*), *четыре* (*четыри*). Прагнення мови до економії спричинило витіснення поєднання *четыре десять* лексемою *сорок*. Таке непохідне позначення десятків у відношеннях імпліцитної вивідності якраз і є яскраво вираженим суплетивізмом.

Як і у випадку з субстантивами, суплетивізм займенників спостерігається в кореляції однини і множини. Наприклад, у словозміні особових форм: *я – мы*. Уживанням суплетивних коренів виражаються граматичні значення непрямих відмінків особових займенників 1-ї, 2-ї і 3-ї особи, які виявляються у невідповідності відмінкових форм особових займенників – форм називного відмінка, з одного боку, і непрямих відмінків – з іншого (наприклад, *я – меня*, *мы – нас*).

Наведемо повну парадигму відмінків суплетивних форм займенників (див. табл. 5.4.):

Таблиця 5.4

Вияв суплетивізма у парадигмі займенника

Відмінок	**Форми однини**	**Форми множини**
И.п.	*я ты он она оно*	*мы вы они*
Р.п.	*меня тебя его ее его*	*нас вас их*
Д.п.	*мне тебе ему ей ему*	*нам вам им*
В.п.	*меня тебя его ее его*	*нас вас их*
Т.п.	*мною тобою им ней им*	*нами вами ими*
П.п.	*обо мне о тебе о нем о ней о нем*	*о нас о вас о них*

Необхідно відзначити, що займенники 3-ї особи мають різні форми за наявності та відсутності прийменника: *её – у неё, ими – с ними* (після прийменника до основи додається *н*-). Деякі займенники в орудному відмінку мають додаткові варіанти, так звані «подовжені» форми: *мной – мною, тобой – тобою, ей – ею, ней – нею*.

Відсутність матеріальної повторюваності спостерігається в такому лексико-граматичному класі слів, як дієслово. Наприклад, значення процесу і результату дії можуть виражатися використанням різних коренів (*брать – взять, говорить – сказать, искать – найти, класть – положить, ловить – поймать*). Причому суплетивні утворення охоплюють і протиставляють моторно-кратні і моторно-некратні дієслова руху, представлені парами дієслів недоконаного і доконаного виду.

Парадигма дієслів *идти – ходить* включає дієслівні часові форми, в яких досить широко виражений суплетивізм: *шел – иду – буду идти*. Аналогічно можуть співвідноситися пари недоконаного і доконаного видів: *буду ходить – пойду*.

Грамема *шел* виступає суплетивною формою минулого часу дієслова *идти*, оскільки утворена від іншого кореня. Історичне чергування *ид- / ш-* у російській мові унікальне і використовується лише при утворенні цієї форми. Етимологічно дієслово *шел* походить від кореня *хъд-*, що спостерігається у слові *ходить*. Різні основи вже існували в мові-основі: *иду, пойду* (праслов'янські **jьdǫ, *pojьdǫ*), *пошёл* (праслов'янське **posьdlъ*).

Суплетивні дієслівні форми в основному розглядаються як аномалії в межах однієї словозмінної парадигми, але можуть розглядатися як аномалії в межах одного словотвірного гнізда.

Проведений аналіз показав, що суплетивізм, як формальна відсутність повторюваності морфем під час словозміни, найяскравіше виявляється в класі іменників. Як нам видається, це не випадково, оскільки людина, пізнаючи себе і навколишній світ, завжди хотіла уявити і відтворити його як конкретні реалії. Сприймаючи окремі об'єкти, людина залучала різні номінації, які

в процесі еволюції людства і мови закріплювалися і передавалися із покоління в покоління, зазнаючи певних змін.

Саме зміни відбивають стихійність розвитку мовної системи, вплив мов за контактної й безконтактної взаємодії етносів. Необхідно відзначити, що ці мовні реорганізації відбувалися в споконвічних бінарних опозиціях, які збереглися, але у зміненому вигляді. У цих мовних процесах простежується когнітивна еволюція та вплив процесу апперцепції як вторинного сприйняття у закріпленні номінації.

5.3.3. Квазісуплетивізм як результат мовної селекції. Загальновідомо, що суплетивізм у російській мові частіше розглядається як словозмінний спосіб, рідше його розуміють ширше, як спосіб і словозміни і словотворення. Звернемо увагу на те, що О.С. Кубрякова характеризує суплетивний словотвір як недостеменний. Погоджуємося із зауваженням О.С. Кубрякової з приводу того, що «у структурі похідного найменування завжди повторюються знак або символ, або частини знаків, що містяться у вихідній мотивувальній одиниці, і тому слова, пов'язані відношеннями словотвірної похідності, мають загальні риси. Це відрізняє справжній словотвір від суплетивного, де подібна матеріальна повторюваність знаків (як у випадках *стирать – прачка*) відсутня [Кубрякова 2008, с. 22], – і вважаємо його цінним для нашої дослідницької роботи.

Мовознавиця В.О. Косова відносить подібні приклади не до суплетивізму, а до вияву гетеронімії. У праці «Суплетивізм у номінативно-деривaційній системі сучасної російської мови» дослідниця наводить такі приклади, які не вважає суплетивами: *слыть – репутация, печатать – типография, есть – столовая, полагать – мнение, лечить – врач, красить – маляр, шить – портной, рубить – топор, Германия – немец, брат – сестра* [Косова 1995]. Уточнимо, що це питання сьогодні залишається відкритим і дискусійним у лінгвістиці.

Деривaційний суплетивізм, або, як його називають лінгвісти, квазісуплетивізм, ще не був об'єктом окремого розгляду в когнітивному аспекті, хоча саме ментальні процеси багато в чому зумовлюють наявність цього граматичного явища в мовній системі.

Дійсно, в парадигмі іменників представлений не лише словозмінний, але і словотвірний суплетивізм, так званий квазісуплетивізм. Спочатку існували різні слова, що мали свої словозмінні парадигми, у яких не спостерігалося ніяких перетинів і накладань. Наприклад, протиставлення за гендерною ознакою відбиває наше розуміння живого світу і є універсальним, оскільки притаманне більшості мов світу. За твердженням О.О. Скоробогатової, «грамеми чоловічого і жіночого роду утворюють бінарні знакові комплекси, стійкі та відтворювані як модель і в конкретних парах» [Скоробогатова 2012, с. 121]. Ми підтримуємо цю думку і вважаємо, що наявність у мові бінарних опозицій на основі гендерних відмінностей є онтологічно обґрунтованою.

У іменників, що позначають живих істот, одним із способів вираження семантичного роду є суплетивні форми, протиставлені на основі гендерної ознаки: *мужчина – женщина*, *муж – жена*, *отец – мать*, *сын – дочь*, *мальчик – девочка*, *брат – сестра*, *дядя – тетя*, *юноша – девушка*, *жених – невеста*, *дед – баба*. У цих випадках віднесеність номінативної одиниці до особи жіночої статі не виражено особливим суфіксом (наприклад, *-ниц-; -к-* та іншими), а позначається лексично. Дійсно, «співвіднесеність родових грамем та актуалізація значення статі в іменниках назвах істот, що називають особи, використовується у всіх видах мовлення: офіційно-ділового, розмовного, наукового, у художній прозі і поезії» [Скоробогатова 2012, с. 120].

Зазначені вище номінації спорідненості з'явилися в мові в доісторичну епоху і віддзеркалили особливості сімейного побуту, у якому кожному члену сім'ї відводилася певна роль. П.О. Лавровський у праці «Корінне значення в назвах спорідненості у слов'ян» описав походження субстантивів, що позначають спорідненість, яке поділяв на два види: кровне і утворене

внаслідок укладання шлюбу. Учений простежив появу і розвиток семантики слів, що утворені від різних коренів (*брат – сестра*), і спільнокореневих пар (наприклад, *супруг – супруга*, *внук – внучка*, *свекор – свекровь*, *тесть – теща* та інших), провів аналогії з санскритськими номінаціями, зіставив з багатьма слов'янськими та індоєвропейськими мовами.

Мовознавець вказував на те, що важливого значення шлюбу додало християнство, і це вплинуло на зміну значення слів, які називають членів сім'ї. Дослідник зазначав, що таким чином, слово *жена* (укр. *дружина*) від загального поняття, вміщеного в його корені, істоти, яка народжує, перейшло до вужчого – *заміжня жінка* і звузилося ще більше в період християнства, почало позначати дружину (рос. *жену*) в одношлюбності, одну законну дружину [Лавровський 1867, с. 9].

Загальновідомо, що вже в язичницькі часи слов'яни створювали сім'ї для продовження роду. Учений писав, що поняття *народження* і *харчування*, закладені в назвах батька і матері (рос. *отца* і *матери*), самі собою припускають нових істот, що народжені й вигодувані. Тільки за існування останніх могли з'явитися в житті ці поняття, а отже, означитися й у мові: чоловік і дружина (рос. *муж* і *жена*) могли стати батьком і матір'ю (рос. *отцом* і *матерью*) лише тоді, коли народилися в них діти [Лавровський 1867, с. 19].

Цікавим видається зауваження П.О. Лавровського про те, що ідея народження, яка належить переважно до назви *мать*, зробилася загальною ідеєю й для обох батьків (рос. *родителей*), у термінології всіх мов арійських. Як слов'янське слово *родитель*, вочевидь, походить від *рід*, *народити*, та однаково може бути віднесене і до батька, і до матері (*родительница*), так і скр. *ganitar* (батько) […] латин. *genitrix* походять від спільного кореня *gan*, *народжувати* [Лавровський 1867, с. 19].

У штучній мові есперанто спостерігаємо вирівняну, несуплетивну парадигму пари *patro* "батько" – *patrino* "мати". Ці форми походять від індоєвропейської прамови, у якій існував присвійний прикметник зі

значенням “батьківський”, але було відсутнє аналогічне слово зі значенням "материнський", тому що в стародавньому патріархальному суспільстві лише чоловік мав право власності, тобто міг чимось володіти. Гендерні опозити *отец* vs *мать* (укр. *батько* vs *мати*) утворюють гіперсему *родители* (укр. *батьки*). Нову семантику номінативна одиниця *родители* отримала під впливом арабської мови в період Халіфату (VIII – XIII ст.). Слово *baba* в арабській і тюркських мовах означає “батько” (рос. *отец*), а форма множини *baba-lar* – має значення “батьки” (рос. *родители*), підкреслюючи при цьому значущість чоловіка, його перевагу над жінкою в мусульманському світі. Можна провести аналогію і з українською мовою: *батьки* – це батько і мати (рос. *отец* і *мать*).

У період, коли у слов’ян була порушена патріархально родова замкнутість, ослабли узи спорідненості і коло, яким пов’язано споріднення людей, обмежилося, виявилися зайвими і були втрачені багато номінацій споріднення, оскільки вони втратили свою практичну силу (наприклад, *стрый* “дядько по батькові”). Словник назв спорідненості зберігся в діалектній мові і просторіччі. Як зазначає П.О. Лавровський, «рясна маса слів з разюче турботливим визначенням окремих членів найвіддаленіших ступенів споріднення слугує кращим доказом побутової важливості родинних зв’язків у Слов’ян» [Лавровський 1867, с. 2]. Розширення сім’ї до роду, за словами вченого, послужило зразком первісного суспільного устрою всього слов’янського народу, і «погляд на споріднені назви здатний вести до висновків і про доісторичне життя й не лише одних Слов’ян, але всього арійського племені» [Лавровський 1867, с. 98].

У сучасній російській мові особливий інтерес являє пара *дамы – господа* (укр. *пані – панове*), яка знову почала активно використовуватися в сучасному розмовному дискурсі. Номінативну одиницю *дама* запозичено з французької мови *dame*, що походить від *domina* в латині у значенні “госпожа”. У французькій мові в давнину слово *дама* позначало почесний титул лише лицарських дружин, але з часів французької революції семантика

розширилася до змісту “одружена жінка”. Адаптуючись у російській мові в XVII столітті, ця номінативна одиниця застосовувалася лише в найменуванні жінок, які належали до привілейованих прошарків суспільства. У сучасній російській мові лексема *дама* передає шанобливе ставлення до особи жіночої статі. Російське слово *господин* бере витоки з давньої індоєвропейської мови, зокрема зі складання двох основ *gost* у значенні “гість” і *potis* у значенні “могутній”. Спочатку в давньоруській мові слово *господь* вживалося з семантикою “чоловік, хазяїн, що виявляє гостинність”. Сучасна російська мова зберігає у слові *господин* повагу у звертанні. Наведемо приклади: *Ну-с, молодая* ***дама****, наш конкурс окончен, но не дал, к сожалению, положительных результатов* [І. Грекова «Влітку в місті» (1962)]; ***Господин*** *доктор,вы нас знаете уже больше пятнадцати лет, и мы вас знаем столько же времени* [Д.О. Гранін «Зубр» (1987)]. На прикладах опозиційної пари *дамы – господа* можна спостерігати дієвість діалектичного принципу розвитку за спіраллю, коли відбувається повернення до норм мови, що існували раніше. Причому, до лексем *дамы* і *дама* вдаються як до звертання навіть у побуті, а останнім часом намічена тенденція витіснення звернення до осіб жіночої статі *женщина* (укр. *жінка*) словом *дама*. Вживання слова *господа* в сучасному дискурсі спостерігається частіше, апеляція до осіб чоловічої статі у формі однини *господин* замінила звертання радянського періоду *товарищ*, яке сприймається вже як застаріле або пов’язане з особливими сферами комунікації, але в тож час ще не витіснило фамільярно-просторічного звернення *мужчина* (укр. *чоловіче*).

Заслуговує на увагу той факт, що в російській мові основи *год* і *лет* є непохідними, такими, що втратили зв’язок з мотивувальною формою, і у вторинному номінативному значенні мають загальну семантику – “термін, рахункова форма” [Комплексний словник 2009, с. 178], яка зберігається з давніх часів. Як первинні ланки деривaційного ланцюжка, вони утворюють неперехрещувальні парадигми, що закріплено синтагматично в мовній системі. Наприклад, *летопись*, *летописание*, *летоисчисление*, хоча поряд

з останнім можливе і вживання номініції *годоисчисление* в розмовному дискурсі. Але літературно-нормативною залишається номінативна одиниця *летоисчисление*: *Я почувствовал себя неловко. Проводник был обучен прислуживать высшей вампирической элите – и если он так говорил, значит, именно это* ***летоисчисление*** *считалось официальным в среде undead* [В.О. Пелевін. «Бетман Аполло» (2013)]. Нормативним синонімом до номінативної одиниці *летоисчисление* виступає слово *времяисчисление*: ***Времяисчисление*** *не то, чтобы застопорилось, но попросту выветрилось из моего мозга, во всяком случае я никак не преставлял себе, что день и месяц, о котором меня уведомляла изящно-размашистая рука, есть именно тот день и месяц, который у нас на дворе сегодня, и что дата может вообще иметь какое-либо значение* [Б. Хазанов. «Далеке видовище лісів» (1998)].

Своє значення основа *лет* зберігає в таких словах і стійких словосполученнях: *однолетник, однолетнее растение, многолетник, многолетние травы, двулетники, столетие, сколько лет не виделись, кануть в Лету, долгие лета, многие лета*. Лише два останніх словосполучення мають симетричні опозити: *долгие годы, многие годы*, в інших випадках вони відсутні.

Фразеологізм *сколько лет, сколько зим*, у якому компоненти синтагматично не закріплені і часто міняються місцями, побудований на основі бінарної опозиції, що відбиває протиставлення сезонів – жаркого літа і холодної зими. Вираз становить собою скорочену фразу *Сколько лет, сколько зим не виделись*, у якій мається на увазі проміжок часу і виникає у свідомості відсилання до застарілого значенням номінативної одиниці *лето* – "рік". Наприклад, *Ты ли это? Голубчик мой!* ***Сколько зим, сколько лет!***.. *– изумился тонкий. – Миша! Друг детства! Откуда ты взялся?* [А.П. Чехов. «Товстий і тонкий» (1883)].

В ідіоматичному виразі – *сколько лет, сколько зим* – друга частина приєдналася асоціативно, оскільки слово *лето* в давнину означало не лише

три літніх місяці, а весь календарний рік. У цьому значенні воно згадувалося в такому історичному документі, як «Договір великого князя Олега з греками», що датується 907 роком. Зазначена семантика зберігалася до XV століття, що знайшло підтвердження в літописах того періоду [Забєлін 2008, с. 277].

Стародавні слов'яни, що спершу займалися скотарством, а пізніше землеробством, залежали від природних явищ і своє життя спочатку співвідносили із сонячним календарем. Новий рік починався в день весняного рівнодення – особливого астрономічного явища, яке в давнину мало велике сакральне значення для слов'ян. З ним пов'язували оновлення і очищення живої природи. Деякі дослідники поєднують етимологію слова *лето* з ірландським *lith* "свято" і вбачають у ньому первісне значення "свято природи" [Циганенко 1989, с. 212].

Не випадково словенське слово *god* також означає "свято, пора зрілості, підсумок", оскільки слово *год* (укр. *рік*) колись служило для підбиття підсумків. У мові південних і західних слов'ян воно досі зберігається в цьому значенні. У давньоруській мові номінативна одиниця *угодить* мала семантику "зробити щось вчасно і цим принести задоволення, радість", таке значення передають і слова інших частин мови з коренем *-год-*: *годный*, *угодно*, тобто "дозволений, бажаний".

Незважаючи на те, що деривaційний потенціал непохідної основи *год* було зреалізовано в несиметричних суплетивах як російської, так і української мов, ядерна сема в усіх нових номінаціях зберігала позитивну семантику. Негативної конотації набули лише деривати, утворені негативним префіксом *не-* (наприклад, у російській мові – *непогода*, *негодный*, *негодяй*, *негодовать*, *негодование*). У діалектах трапляється номінативна одиниця *негодница* в значенні "біда". Використовувалося в російській мові застаріле слово з префіксом негації *без- безгодие*, що мало значення "несприятливий час року". Аналогічні абстрактні деривати існують і в українській мові – *негода* "погана погода", *незгода* "непогодження", *знегода* "біда, нещастя" [Білецький-

Носенко 1966, с. 158]. Відсутність строгої симетрії в новоутвореннях багато в чому пояснюється неусвідомленою селекцією номінативних одиниць носіями мови, але в той же час закріпленням їх повсякденною практикою використання в мовленні.

Семантика аналізованих номінацій має загальну історико-культурну основу, а нові значення віддзеркалюють індивідуально-авторське бачення світу. Наприклад, у «Словнику неологізмів Ігоря Северяніна», упорядником якого є В.В. Нікульцева, зафіксовано слово *однолетник*, яке наповнене новим образним змістом. Оказіоналізм І. Северяніна передає значення "ровесник, одного віку": *Со мною Гришка – **однолетник**, шалун, повеса из повес…* [І. Северянін. «Роса помаранчевого часу» (1925)]. Лексикограф В.В. Нікульцева кваліфікує новоутворення як іменник чоловічого роду, з позначкою – розмовне [Нікульцева 2008, с. 263]. Номінативна одиниця *однолетник* у тлумачних словниках російської мови презентована із семантикою “однорічна рослина”. Авторський неологізм І. Северяніна має узуальный корелят-синонім *однолеток / однолетка*, що вживається в значенні “людина одних років з ким-небудь, ровесник”, який наводиться в лексикографічних джерелах також з позначкою – розмовне. У розмовному дискурсі використовується синонім *одногодок*, що фіксується у словниках російської мови зі значенням “той, хто одних років з ким-небудь”: *друзья-одногодки* [Комплексний словник 2009, с. 573]. Нормативний ад’єктив *однолетний* є багатозначним, оскільки має два значення: «1. Триває один рік, однорічний. 2. Той, що розвивається і відмирає протягом одного року (спец.) *Однолетние растения*» [Ожегов 1987, с. 359].

Ще один синонім знаходимо у словниковій статті, присвяченій номінації *год* у словникові В.І. Даля: *годовик* “однорічок, однорічне, тварина-перегодок”. Не можна не звернути увагу на ту кількість дериватів від слова *год*, яку представлено в зазначеному лексикографічному джерелі: *година, годовщина, годовой, годичный, годовалый, годовщик* “річний працівник”,

годовать “жити, перебувати, залишатися де-небудь цілий рік”, багато з яких вийшли з ужитку і перетворилися на історизми [Даль 2010, с. 178].

Реконструкція найдавнішої семантики українського дієслова *годувати* показує, що його етимологія так само пов’язана зі словом російської мови *год*. Хоча в українській мові слово *год* було витіснено номінацією *рік*, воно зберігається у сталих зворотах мовлення: *згодом, добра година, лиха година, доброго сто год згадують*. Цікаво те, що в російських діалектах зберігається номінативна одиниця *година* в значенні “гарна погода”. Українське дієслово *погодитися* в переносному значенні утримує притаманну кореню сему ‘зробити щось приємне, потрібне’. В українській мові повністю успадкувалася форма і семантика дієслова *годитися* з давньоруської форми *годитися* “бути потрібним, необхідним”, із якої надалі розвинулося *годити* “допомагати”, а пізніше *годувати* “годувати”.

У праці О.О. Потебні «Думка і мова», яка стала маніфестом психологізму у вітчизняному мовознавстві, учений пояснює різні розбіжності, невідповідності в близькоспоріднених мовах ментальними особливостями народів. Лінгвіст вважає, що «психологія народів повинна показати можливість відмінності національних особливостей і будови мов, як наслідок загальних законів народного життя» [Потебня 1993, с. 39]. Ця думка вченого співвідноситься з нашим уявленням про вияв внутрішньокультурного та міжкультурного трансферів.

Соціально-психологічна рефлексія носіїв мови виявляється в диференціюванні первинних схожих форм, семантична аналогія і частотність використання яких призводять до порушення симетрії не лише на лексико-семантичному рівні, але і в граматиці, що є внутрішнім лінгвальним чинником розвитку мови.

Про несиметричність мовної системи в семіотичному аспекті говорять і сучасні дослідники когнітивісти, оскільки вивчення мовного знака «найтіснішим чином пов’язане зі знанням, пізнанням, когніцією, і в цьому сенсі воно завжди було когнітивним» [Лещова 2014, с. 8]. Л.М. Лещова вказує

на те, що «в центрі уваги всіх когнітологів, які вивчають архітектуру та функціонування свідомості, виявилася природня мова людини, оскільки всі когнітивні процеси (сприйняття інформації, категоризація і концептуалізація, запам'ятовування, гіпотеза та ін.) найяскравіше виявляють себе саме в мовленні, яке спостерігається, в мовній системі» [Лещова 2014: с. 8].

Лінгвіст-когнітолог Л.М. Лещова, описуючи регулярну полісемію в класі іменників, зауважує з приводу того, що в англійській мові слова *dog, goose, duck*, як і їхні кореляти в інших мовах, є полісемічними, але при цьому вони не мають відповідників у граматичному роді. Автор пояснює це тим, що в англійській мові «перенесення імені з роду на особину значною мірою пов'язане з відмінностями в значущості певної особини тварин у практиці людей на момент номінації, зокрема, більшої значущості жіночих особин гусей і качок і чоловічих особин собак. Не виключається, однак, і роль випадковості, про що свідчать відмінності в корелятивних структурах слів у різних мовах. Так, у російській мові словом *гусь*, крім назви роду птахів, називають, на відміну від англійської мови, чоловічу особину цього роду, тобто використовують у вторинній номінації на гіперо-гіпонімічній основі лише назву чоловічої особини, а назва жіночої особини утворює в цьому випадку лакуну» [Лещова 2014, с. 171]. Незважаючи на те, що тлумачні словники фіксують найменування самки гусака як *гусыня* (укр. *гуска*), зазначений варіант корелятивної форми в російській мові частіше використовується в розмовному і діалектному мовленні поряд із нормованою формою літературної мови. Наприклад, *…впереди их, как плавный* ***гусь****, понеслась хозяйка* [М.В. Гоголь. «Мертві душі» (1842)].

Зв'язок між значенням іменника і позначенням його граматичного роду може виявлятися в найменувань домашніх птахів на гетерогенній основі *петух – курица, утка – селезень* (укр. *півень – курка, качка – селезень*), оскільки реальні відмінності за статтю експлікуються різними словами. Примітним є те, що назви дитинчат у таких парах або представлено спільнокореневим словом, що пов'язане деривaційними зв'язками з одним із

батьків (наприклад, рос. *утёнок* < *утка*, укр. *каченя* < *качка*), або взагалі не збігається ні з одним із родових опозитів: *цыплёнок* (порівн. укр. *курча* < *курка*).

Найменування деяких тварин також не вирізняються послідовністю, яка в найменуваннях птахів хоча і має винятки, але є більш системною. У багатьох зоонімів, позначаючих тварин, які мають господарське значення (рос. *бык – корова*, *жеребец – кобыла*, *овца – баран*; укр. *бик – корова*, *жеребець – кобила*, *вівця – баран*), різні три номінації: чоловіча, жіноча особина і назва дитинча (рос. *телёнок*, *жеребёнок*, *ягнёнок*; укр. *теля*, *лоша*, *ягня*). У наведених прикладах представлено словотвірний суплетивізм: суфікс *-онок-* приєднується до різних коренів, надаючи їм значення “дитинча”. У цьому ж значенні в дублюючій парі *конь – лошадь* є утворення на рівні діалектної лексики російської мови *лоша*, що відповідає нормативному деривату в українській мові. Зазначимо, що суфікс *-онок-* належить до суфіксів давньоруської мови і утворює лише форму однини. Форма множини формується застосуванням суфіксу церковнослов’янської мови *-ат*, наприклад: *жеребята*, *телята*, *ягнята*. Опозиційні форми однини і множини також виявляються суплетивними.

Формування суплетивної парадигми в кожному конкретному випадку може бути позначене дво-, три- та чотиричленною семантичною опозицією, до якої входять: родова назва тварини, назва самця, назва самки і назва дитинча. Необхідно відзначити, що окремі лексеми можуть позначати вид без предметної представленості, тобто без розмежування і особового виокремлення (наприклад, *на лугу пасутся* ***коровы*** *и* ***овцы***).

Цікавим видається родовий ланцюжок *собака – пес* (*кобель*) *– сука – щенок* (порівн. укр. *собака – собака (пес) – сука – щеня*), в якому виявляються родо-видові відношення лексичних одиниць-зоонімів. Перша номінативна одиниця в зазначеному ряду *собака*, що становить собою гіперонім, належить у російській мові за своїми морфологічними ознаками (флексія *-а*) до іменників жіночого роду, хоча в реальності може позначати тварин обох

статей. Номінація *щенок* належить у російській мові до іменників чоловічого роду, але може також позначати дитинчат обох статей. У наведеному ряду вказані два варіанти найменувань чоловічої особини – *пес* і *кобель*. Лексема *пес* частіше вживається в розмовній мові, у конкретних контекстах має негативну конотацію (наприклад, *пес смердячий*). Зоонім *кобель* може використовуватися як спеціальна лексика кінологами, ветеринарами аналогічно до вживання номінативної одиниці *сука*. Іноді слово *кобель* уводиться в контекст для створення комізму, частіше набуває при цьому негативної експресивної конотації в характеристиці осіб чоловічої статі.

Зоонім *сука* в російській мові також має пейоративний відтінок і належить до стилістично зниженої лексики, що підтверджує і російській фразеологізм *сукин сын*. З'єднання в одну стійку мовну одиницю слів жіночого (*сука*) і чоловічого (*сын*) роду вплинуло на те, що ідіома може вживатися і стосовно чоловіків, і жінок, хоча і рідше. Як пише О.Д. Шмельов, «вираз *сучі сини* (рос. *сукины сыны*) виявляється подібним до вислову *сучі діти* (рос. *сукины дети*) в тому сенсі, що в ньому також частково втрачається компонент 'чоловіча стать', так що воно може відноситися до невизначеної групи людей, потенційно включає як чоловіків, так і жінок. Однак, якщо мова йде про невелику групу, що включає як чоловіків, так і жінок, переважно вживається вираз *сучі діти*: використання виразу *сучі сини* (рос. *сукины сыны*) є аномальним або може викликати комічний ефект» [Шмельов 2013, с. 579].

Наведені кореляційні опозити демонструють відсутність повторюваності мовних знаків вже на ранніх етапах розвитку російської мови, що простежується в етимології суплетивних номінативних одиниць. Найдавніше походження суплетивів і пізніше об'єднання їх у категорії на під ґрунті спільності значення пов'язані з тваринним або рослинним світом (наприклад, *помидоры*, але сік *томатный*). Це не випадково, оскільки життя людини було невіддільним від життя приручених домашніх тварин, вирощування корму для себе і своїх вихованців, тому і номінативні одиниці на ранніх етапах мови утворювалися на конкретній предметно-понятійній основі.

Пізнання навколишньої дійсності й самого себе вимагало появи нових слів вже не з конкретним, а абстрактним значенням від різних коренів, а вже в процесі абстрагування найменувань спостерігався перехід гетеронімії в суплетивізм.

Люди здавна втілювали свої думки у структури, які утворювали єдність граматики і лексики. За висловом Ю.М. Караулова, такі структури становлять собою «асоціативно-семантичну мережу з включеною до неї і значною мірою лексикалізованою граматикою» [Караулов 2010, с. 87]. Незважаючи на те, що створена людиною наївна мовна картина світу була симетричною й існувала в бінарних опозиціях, спочатку формувалася відсутність повторюваності елементарних знаків у деривaційних парадигмах, що в підсумку спричинило порушення симетрії в мовній системі.

Для виникнення і збереження суплетивів у мові повинні бути певні умови. Причиною ментальних і культурних особливостей є первинне сприйняття, найчастіше поверхневе. Перша ознака, що «впала в око», закріплюється в мові. У суплетивізмі, як аномальному явищі, навпаки відбувається закріплення вторинного сприйняття. Граматичні форми слів, апробовані на практиці носіями мови, витісняють первинні і займають їхнє місце в парадигмі. Суплетивні граматичні форми є, на нашу думку, віддзеркаленням креативного мислення носіїв мови, результатом розвитку їхніх пізнавальних здібностей.

Висновки до розділу 5

Незважаючи на те, що в центрі нашої уваги були граматичні опозити сучасної російської мови, ми дійшли висновку, що граматичні форми в історичній ретроспективі вимагають нових наукових інтерпретацій у сучасному мовознавстві. При цьому необхідно спиратися на дані не лише лінгвістики, але й лінгвокультурології та психолінгвістики. Емпіричні

показники суміжних наук є, на нашу думку, важливими для пояснення явищ мовної селекції в граматиці російської мови.

Щоб зібрати матеріал для аналізу, було проведено асоціативний психолінгвістичний експеримент, респондентами якого стали студенти-магістранти, що вже мають достатній базовий рівень лінгвістичної підготовки. Нашу увагу було сфокусовано на виявленні незаповнених «ніш» граматичної будови російської мови. Відповіді респондентів стосувалися граматичних форм і граматичних явищ мови, з якими асоціативно пов'язане поняття «відсутність». Унаслідок проведення психолінгвістичного експерименту виявлено стереотипне сприйняття поняття «відсутність» у граматиці, що дало змогу пояснити деякі лінгвокультурні і лінгвопсихологічні особливості граматичної системи російської мови.

Діахронічний підхід до аналізу репрезентантів поняття «відсутність» дав змогу простежити динаміку змін мови на граматичному рівні, що відбиває постійний розвиток російської мови як системи. Ми дійшли висновку, що пуста ланка в граматичній системі мови виступає стимулом для подальшої еволюції, а заповненість «ніші», за нашими спостереженнями, свідчить про високий ступінь актуальності зазначеної грамеми або синтаксичної конструкції для мовного колективу. Як наслідок розгляду мовних змін у граматиці російської мови, а також звернення до історичних коментарів виокремлено три семантичних типи поняття «відсутність» на рівні граматики: *повна відсутність*, *відновлена відсутність*, *зникнення* (рос. *полное отсутствие*, *восполняемое отсутствие*, *исчезновение*). Аналіз історичних фактів, ілюстуючих зазначені типи, підтверджує, що граматична система російської мови є віддзеркаленням своєрідності ментальності її носіїв. Наведені приклади відбивають лінгвоспецифічну й ідіонаціональну своєрідність російської мови.

Під час проведеного аналізу суплетивних форм, які, на наш погляд, є безпосередньою мовної фіксацією поняття «відсутність», ми з'ясували, що хоча в російській мові цей спосіб вираження граматичних значень

є непродуктивним, він досить широко представлений у мовній системі. Як граматичне явище суплетивізм пов'язаний із мовної ментальністю носіїв російської мови. Система суплетивних форм представляє суплетивізм як відсутність матеріальної повторюваності знака і допомагає визначити місце поняття «відсутність» у мовній знаковій системі.

Словотвірний суплетивізм охоплює гетерогенні форми різних частин мови і виявляє лінгвокультурні витоки появи таких форм. Суплетивні форми слів у російській мові є унікальними, оскільки використовуються лише для утворення однієї конкретної граматичної форми. Це зумовлено тим, що суплетиви з'являються внаслідок змін у лексико-семантичній підсистемі мови, тягнуть за собою зміни у граматичній підсистемі.

Деривaційний суплетивізм нами представлений у когнітивному аспекті, оскільки саме ментальні процеси багато в чому зумовлюють наявність цього граматичного явища у мовній системі. Ми вважаємо, що деривaційний суплетивізм характеризується як вияв порушення симетрії у мовній системі і являє собою особливий спосіб утворення нових номінативних одиниць, які відбивають когнітивні здібності людини. Мовні дані дозволяють зробити висновок про те, що деривaційний суплетивізм розвивався як під впливом власне лінгвальних, так і екстралінгвістичних чинників, що впливають на створення мовної картини світу.

Деривaційний суплетивізм представлено в когнітивному аспекті, оскільки саме ментальні процеси багато в чому зумовлюють наявність цього граматичного явища в мовній системі. Ми вважаємо, що деривaційний суплетивізм характеризується як вияв порушення симетрії в мовній системі і являє собою особливий спосіб утворення нових номінативних одиниць, які відбивають когнітивні здібності людини. Мовні дані дають змогу зробити висновок про те, що деривaційний суплетивізм розвивався як під впливом власне лінгвальних, так і екстралінгвальних чинників, що впливають на створення мовної картини світу.

ВИСНОВКИ

Особливу увагу в сучасній когнітивістиці привертають лінгвальні узагальнення, які мають конкретну об'єктивацію в системі мови й реалізацію в мовленні. Об'єктивно наявне в мові є результатом пізнавальної діяльності людини, яка сприймає світ через досвід, осмислює отримані знання, закріплюючи їх у свідомості та даючи їм номінації. У сучасних лінгвістичних студіях розвиваються ідеї, зосереджені на проблемі дослідження когнітивних механізмів людської свідомості через мову. У межах когнітивної лінгвістики досліджуються мовні явища, що відбивають усю систему світобудови, а також розуміння і сприйняття людиною сучасного світу в реаліях і абстракціях.

Вивчення у когнітивному аспекті проблеми поняття «відсутність» у системі російської мови й систематизація мовного матеріалу з застосуванням методів прототипного опису та етимологічний аналізу, прийому інтерпретації мовних фактів у синхронічному й діахронічному аспектах дає підстави сформулювати основні теоретико-методологійні та практично-прикладні результати дисертації і зробити певні істотні узагальнення.

Поняття «відсутність» розглянуто як лінгвокогнітивний феномен, що має в російській мові певні засоби репрезентації. Раніше проблему відсутності певного мовного елемента в системі російської мови аналізували в лінгвістиці лише у функційному аспекті й у контексті мовної норми. Поняття «відсутність» на різних стратумах мовної системи не досліджене в когнітивному аспекті. Пояснити виникнення «порожніх» осередків у структурі російської мови стало можливим на основі дослідження цього поняття як когнітивного. Оскільки всю мовну систему пронизують асиметричні відношення, а теорія опозицій відображає її сутнісні властивості, абстрактне поняття «відсутність» постає на перший план в аспекті пояснення привативного характеру мови.

З одного боку, поняття «відсутність» є загальногуманітарним, має великий експланаторний потенціал, а, з другого, є ментальним, що транслює специфічні національні особливості, характерні для конкретної мови, зокрема російської. Лексичні й граматичні значення, що є в системі координат «наявність» vs «відсутність», поєднані з конкретним типом культури й мають прямий стосунок до прототипів.

Дослідження природи поняття «відсутність» неможливе без залучення до аналізу знань суміжних гуманітарних наук – філософії, психології, культурології, літературознавства та ін. Лише комплексний міждисциплінарний підхід дає об'єктивне уявлення про сутність цього явища.

Такий підхід дав змогу сформулювати нові теоретичні положення для встановлення онтологічного та гносеологічного статусу поняття «відсутність» у когнітивній лінгвістиці.

Онтологічна та гносеологічна природа поняття «відсутність» має глибоке коріння, не завжди відповідає логічним уявленням, оскільки розвивається під впливом креативного мислення людини, що має прагматичні цілі. Обсяг поняття «відсутність» має найширший діапазон репрезентацій, представлений гетерогенними мовними явищами.

Акцентовано увагу на тому, що поняття «відсутність» закладене в онтологічних принципах і відображене на кванторній шкалі існування. Навколишній світ існує в бінарних опозиціях, в основі яких перебувають поняття «наявність» vs «відсутність». З найдавніших часів людина усвідомлювала себе в просторі й часі, виходячи з певної наявності vs відсутності кого-небудь або чого-небудь. Поняття «відсутність» завжди було значущим для індивіда конкретного етносу: відсутність когось або чогось була важливою саме в певному ментальному, культурному та мовному середовищі. Людина на основі сприйняття, перероблення знань і логічного осмислення досвіду вербалізувала важливі для її існування поняття. Поняття «наявність» vs «відсутність» постають безпосередньо пов'язаними зі

способами лексичного і граматичного маркування значущості в системі російської мови.

З огляду на ступінь осмислення поняття «відсутність» у гуманітарних науках, зокрема в лінгвістиці, а також для виявлення лінгвальних явищ, що залишилися поза увагою мовознавців, і була окреслена проблема потреби системного та багатоаспектного наукового підходу у витлумаченні абстрактного поняття «відсутність» у системі російської мови. У зв'язку із цим обґрунтовано значущість і важливість поняття «відсутність» для вивчення всієї системи мови в когнітивному аспекті, оскільки воно має репрезентацію на всіх рівнях мовної системи. Вивчення поняття «відсутність» як стрижневого в мовній системі пов'язане з асиметрією. Система мови сформувалася на основі протиставлення у взаємозумовлених лексичних класах і граматичних категоріях за наявністю або відсутністю будь-яких ознак. Порожні ланки в системі, відсутність чого-небудь, так звані значущі нулі, посідають певне місце в парадигмі та відіграють системотвірну роль. Уточнюючи подання поняття «відсутність» у мові, констатуємо те, що арсенал засобів репрезентації цього абстрактного поняття постійно змінюється. По-перше, це можливе завдяки розширенню значень слів, метафоризації, появі нових номінацій; по-друге, відбувається виникнення і зникнення деяких граматичних форм, які репрезентують поняття «відсутність», а також зміна або трансформація їхнього лексичного вираження.

Запропонований методологійний підхід до вивчення семантики засобів експлікації абстрактного поняття «відсутність» у російській мові апробовано як комплексне застосування методу прототипного опису й етимологічного аналізу мовного матеріалу. Виявлено лексико-семантичні та граматичні особливості реалізації поняття «відсутність» у системі російської мови на основі об'єднання теорії і методики прототипів, етимологічного аналізу та сучасної інтерпретації, а також зіставлення з іншими мовами. Аналіз поняття «відсутність» здійснено з урахуванням

фактів споріднених мов, зокрема української, що сприяло виявленню особливостей і специфічних ментальних експлікацій цього поняття в російській мові. Вивчення мовного матеріалу зреалізовано на основі концепції бінарного протиставлення мовних одиниць у системі координат «наявність» vs «відсутність». На відміну від традицій теорії опозицій, спрямованої на синхронічний опис мови, у роботі поєднано зіставлення як на синхронічному зрізі, так і в діахронії, що також є інноваційним підходом до вивчення мовних фактів. Розроблена методологійна база охоплює новий аспект в описі різноманіття експлікації поняття «відсутність», що полягає в поєднанні психологічного та історичного векторів дослідження із соціокультурним. Застосовано також методологію культурного трансферу для виявлення лінгвоспецифічної та ідіонаціональної своєрідності репрезентації поняття «відсутність».

У роботі схарактеризовано еволюцію уявлень про поняття «відсутність» у російській мові й визначено національно-ментальну своєрідність репрезентації цього поняття мовою жестів та паремій. Це зроблено з опертям на вивчення когнітивної еволюції уявлення поняття «відсутність» у російській мові, починаючи з довербального розвитку комунікації, а також на виокремлення 11 паравербальних засобів, що репрезентують поняття «відсутність» у російській мові та визначають національно-ментальну своєрідність жестової репрезентації цього поняття для носіїв російської мови. За результатами дослідження процесу формування поняття «відсутність» у російській мові встановлено: по-перше, актуальність генетичного зв’язку опозитів відсутність – наявність; по-друге, первинність жестової репрезентації поняття «відсутність» у комунікації щодо вербальної; по-третє, наявність прототипних особливостей поняття «відсутність» у сталих фольклорних виразах, до яких належать паремії; і, по-четверте, діахронічним завершенням етапів розвитку поняття «відсутність» у довербальній і невербальній комунікації виступає конвергенція словесних і жестових засобів його вираження.

На основі застосування прототипного методу й етимологічного аналізу, сучасної інтерпретації, а також зіставлення з іншими мовами виявлено особливості лексико-семантичної й деривaційної експлікації поняття «відсутність» у російській мові, що полягають у кореляції поняття «відсутність» з поняттями «порожнеча» і «заперечення», у префіксальній експлікації поняття «відсутність» і механізмах її порушення, у втраті семи ‘відсутність’ за подвійної префіксації. Розглянуто кореляцію поняття «відсутність» з поняттями «заперечення» та «порожнеча», унаслідок чого встановлено, що поняття «відсутність» і поняття «заперечення» та «порожнеча» можуть перебувати на семантичній осі перехідності, а їхня кореляція залежить від матеріальних репрезентантів. Установлено, що лексичні засоби вираження поняття «відсутність» з’явилися через семантичну неповноту мовних прототипів *нет* і *без*, оскільки вони не висловлюють суб’єктивних відтінків, що їх набули конкретні слова.

Узагальнено, класифіковано й описано лексико-семантичну та деривaційну своєрідність експлікації поняття «відсутність» у російській мові, виявлено універсальні деривaційні домінанти, що формують вторинні номінації, які репрезентують поняття «відсутність». Установлено роль префіксальних ад’єктивів у формуванні змісту поняття «відсутність» у російській мові, що дотепер не аналізували в когнітивному аспекті. Визначено роль префіксів *без- / бес-* і *не-* в породженні різних смислів, виявленні інваріантного значення, а також вплив префікса на семантику вторинної номінації. Облік власного іманентного значення префікса дає змогу розкрити мовний механізм формування абстрактів, що передають поняття «відсутність» у російській мові з когнітивних позицій. Дослідження префіксального та конфіксального смислотворення ад’єктивів із префіксами *без- / бес-* і *не-* зведено до узагальнення співвідносних деривaційних об’єктів, до встановлення типових моделей передавання поняття «відсутність» префіксальним і префіксально-суфіксальним способами деривації в російській мові, до створення семантико-деривaційної класифікації основних типів

ад'єктивів, сформованих на основі апперцепції від прототипів *нет* і *без*. Виділені моделі диференціюють репрезентацію абстрактного поняття «відсутність», свідчать про актуальність і широке коло використання ад'єктивів із зазначеними префіксами, демонструють способи відображення в ментальній свідомості носіїв російської мови прототипів *нет* і *без*.

Унаслідок компонентного аналізу отримано теоретичне узагальнення як класифікація та опис лексико-семантичної та деривaційної експлікації своєрідності репрезентації поняття «відсутність» у російській мові й ідентифіковано універсальні деривaційні домінанти, що формують це поняття. Семантико-деривaційна типологія вторинних абстрактних ад'єктивів, сформованих від прототипів *нет* і *без*, засвідчує, що префіксальні деривати із префіксами *без- / бес-* і *не-* передають поняття «відсутність» диференційовано: по-перше, дериватами з тотожним значенням або різною семантикою; по-друге, лише одним можливим дериватом; по-третє, різноплановими абстрактами. У випадку, коли сформовані дві вторинні номінації з тотожним значенням, що мають як спільний, так і відмінний план вираження з похідною основою, з'являється мовна надмірність. Утворення абстрактних ад'єктивів з різною семантикою або утворення лише одного деривата корелює із принципом мовної економії. Вважаємо, що в словах, утворених від прототипів *нет* і *без*, передавання семантики відсутності в ад'єктивів із префіксами *без-/ бес* - виражено чіткіше й категоричніше завдяки наявності фонетичної «повноти» префікса, що зберігає кінцевий консонант прототипу. Утрата кінцевого приголосного прототипу *нет* у префіксі *не-* в процесі утворення ад'єктивів репрезентує поняття «відсутність» менш різко, на відміну від дериватів із префіксами *без-/ бес-*. Своєрідність сполучуваності, якою відрізняються ад'єктиви з префіксами *без- / бес* - і *не-*, пов'язана з визначенням ними агенса і пацієнса.

Для когнітивного вивчення аналізованого поняття важливим стало представити його в граматиці російської мови, унаслідок чого з'ясовано

особливості виявлення поняття «відсутність» у граматичній системі російської мови як сутності та явища.

Унаслідок вивчення поняття «відсутність» у граматичній системі як сутність vs явище з'ясовано, що вияви поняття «відсутність» відбивають граматичні нулі, що корелює з різними семантичними типами поняття «відсутність» у граматичній будові російської мови. На підґрунті вивчення історичних фактів російської мови умовно розмежовано три семантичних типи поняття «відсутність» у граматиці, які об'єднано в класифікацію: *повна відсутність*, *відновлена відсутність*, *зникнення*. Мовний матеріал, розподілений для аналізу кожного типу, використано не лише як ілюстрації, але й для теоретичної систематизації ідей усвідомлення ролі поняття «відсутність» у становленні системи російської мови.

Систематизовано уявлення про суплетивізм як матеріальний вияв відсутності повторюваності знака в системі російської мови. Вивчення положень теорії суплетивізму дав змогу дійти висновку про те, що суплетивізм є одним зі способів експлікації поняття «відсутність» у російській мові. Суплетивізм як результат розвитку мови й віддзеркалення ментальності її носіїв може виявлятися як словозмінний і словотвірний (квазісуплетивізм). Показано формування бінарних опозицій граматичних категорій різних частин мови, здійснене стихійно в ментально-мовному середовищі носіїв російської мови. Мовна селекція закріпила попарно лексеми з різними фонемною і морфемною структурами. Теоретично важливою є запропонована в дослідженні систематизація подання суплетивних форм різними частинами мови і розвиток ідей розмежування видів суплетивізму як граматичного явища російської мови.

Застосування принципів когнітивної науки – експланаторності, антропоцентризму, функціоналізму, експансіонізму – для дослідження семантики засобів вираження поняття «відсутність» у російській мові уможливило теоретичні узагальнення когнітивних процесів формування

абстрактних понять та їхньої вербальної (лексичної і граматичної) та невербальної репрезентації.

До перспектив дослідження уналежнюємо синтаксичний рівень мови, у якому поняття «відсутність» представлено багатопланово. Синтаксичні конструкції побудовані не лише на основі бінарної опозиції наявність vs відсутність, але й мають широкий діапазон репрезентацій, особливо в поліпредикативних складних конструкціях. Особливий інтерес, на нашу думку, становить імпліцитність як особливий засіб передавання інформації в тексті, паузація та інші типи репрезентації поняття «відсутність» у дискурсі.

Отже, незважаючи на те, що матеріал дослідження нами був обмежений з огляду на мовний критерій регулярності, зафіксовані й проаналізовані приклади поняття «відсутність», утім, стали ілюстрацією вербальної та невербальної репрезентації цього абстрактного поняття в російській мові. За результатами дослідження з’ясовано, що в сучасному інтеграційному процесі когнітивних наук поняття «відсутність» здатне виконувати функції дедуктивного та креативного характеру в пізнанні мови як феномену психіки людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурологический аспект когнитивной семантики. *Русистика*: сб. научн. тр. М.-К., 2002. №2. С. 16–22.
2. Андерсон Дж. Когнитивная психология [пер. с англ. С. Комаров]. СПб.: Питер, 2002. 496 с.
3. Апресян Ю.Д. Избранные труды, том I. Лексическая семантика. М.: Школа «Языки русской культуры», Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. 472 с.
4. Арутюнова Н. Д. Специфика языкового знака в связи с закономерностями развития языка. *Общее языкознание: формы существования языка* / отв. ред. Б. А. Серебренников. М.: Наука, 1970. С. 169–196.
5. Арутюнова Н. Д. К проблеме функциональных типов лексического значения. *Аспекты семантических исследований*: сб. научн. тр. М.: Наука, 1980. С. 156–249.
6. Арутюнова Н.Д. Дискурс. *Лингвистический энциклопедический словарь* [Гл. ред. В. Н. Ярцева]. М.: Сов. Энциклопедия, 1990. С. 137.
7. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. 2-е изд, испр. М.: «Языки русской культуры», 1999. I–XV. 896 с.
8. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов М.: Сов. Энциклопедия, 1966. 606 с.
9. Бабаев К.В. Об определении и типологии супплетивизма. *XLI Международная филологическая конференция*, Санкт-Петербург. 26–31 марта 2012 г.: Избранные труды / Отв. ред. А.С. Асиновский, С.И. Богданов. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2013. С. 10–16.
10. Бабайцева В.В. Синкретизм. *Лингвистический энциклопедический словарь* [гл. ред. В. Н. Ярцева]. М.: Сов. Энциклопедия, 1990. С. 446.

11. Багана Ж., Таранова Е.Н. Терминообразование в языке науки: монография М.: НИЦ Инфра, 2012. 144 с.
12. Байрамова Л. К. Лингвистические лакунарные единицы и лакуны. *Вестник Челябинского государственного университета*, 2011. № 25 (240). Филология. Искусствоведение. Вып. 58. 2011. С. 22–27.
13. Баксанский О. Е. Когнитивный образ мира: Научная монография. М.: «Канон +» РООИ «Реабилитация», 2010. 224 с.
14. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка [пер. с фр. К. А. Долинина]. М.: Изд-во иностр. лит., 1955. 416 с.
15. Бацевич Ф.С. Словник термінів міжкультурної комунікації URL: http://terminy-mizhkult-komunikkacii.wikidot.com/slovnyk (дата звернення 20.03.2017).
16. Бацевич Ф.С. Філософсько-методологічні засади сучасної лінгвістики: спроба обґрунтування. *Мовознавство*. Київ. 2006. № 6. С. 33–40.
17. Белодед И.К. Плодотворные пути языкового взаимодействия (на материале русского и украинского языков). *Вибрані праці в трьох томах*. Т.1. Київ: Наукова думка, 1986. С.119–127.
18. Белошапкова Т.В. Когнитивно-дискурссивное описание категории аспектуальности в современном русском языке: дисс. докт. филол наук. М.: Государственная академия славянской культуры, 2008. 395 с.
19. Белый А. Символизм как миропонимание. М.: Республика, 1994. 528 с.
20. Беляевская Е. Г. Когнитивные основания изучения семантики слова. *Структуры представления знаний в языке*: сб. научн. тр. М.: ИНИОН РАН, 1994. С. 87–110.
21. Берк Л.Е. Развитие ребенка [пер. с англ. А. Богачев, Е. Виноградова, А. Ершова и др.]. СПб.: Питер, 2006. 056 с.

22. Бибик С. П., Сюта Г. М. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання / За ред. С. Я. Єрмоленко. Харків: Фоліо, 2006. С. 50.
23. Бибихин В.В. Внутренняя форма слова. СПб: Наука, 2008. 420 с.
24. Білецький-Носенко П.П. Словник української мови. Підгот. до видання В.В. Німчук.Київ: Наукова думка, 1966. 423 с.
25. Білодід І.К. Контакти української мови з іншими слов'янськими і уніфікація її усної літературної форми. *Доповідь на VI міжнародному з'їзді славістів*. Київ: Наукова думка, 1968. 34 с.
26. Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника. Київ: Вид-во київського державного пед. інституту ім. М.П. Драгоманова, 1993. 214 с.
27. Блауберг И. В. Системный подход: предпосылки, проблемы, трудности. М.: Наука, 1969. 48 с.
28. Блинушова Г.Е. Взаимодействие вербальных и невербальных факторов при реализации побуждения в современном немецком языке: автореф. дис. канд. фил. наук: 10.02.04 /. М.: МГЛУ, 1995. 23 с.
29. Блумфильд Л. Язык [пер. с англ. Е. С. Кубряковой и В. П. Мурат]. М.: Прогресс, 1968. 608 с.
30. Бобрышева И.А. Фразеологизмы как репрезентанты концепта «пустота» в идиолекте (материалы к словарю языка М.И. Цветаевой). *Проблемы истории, филологии, культуры*. Магнитогорский государственный технический университет имени Г.И. Носова. 2011. №3(33). С. 740–744.
31. Богданов. В.В. Функции вербальных и невербальных компонентов в речевом общении. *Языковое общение. Единицы и регулятивы*. Калинин, 1987. С. 18–25.
32. Богуцкая Н.Г., Насека А.М. Каталог бесчелюстных и рыб пресных и солоноватых вод России с номенклатурными и таксономическим

комментариями. М.: Товарищество научных изданий КМК, 2004. 389 с.

33. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию: в 2 т. М.: Наука, 1963. Т. 1–2. 224 с.
34. Бодуэн де Куртенэ И.А. Некоторые общие замечания о языковедении и языке. *История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях*. Под ред. Звегинцева В.А. Ч. I. М.: Просвещение, 1964. С. 263–283.
35. Бодуэн де Куртенэ И.А. Человечение языка. *Избранные труды по общему языкознанию*. Т. 1. М.: Изд-во АН СССР, 1963. С. 258–264.
36. Болдырев Н.Н. Отрицание как модусно-оценочный концепт. *Единство системного и функционального анализа языковых единиц: материалы регион. науч. конф*. Белгород. 2003. Вып. VII. Ч. I. С. 4–5.
37. Болдырев Н.Н. Категориальный уровень представления знаний в языке: модусная категория отрицания. *Когнитивные исследования языка. Типы категорий в языке*: сб. науч. трудов. М.: Институт языкознания РАН; Тамбов: Издательский дом ТГУ им. Г.Р. Державина. Тамбов. 2010. Вып. VII. С. 45–59.
38. Болдырев Н.Н. Интерпретирующая функция языка. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2011. №33(248). Филология. Искусствоведение. Вып. 60. С. 11–16.
39. Большанин А.Ю. Пустота и экзистенциальный вакуум: перспективы экзистенциальной терапии. *Экзистенциальная традиция: философия, психология, психотерапия*. №14, 2009. URL: http://flogiston.ru/articles/therapy/existential_vacuum (дата звертання 13.04.2016).
40. Большой энциклопедический словарь. Языкознание [гл. ред. В. Н. Ярцева]. М.: Большая российская энциклопедия, 2000. 686 с.
41. Бондаренко В.Н. Отрицание как логико-грамматическая категория. М.: Наука, 1983. 210 с.

42. Бондаренко А.В. Лингвистическая онтология от античности до наших дней. *Вестник Челябинского государственного университета*. № 10 (148). Филология. Искусствоведение. Вып.30. 2009. С. 15–21.

43. Борковский В.И., Кузнецов П.С. Историческая грамматика русского языка //История языков народов Европы. М.: Либро, 2010. 510 с.

44. Бородицки Л. Как языки конструируют время. *Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика* / Сост. А.А. Кибрик, А.Д. Кошелев; ред. А.А. Кибрик, А.Д. Кошелев, А.В. Кравченко, Ю.В. Мазурова, О.В. Федорова. М.: Языки славянской культуры, 2015. С. 199–213.

45. Боханова А.С. Облигаторность каузирования в языковых единицах с лишительной семантикой. *Universum: Филология и искусствоведение*: электронный научный журнал. 2014. №12 (14). URL: http://7universum.com/ru/philology/archive/item/1820 (дата звернення 07.12.19).

46. Боханова А.С., Килевая Л.Т. Вербализация каритивной семантики в русском и польском экономическом дискурсе. *Acta – Polono – Ruthenica*. 2016-t. XXI-1. С. 7–17.

47. Бошкович Р. Основы сравнительной грамматики славянских языков. М.: Высшая школа, 1984. 304 с.

48. Бріцин В.М. Односкладні речення в працях О.О. Потебні і питання методології їх дослідження. *О.О. Потебня й актуальні питання мови та культури*. К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004. С. 273–281.

49. Брунер Дж. Психология познания. За пределами непосредственной информации [пер. с англ. К. И. Бабицкого]. М.: Прогресс, 1977. 413 с.

50. Булаховский Л. А. Введение в языкознание. М.: Учпедгиз, 1953. Ч.2. 180 с.

51. Бурлак С.А. Происхождение языка: факты, исследования, гипотезы М.: Изд-во «Астрель», 2011. 480 с.

52. Буянова Л.Ю. Русский фразеологизм как ментально-когнитивное средство языковой концептуализации сферы моральных качеств личности: монография М.: ФЛИНТА: Наука, 2013. 184 с.

53. Быкова Г.В. Лакунарность как категория лексической системологии Благовещенск: БГПУ, 2003. 364 с.

54. Вайс Д. Смысловой потенциал посессивного отношения и его текстуальная обусловленность. *Сокровенные смыслы: Слово. Текст. Культура*: сб. статей в честь Н.Д. Арутюновой / отв. ред. Ю.Д. Апресян. М.: Языки славянской культуры, 2004. С. 283–295.

55. Варина В.Г. Лексическая семантика и внутренняя форма языковых единиц. *Принципы и методы семантических исследований*. М., 1976. С. 233–244.

56. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание [пер. с англ. М. А. Кронгауз]. М.: Русские словари, 1997. 411 с.

57. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов М.: Языки славянской культуры, 2001. 604 с.

58. Веккер Л.М. Психика и реальность: единая теория психических процессов М.: Смысл, 1998. 685 с.

59. Величковский Б.М. Когнитивная наука: Основы психологии познания: В 2 т. Т. 1. М.: Смысл: Издательский центр «Академия», 2006. 448 с.

60. Вендина Т.И. Словообразование как источник реконструкции языкового сознания. *Вопросы языкознания*. 2002. № 4. С. 42–72.

61. Вендина Т.И. Славянские диалекты и проблема сохранения этноязыкового фонда славян. *Актуальные этноязыковые и этнокультурные проблемы современности*. Книга I. М. Фонд «Развитие фундаментальных лингвистических исследований». 2014. С.13–45.

62. Венжинович Н. Ф. Концептуальна й мовна картини світу як похідні етнічних менталітетів. *Лінгвістичні студії*: зб. наук. праць. Вип. 14. Донецьк: ДонНУ. 2006. С. 8–12.

63. Википедия URL: https://ru.wikipedia.org/wiki (дата звернення 09.08.2017).

64. Википедия URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/151654 (дата звернення 09.08.2017).

65. Виноградов В.В. О формах слова. *Известия АН СССР*. Отделение литературы и языка. 1944. Том 3. С. 31–44.

66. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М. – Л.: Учпедгиз, 1947. 665 с.

67. Виноградов В. В. Фразеология. Семасиология. *Лексикология и лексикография*. Избранные труды. М.: Наука, 1977. С. 118–161.

68. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наукова думка, 1988. 256 с.

69. Вундт В. Проблемы психологии народов. *Вундт В. Психология народов*. М.: Изд-во Эксмо. СПб: Terra Fantastica, 2002. С. 9–116.

70. Вундт В. Введение в психологию (Einführung in die Psychologie) М.: КомКнига, 2007. 168 с.

71. Выготский Л.С. Мышление и речь. М.: Лабиринт, 2005. 352 с.

72. Гаврилкина М.Ю. Концепция пустоты в романе О. Славниковой: дисс. … канд. филол. наук. Иркутск, 2013. 176 с.

73. Гак В. Г. К типологии лингвистических номинаций. *Языковая номинация: общие вопросы*. М.: Наука, 1977. С. 230–293.

74. Гак В. Г. Сопоставительная лексикология: на материале французского и русского языков. М.: Международные отношения, 1977. 264 с.

75. Гамкрелидзе Т.В. К проблеме произвольности языкового знака. *Вопросы языкознания*. 1972. №6. С.33–39.

76. Гейгер Л. История немецкого гуманизма / Пер. Е. П. Вилларского /

Предисл. Г.В. Форстена. Спб. 1899. 354 с.

77. Гивон Т. Сложность и развитие. Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика / Сост. А.А. Кибрик, А.Д. Кошелев; ред. А.А. Кибрик, А.Д. Кошелев, А.В. Кравченко, Ю.В. Мазурова, О.В. Федорова. М.: Языки славянской культуры, 2015. С. 89–122.
78. Глебкин В.В. Смена парадигм в лингвистической семантике: от изоляционизма к социокультурным моделям. М.: СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2014. 368 с.
79. Глущенко В.А. Порівняльно-історичний метод в українському мовознавстві 20-х-60-х р.р. XIXст. *Наукові праці: науково-методичний журнал*. Вип. 260. Т. 272. Філологія. Мовознавство. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. С. 21–25.
80. Голев Н. Д. Спецификация и деривационное слово в системе понятий деривационной лексикологии. *Вестник Барнаульского госпедуниверситета: Гуманитарные науки*. Вып. 2. Барнаул, 2002. С. 13–18.
81. Головачева А.В. Семантико-синтаксические посессивные структуры в западнославянских и русском языке. *Этюды по типологии грамматических категорий в славянских и балканских языках*. Сост.: Иванов Вяч. Вс., Малошная Т.Н., Головачева А.В., Свешникова Т.Н. М.: ИНДРИК, 1995. С. 173–245.
82. Грамматика русского языка: в 2 т. / Под ред. В.В. Виноградова. М.: Изд-во АН СССР, 1953. Т.1: Фонетика и морфология. 720 с.
83. Грамматика русского языка: в 2 т. / Под ред. В.В. Виноградова. М.: Изд-во АН СССР, 1953. Т. 2: Синтаксис. 440 с.
84. Ґрещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. Івано-Франківськ: Видавництво «Плай» Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. 1995. 208 с.

85. Гулыга Е.В. О компонентном анализе значимых единиц языка. *Принципы и методы семантических исследований*. М.: Наука, 1976. С. 291–314.

86. Гумбольдт В. фон Избранные труды по языкознанию [пер. с нем. Г. В. Рамишвили]. М.: Прогресс, 1984. 398 с.

87. Гурин Г.Б. Глаголы с неполной личной парадигмой в русском языке: на материале словарей: дисс. … канд. филол. наук. Петрозаводск, 2000. 178 с.

88. Гусейнов Г. Десять аристотелевских категорий. 2012. URL: https://postnauka.ru/video/7751 (дата звернення 15.07.2015).

89. Даль В.И. Толковый словарь русского языка: современная версия. М.: Эксмо, 2010. 736 с.

90. Деглин В.Л. Лекции о функциональной асимметрии мозга человека. Амстердам-Киев: Женевская инициатива в психиатрии. Ассоциация психиатров Украины. 1996. 151 с.

91. Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. М.: БГК им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. 310 с.

92. Дерина Н.В., Севастьянова В.С. Преодоление «ПУСТОТЫ» в русской литературе 1910-х годов (Н. Гумилева, О. Мандельштам). *Вестник Челябинского государственного университета, Филология. Искусствоведение*. Выпуск 91. 2014. №16 (345). С. 33–35.

93. Деррида Ж. Письмо и различие. СПб.: Изд-во: Академический проспект, 2000. 432 с.

94. Дерягина М.А. Эволюционная антропология: биологические и культурные аспекты. Учебное пособие. 2-е изд. М.: Изд-во УРАО, 2003. 208 с.

95. Дешеулина Л.Н. Дефектные парадигмы склонения имен существительных в русском языке: дисс. … канд. флол. наук. СПб. 2009. 225 с.

96. Дивьяк Д. Исследование грамматики восприятия (на материале русского языка). *Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика* / Сост. А.А. Кибрик, А.Д. Кошелев; ред. А.А. Кибрик, А.Д. Кошелев, А.В. Кравченко, Ю.В. Мазурова, О.В. Федорова. М.: Языки славянской культуры, 2015. С. 448–477.

97. Дмитриева О.А. Культурно-языковые характеристики пословиц и афоризмов (на материале французского ирусского языков): дисс. … кандидата филол. наук: 10.02.20 Волгоград, 1997. 202 с.

98. Дресвянников В.А. Жесты: попытка обобщения и классификации. 2008. URL: http://www.elitarium.ru/2008/08/06/zhesty_klassifikacija.html (дата звернення 03.06.2014).

99. Дьячок Н.В. Основи универбації: структурно-семантичний критерій: монографія. Слов'янськ: Видавництво Б.І. Маторіна, 2019. 345 с.

100. Ельмслев Л. Язык и речь. *История языкознания XIX - XX веков в очерках и извлечениях*. Под ред. Звегинцева В.А. Т. II. М.: Просвещение, 1965. С. 111–120.

101. Есперсен О. Философия грамматики [пер. с англ.; общ. ред. и предисловие Б.А. Ильиша]. М.: Едиториал УРСС, 2002. 408 с.

102. Етимологічний словник української мови. У 7-х т. // АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Редкол. О.С. Мельничук (головний ред.) та ін. / Укладач Р.В. Болдирєв. К.: Наук. Думка, 1982. Т.1. 632 с.

103. Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. М.: Рус. яз., 2000. 1209 с.

104. Жаботинская С. А. Концептуальный анализ: типы фреймов. *Вісник Черкаського ун-ту: Серія «Філологічні науки»*. 1999. № 11. С. 12–25.

105. Жаботинская С.А. Лексическое значение: принципы построения концептуальной сети. *Zlovo z perspektywy jezykoznawcy i tlumacza*, tom II. Gdansk: Widawnictwo Uniwersytetu Gdanskiego, 2005. P. 53–62.

106. Жаботинська С.А. Лексичні поля й нелінійна динаміка когнітивних структур. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Випуск 52. Львів, 2011.С. 3–11.

107. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. К.: Довіра, 2006. 703 с.

108. Жаналина Л.К. Номинация и словообразовательные отношения: Спецкурс. Алматы, 1993. 49 с.

109. Жельвис В.И. К вопросу о характере русских и английских лакун. *Национально-культурная специфика речевого поведения*. М.: Наука, 1977. С. 136–146.

110. Журавлев А. П. Аспекты значения слова и их восприятие. *Восприятие языкового значения*: межвузовский сборник. Калининград: Изд-во Калининградского университета, 1980. С. 3–11.

111. Журинская М.А. Посессивность. *Лингвистический энциклопедический словарь*. М.: Советская энциклопедия, 1990. С. 388–389.

112. Забелин И.Е. Русская летопись и ее сказания о древних временах. *История русской жизни с древнейших времен*. М.: Эксмо. 2008. С. 260–322.

113. Загнітко А.П. Теорія сучасного синтаксису: монографія. Донецьк: ДонНУ, 2008. 294 с.

114. Закуренко А.Ю. Структура и истоки романа В. Пелевина «Чапаев и Пустота», или роман как модель постмодернистского текста. *Литературно-философский журнал «Топос»*. 2005. URL: http://www.topos.ru/article/4032 (дата звернення 27.05.2016).

115. Зализняк А. А. Семантическая деривация в синхронии и диахронии: проект «Каталога семантических переходов». *Вопросы языкознания*. 2001. № 2. С. 13–25.

116. Зализняк А.А. Древнерусские энклитики. М.: Языки славянских культур, 2008. 280 с.

117. Звегинцев В.А. Внутренние законы развития языка. М.: Изд-во МГУ, 1954. 31 с.

118. Земская Е. А. Проблема регулярности в языкознании. *Международная научная конференция «Деривация и история языка»*: тезисы докладов. Пермь: Изд-во Пермского университета, 1985. С. 4–5.

119. Земская Е.А. Язык как деятельность: Морфема. Слово. Речь. М.: Языки славянской культуры, 2004. 656 с.

120. Зиндер Л.Р. Условность и мотивированность языкового знака. *Фонетика. Фонология. Грамматика*. М.: Наука, 1971. С. 346–351.

121. Золотая коллекция пословиц и поговорок / сост. Т.В. Скиба. Ростов н/Д.: Владис, 2010. 480 с.

122. Золотова Г.А. Грамматика как наука о человеке. *Русский язык в научном освещении*. №1. 2001. С. 107–113.

123. Золотова Г.А. О возможностях грамматической науки. *Вопросы языкознания*. №3. 2006. С. 4–21.

124. Зыкова И.В. От знаков культуры к знакам языка: теоретические аспекты культурного трансфера в процессе формирования фразеологии. *Лингвистика и семиотика культурных трансферов: методы, принципы, технологии*: коллективная монография / Отв. ред. В.В. Фещенко. М.: Культурная революция, 2016. С. 451–468.

125. Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка. М.: Просвещение, 1990. 400 с.

126. Иванов В.В. Чет и нечет: Асимметрия мозга и знаковых систем. М.: Сов. Радио, 1978. 184 с.

127. Иванов В.В. Лингвистика третьего тысячелетия: Вопросы к будущему. М.: Языки славянской культуры, 2004. 208 с.

128. Иванов В.В. Об эволюции переработки и передачи информации в сообществах людей и животных. *Разумное поведение и язык*. Вып. 1. Коммуникативные системы животных и язык человека.

Проблема происхождения языка [сост. А.Д. Кошелев, Т.В. Черниговская]. М.: Языки славянских культур, 2008. С. 173–191.

129. Иванов Вяч. Вс. Типология лишительности (каритивности). *Этюды по типологии грамматических категорий в славянских и балканских языках*. Сост.: Иванов Вяч. Вс., Малошная Т.Н., Головачева А.В., Свешникова Т.Н. М.: ИНДРИК, 1995. С. 5–59.
130. Ильина В. А. К проблеме словообразовательного значения. *Исследование словообразования и лексики русского языка*: Сб. науч. тр. Фрунзе, 1985. С. 20–27.
131. Ильяхов А.Г. Античные корни русского языка. Этимологический словарь. Ростов н/Д: Феникс, 2006. 320 с.
132. Иорданский А.М. История двойственного числа в русском языке. Владимир: ВГПИ, 1960. 156 с.
133. Карасик В. И. Культурные доминанты в языке. *Языковая личность: культурные концепты*: сб. научн. трудов. Волгоград-Архангельск: Перемена. 1996. С. 3–16.
134. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. 477 с.
135. Карасик В.И. Языковая матрица культуры. Москва: Гнозис, 2013. 320 с.
136. Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. Москва: Наука, 1981. 366 с.
137. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М.: ЛКИ, 2010. 264 с.
138. Карри Х.Б. Основания математической логики [пер. с англ. В.В. Донченко; под ред. Ю.А. Гастева]. М.: Мир, 1969. 567 с.
139. Касаткин Л. Л. Краткий справочник по современному русскому языку / Л. Л. Касаткин, Е. В. Клобуков, П. А. Лекант. М.: Высшая школа, 1991. 384 с.

140. Касевич В.Б. Заметки о «когниции». *Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика* / Сост. А.А. Кибрик, А.Д. Кошелев; ред. А.А. Кибрик, А.Д. Кошелев, А.В. Кравченко, Ю.В. Мазурова, О.В. Федорова. М.: Языки славянской культуры, 2015. С.173–185.
141. Каспэ И.М. Искусство отсутствовать: Незамеченное поколение русской литературы. М.: Новое литературное обозрение, 2005. 192 с.
142. Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение. М.-Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1965. 112 с.
143. Келлер Р. Языковые изменения. О невидимой руке в языке [пер. с нем. и вступ. ст. О.А. Костровой]. Самара: СамГПУ, 1997. 312 с.
144. Кибрик А.А. Когнитивные исследования по дискурсу. *Вопросы языкознания*, 1994. № 5. С. 126–139.
145. Кибрик А.Е. Константы и переменные языка СПб.: Алетейя, 2005. 719 с.
146. Кибрик А.Е. Лингвистическая реконструкция когнитивной структуры. *Вопросы языкознания*. 2008. № 4. С. 51–77.
147. Кибрик А.Е. Когнитивный подход к языку. *Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика*. / Сост. А.А. Кибрик, А.Д. Кошелев; ред. А.А. Кибрик, А.Д. Кошелев, А.В. Кравченко, Ю.В. Мазурова, О.В. Федорова. М.: Языки славянской культуры, 2015. С. 29–59.
148. Киклевич А. Об индексальных выражениях с семантикой посессивности (на материале русского и немецкого языков) / А.Е. Супрун, Г. Яхнов // Славяно-германские параллели. Минск, 1996. С. 190–212.
149. Киклевич А.К. О коммуникативно-прагматических аспектах многозначности // Przegląd Wschodnioeuropejski VI / 1 2015 С.167–179. URL: http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html (дата звернення 23.04.2017).

150. Кияк Т. Р. Мотивированность лексических единиц. Львов: Изд-во ЛГУ, 1988. 163 с.
151. Князев Ю.П. Грамматическая семантика: Русский язык в типологической перспективе. М.: Языки славянских культур, 2007. 704 с.
152. Ковтунова И.И. «Несобственно прямая речь» в языке русской литературы конца XVIII–первой половины XIX в. Публикация А.Г. Грек. М.: Издательский центр «Азбуковник», 2010. 285 с.
153. Козинцев А.Г. Происхождение языка: новые факты и теории. *Теоретические проблемы языкознания*: Сб. статей к 140-летию кафедры общего языкознания филологического факультета Санкт-Петербургского университета/ Гл. редактор Л.А. Вербицкая. СПб.: Филологический факультет, 2004. С. 35–48.
154. Колесов В.В. Мир человека в слове Древней Руси. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. 312 с.
155. Колесов В.В. Русская ментальность в языке и тексте. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2006. 624 с.
156. Коловоротна Н.Д. Вербалізація концепту «мовчання» в художньому дискурсивному просторі української мови: автор. дис. … канд. філол. наук. Харків. 2014. 20 с.
157. Комплексный словарь русского языка / А.Н. Тихонов, Е.Н. Тихонова, С.А. Тихонов и др.; под ред. д-ра филол. наук А.Н. Тихонова. 4-е изд., стереотип. М.: Рус. яз. Медиа; Дрофа, 2009. 1228 с.
158. Конверский А.Е. Логика традиционная и современная. Учебное пособие. М.: Идея-Пресс, 2010. 380 с.
159. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. М.: Наука, 1975. 720 с.
160. Корольов І.Р. Національна кооперативна комунікативна поведінка: від когніції до дискурсу: монографія / від. ред. О.С. Снитко. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2018. 527 с.

161. Космеда Т. А., Осипова Т. Ф. Индивидуально-авторское воспроизведение параметров невербальной коммуникации в идиостиле писателя как элитарной языковой личности. *Язык и культура в эпоху глобализации*: сборник научных трудов по материалам первой международной научной конференции «Язык и культура в эпоху глобализации». Выпуск 1. В 2-х томах. Т. 2. СПб.: Изд-во СПбГЭУ, 2013. С. 44–53.

162. Косова В.А. Супплетивизм в номинативно-деривационной системе современного русского языка: автореф. дис. … канд. филол. наук. Казань, 1995 24 с.

163. Кофман Ж.-К. Самотня жінка і Чарівний Принц. К.: Темпора, 2011. 368 с.

164. Коффка К. Восприятие: введение в гештальттеорию. *Психология ощущений и восприятия* / [под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.В. Любимова, М.Б. Михалевской]. М.: ЧеРо, 2002. С. 126–143.

165. Кошелев А.Д. Когнитивный анализ общечеловеческих концептов. М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2015. 280 с.

166. Кравченко А.В. О предметной области языкознания. *Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика* / Сост. А.А. Кибрик, А.Д. Кошелев; ред. А.А. Кибрик, А.Д. Кошелев, А.В. Кравченко, Ю.В. Мазурова, О.В. Федорова. М.: Языки славянской культуры, 2015. С.155–172.

167. Крайг Г. Психология развития [пер. с англ. А. Маслов, О. Орешкина, А. Попов]. СПб.: Питер, 2007. 944 с.

168. Красильникова Е.В. Жесты и языковые фразеологизмы. (К соотношению вербального и жестового кодов). *Из опыта создания лингвострановедческих пособий по русскому языку*. М.: МГУ, 1977. С. 58–66.

169. Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика в ее отношении с вербальной: автореф. дисс. … докт. филол. наук. Специальность 10.02.19 – общее языкознание, социолингвистика, психолингвистика. М., 2000. 68 с.

170. Кронгауз М.А. Несуществование слова как проблема. *Труды международного семинара «Диалог 98» по компьютерной лингвистике и ее приложениям*. Т.1. Казань: ООО «Хэтер», 1998. С. 74–81.

171. Кронгауз М.А. Слово за слово: о языке и не только. М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2016. 480 с.

172. Крылов Г.А. Этимологический словарь русского языка. М.: Полиграфуслуги, 2005. 432 с.

173. Крючкова Л.С. Русский язык как иностранный. Синтаксис простого и сложного предложения: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 2004. 464 с.

174. Куайн У.В.О. Онтологическая относительность / Сокр. пер. А. А. Печенкина // Современная философия науки. М., 1996. С.40–61.

175. Кубрякова Е.С. Об основной единице словообразовательной системы языка. *Актуальные проблемы русского словообразования*. Ташкент. 1978. С. 36–39.

176. Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности. М.: Наука, 1986. 158 с.

177. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. Рос. Академия наук. Ин-т языкознания. М.: Языки славянской культуры, 2004. 560 с.

178. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений: Семантика производного слова / Отв. ред. Е.А. Земская; Предисл. В.Ф. Новодрановой. Изд. 2-е, доп. М.: Издательство ЛКИ. 2008. 208 с.

179. Кудрявцева Н.С. Методологія когнітивних досліджень: перспективи емпіричного підходу. *Мовознавство*. №1. 2013. С. 66–76.

180. Куликова Э.Г. Коммуникативный континуум: Вариантно-инвариантный подход. URL: https://www.google.com.ua/search?q (дата звернення 23.06.2016).

181. Купіна І.О. Фразеологічна вербалізація семантичного поля «граничність» в українській мові: автореф. дисс. … канд. філол. наук. Харків. 2017. 20 с.

182. Купрієнко С.А. Імперія інків. Кіпу з Чупачу: організація праці, календар і чисельність населення. *Дні науки історичного факультету-2012*: Матеріали V Міжнародної наукової конференції молодих учених. Вип. V. Київ. 2012. С. 19–21.

183. Лавровский П.А. О языке северных Русских летописей. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук, 1852. 160 с.

184. Лавровский П.А. Записка о втором издании первой части исторической грамматики Ф.И. Буслаева. Санкт-Петербург, 1865. 52 с.

185. Лавровский П.А. Коренное значение в названиях родства у славян. Санкт-Петербург, 1867. 120 с.

186. Лайонз Дж. Язык и лингвистика. Вводный курс [пер. с англ. И.А. Муравьевой и Е.Г. Устиновой]. М.: Едиториал УРСС, 2004. 320 с.

187. Лакофф Д. Женщины, огонь и другие опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении. Книга 1: Разум вне машины. / Пер. с англ. И.Б. Шатуновского. М.: Гнозис, 2011. 512 с.

188. Левковская К. А. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала. М.: Высшая школа, 1962. 296 с.

189. Лексика русского литературного языка XIX – начала XX века: научное издание. М.: Наука, 1981. 359 с.

190. Лещак О.В. Дискурс как функционально-прагматический вариант лингвосемиотического опыта. *Dyskurs: aspekty lingwistyczne, semiotyczne i komunikacyjne*, pod red. A.Kiklewicza i I. Uchwanowej-Szmygowej. Olsztyn. 2015. S. 57–66.

191. Лещева Л.М. Когнитивная лингвистика и терминологическая двуязычная интерпретирующая лексикография. *Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика* / Сост. А.А. Кибрик, А.Д. Кошелев; ред. А.А. Кибрик, А.Д. Кошелев, А.В. Кравченко, Ю.В. Мазурова, О.В. Федорова. М.: Языки славянской культуры, 2015. С. 411– 425.

192. Лещева Л.М. Лексическая полисемия в когнитивном аспекте. М.: Языки славянской культуры; Знак, 2014. 256 с.

193. Линберг Г.У. Словарь названий морских промысловых рыб мировой фауны. Л.: Наука, 1980. 558 с.

194. Лингвистика и семиотика культурных трансферов: методы, принципы, технологии: коллективная монография / Отв. ред. В.В. Фещенко. Ред. колл. Н.М. Азарова, С.Ю. Бочавер (отв. секретарь), В.З. Демьянков, М.Л. Ковшова, И.В. Силантьев, М.А. Тарасова (редактор-корректор), Т.Е. Янко. М.: Культурная революция, 2016. 500 с.

195. Лингвистика и аксиология: этносемиометрия ценностных смыслов: коллективная монография. М.: ТЕЗАУРУС, 2011. 352 с.

196. Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990. 685 с.

197. Липовецки Ж. Эра пустоты. Эссе о современном индивидуализме. Изд-во «Влалимир Даль», 2001. 336 с.

198. Лисиченко Л.А. Структура мовної картини світу. *Мовознавство*. Київ. 2004. № 5–6. С. 36–41.

199. Лисиченко Л.А. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова. Харків: Вища школа. Вид-во при ХДУ. 1977. 144 с.

200. Ломоносов М. В. Российская грамматика. Полное собрание сочинений. Л. 1952. Т. 7. Труды по филологии 1739-1758 гг. С. 389–578.

201. Лопатин В. В. О значении словообразовательного аффикса. *Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания*: тезисы докладов секционных заседаний. М.: МГУ, 1974. С. 8–10.

202. Лопатин В.В. Многогранное русское слово: Избранные статьи по русскому языку / Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. М.: «Издательский центр “Азбуковник”, 2007. 743 с.

203. Лотман М.Ю., Лотман Ю.М. Между вещью и пустотой (наблюдения над поэтикой сборника Иосифа Бродского «Урания») // Лотман М.Ю. О поэтах и поэзии. С-Пт. Искусство, 1996. 846 с.

204. Лукінова Т.Б. Українська лексика: семантичні зміни в запозичених словах. *Мовознавство*. 2013. № 2–3. С. 18–39.

205. Лук’янець В.С., Кравченко О.М., Озадовська Л.В. та ін. Світоглядні імплікації науки. Київ: Вид. ПАРАПАН, 2004. 408 с.

206. Лурия А.Р. Об историческом развитии познавательных процессов: Экспериментально-психологическое исследование. М.: Наука, 1974. 172 с.

207. Лурия А.Р. Язык и сознание. Ростов-наДону: Феникс, 1998. 416 с.

208. Лучик А. А. Еквіваленти слова в українській і російській мовах: автореф. дис. … доктора філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова»; 10.02.02 «Російська мова» Київ. 2001. 34 с.

209. Лучик А. А. Природа і статус еквівалентів слова в мовній системі // Мовознавство. 2006. № 5. С. 95–99.

210. Львов М.Р. Словарь антонимов русского языка / Под. ред. Р.А. Новикова. Изд. 9-е стер. М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2012. 592 с.

211. Львов М.Р. Русская антонимия и ее лексикографическое описание / Словарь антонимов русского языка // Под. ред. Р.А. Новикова. Изд. 9-е стер. М. АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2012. 592 с.

212. Макеева Л. Б. Язык, онтология и реализм. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2011. 310 с.

213. Маковский М. М. Системность и асистемность в языке. Опыт исследования антиномий в лексике и семантике М.: Наука, 1980. 212 с.

214. Малый академический словарь / Сост. Евгеньева А.П. в 4-х томах. 1957–1984. Т. II. К-О. 736 с.

215. Марчук Л.Н. Механизм избыточности и экономии в многокомпонентном сложном предложении. *Вопросы теории многокомпонентного сложного предложения:* коллективная монография. Харьков: ХГПИ, 1993. Раздел IV. С. 53–62.

216. Марчук Л.Н. Явления избыточности и экономии в полипредикативных сложных предложениях. *Развитие теории полипредикативных сложных предложений в русле традиций Харьковской лингвистической школы*: коллективная монография. Выпуск III. Харьков: ХНПУ имени Г.С. Сковороды, 2012. С. 104–111.

217. Маслов Ю.С. Вид и лексическое значение глагола в современном русском литературном языке // Изв. АН СССР. Отд-ние лит. и. яз. 1948. Т. 7. Вып. 4. С. 303–316.

218. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. Київ: Наукова думка, 1966. 324 с.

219. Мельничук О.С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства. *Мовознавство*. 1997. № 2-3. С. 3–19.

220. Мельничук О.С. Розвиток мови як реальної системи. *Мовознавство*. 1981. № 2. С. 22–34.

221. Мельчук И. А. Морфологический анализ при машинном переводе (преимущественно на материале русского языка). *Проблемы кибернетики*: сб. научн. трудов. Вып. 6. М. 1961. С. 207–276.

222. Мельчук И.А. О супплетивизме. *Проблемы структурной лингвистики.* М.: Наука, 1972. С. 396–438.

223. Мельчук И.А. Опыт теории лингвистических моделей «Смысл – Текст». М.: Школа «Языки русской культуры». 1999. 346 с.

224. Методы когнитивного анализа семантики слова: компьютерно-корпусный подход / Под общ. Ред. В.И. Заботкиной. М.: Языки славянской культуры, 2015. 344 с.

225. Мізіна О.І. Нульсуфіксальні прикметникові деривати: структурно-семантичний і функціонально-стильовий аспекти: автореф. … дисс. канд. філол. наук. Харків, 2012. 20 с.

226. Мусиенко В.П. Функционально-семантическая категория меры в русском языке: монография. М. 1997. 249 с.

227. Невідомська Л.М. Імпліцитність: мовносистемний аспект: монографія. Харків: Ранок-НТ, 2012.416 с.

228. Некрилова О.Л. Перехідність-неперехідність дієслів у російській мові: когнітивно-еволюційний та посибілістичний аспекти: автореф. … дис. канд. філол. наук. Харків, 2018. 18 с.

229. Немченко В.Н. Супплетивизм как грамматическое явление (понятие и термины). *Вестник Нижегородского госуниверситета им. Н.И. Лобачевского: серия филология*. 2001. № 1 (2). С. 163–173.

230. Никульцева В.В. Словарь неологизмов Игоря Северянина М.: Азбуковник, 2008. 379 с.

231. Новиков Д.Н. Лексическая неоднозначность в когнитивном аспекте: Прототипическая база английского лексикона. М.: МГИМО – Университет, 2010. 118 с.

232. Норман Б.Ю. К соотношению семантической и сигматической информации в плане содержания слова (на материале славянских

языков). *Слово и язык. Сборник статей к восьмидесятилетию акад. Ю. Д. Апресяна*. М.: Языки славянских культур, 2011. С. 307–318.

233. Норман Б.Ю. О неполной парадигме слова. *Русский язык: система и функционирование (к 90-летию БГУ и 85-летию профессора П.П. Шубы)*: сборник материалов Международной научной конференции. 10–11 октября 2011 г. Минск, 2011. С. 13–23.
234. Норман Б. Ю. Полнота / неполнота парадигмы как признак слова. *Gramatika i leksika u slovenskim jezicima: zbornik referata* / Gl. Urednik S. Tanasič. Beograd - NoviSad, 2011. С. 149–162.
235. Образы языка и зигзаги дискурса. Сборник научных статей к 70-летию В.З. Демьянкова / Отв. ред. В.В. Фещенко. М.: Культурная революция, 2018. 564 с.
236. Ожегов С.И. Словарь русского языка: Ок. 57 000 слов // Под ред. чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой. 19-е изд., испр. М.: Рус. яз., 1987. 750 с.
237. Озерова Н.Г. Средства выражения отрицания в русском и украинском языках. Київ: Наукова думка, 1978. 118 с.
238. Озерова Н.Г. О.О. Потебня про категорію живого / неживого у східнослов'янських мовах. *О.О. Потебня й актуальні питання мови та культури*. К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004. С.192–196.
239. Олексенко О., Мізіна О. Структурно-семантичні та функціонально-стильові властивості нульсуфіксальних атрибутивів: монографія. Полтава-Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2014. 232 с.
240. Онипенко Н. К. О функциональной парадигме глагола БЫТЬ. *Функциональная лингвистика: проблемы и перспективы*. Материалы конференции. Ялта, апрель 1995. Симферополь, 1995. С. 74–83.
241. Ошева Е.А. Паремиологическое пространство: дискуссионные вопросы. *Исследовательский журнал русского языка и литературы*. Пермь. 2013. Т. 1. № 1. С. 75–88.

242. Павилёнис Р.И. Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка. М.: Мысль, 1983. 286 с.

243. Падучева Е.В. О семантике синтаксиса. М.: Наука, 1974. 292 с.

244. Падучева Е.В. Еще раз о генитиве субъекта при отрицании. *Вопросы языкознания*. 2005. № 5. С. 84–99.

245. Падучева Е.В. Семантические исследования: Семантика времени и вида в русском языке; Семантика нарратива. 2-изд. испр. и доп. М.: Языки славянской культуры, 2011. 480 с.

246. Палатовська О.В. Складне речення в когнітивно-дискурсійному аспекті: монографія. Київ: ПП «Фірма «Гранмна»», 2019. 400 с.

247. Палатовская Е.В. Современный русский орфографический словарь. Харьков. Веста: Издательство «Ранок», 2006. 928 с.

248. Паршин П.Б. Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX века. *Вопросы языкознания*. 1996. №2. С. 19–42.

249. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания. Москва: Изд-во Моск. ун-та. 1988. 208 с.

250. Петренко В.Ф. Основы психосемантики. Москва: Эксмо, 2010. 480 с.

251. Петров В.В. На пути к когнитивной модели языка. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка. М.: Прогресс, 1988. С. 5–11.

252. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении: Учебное пособие. Москва: Книжн. дом «ЛИБРОКОМ», 2009. 434 с.

253. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка [пер. с франц. и англ.; сост., комм., ред. перевода В.А. Лукова, В.А. Лукова]. М.: ПедагогикаПресс. 1994. 528 с.

254. Пиаже Ж. Генетическая эпистемология [пер. с франц.]. СПб.: Питер. 2004. 160 с.

255. Пирс Ч.С. Избранные философские произведения. М.: Логос (Серия: Феноменология. Герменевтика. Философия языка), 2000. 448 с.

256. Покровский М. М. Семантические исследования в области древних языков М., 1896. 123 с.

257. Пономарева М. Н. К вопросу о разграничении омонимии и полисемии. *Разноуровневые черты языковых и речевых явлений*: межвуз. сб. научн. трудов. Выпуск 12. Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, 2006. С. 163–167.

258. Попов С.Л. Когнитивные основания эволюции форм русского синтаксического согласования: монография. Харьков: «НТМТ», 2013. 150 с.

259. Попов С.Л. Русская грамматическая вариативность в когнитивно-эволюционном освещении: монография. Харьков: «Міськдрук», 2014. 304 с.

260. Попова З. Д., Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. Воронеж: Изд-во ВГУ, 1999. 186 с.

261. Попова З.Д. Системные отношения структурных схем русского простого предложения. Јужнословенски филолог LXIV. 2008. С. 323–336.

262. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. М.: Восток-Запад, 2007. 314 с.

263. Попова З. Д., Стернин И. А. Семантико-когнитивный анализ. Воронеж: Истоки, 2007. 250 с.

264. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. IV. Вып. 1. Существительное. Прилагательное Числительное. Местоимение. Член. Союз. Предлог. М.: Просвещение, 1985. 319с.

265. Потебня А.А. Мысль и язык. Киев: Синто, 1993. 192 с.

266. Потебня А.А. Язык и народность. *Мысль и язык*. К.: СИНТО, 1993. С. 158–185.

267. Потебня А.А. Эстетика и поэтика.М. «Искусство», 1976. 614 с.

268. Почепцов О.Г. Языковая ментальность: способ представления мира // Вопросы языкознания. 1990. № 6. С. 110–122.

269. Правдин М.Н. Проблема абстрактного и конкретного в мышлении и языке. М.: Вдохновение, 1991. 231 с.

270. Пристайко Т.С. Роль прототипического значения в развитии семантической структуры слова *механизм* в русском языке. *Мова*. Одесса: Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова, 2018. № 30. С. 62–71.

271. Просяник О.П. Фердинанд де Соссюр: деміфологізація концепції: монографія. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2018. 276 с.

272. Прототипические и непрототипические единицы в языке: коллект. монография / под ред. С.Ю Богдановой, Т.И. Семеновой. Иркутск: ИГЛУ, 2012. 266 с.

273. Прохоров Ю.Е. В поисках концепта. М.: Наука, 2004. 204 с.

274. Психологія: Підручник / За ред. Ю.Л. Трофімова. К.: Либідь, 2001. 288 с.

275. Радзієвська Т.В. Нариси концептуального аналізу та лінгвістики текста. Текст – соціум – культура – мовна особистість: монографія. Київ: Інформ-аналіт. Агентство, 2010. 491 с.

276. Радзієвська Т.В. Дискурсивні аспекти динаміки української мови в контексті активних мовних процесів у слов'янському світі. *Мовознавство*. 2013. № 2–3. С. 149–162.

277. Радчук О.В. Ассоциативный эксперимент как способ выявления грамматических лакун. Science and education a new dimension: Philology. 1(3), Issue: 13**.** Будапешт. 2013. С.132–136 .

278. Радчук О.В. Семантические типы понятия *отсутствие* как отражение изменений в грамматике русского языка. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды*. Харьков: ХНПУ, 2014 а. № 1–2 (51). С. 70–75.

279. Радчук О.В. Оппозиты *ОТСУТСТВИЕ – ПРИСУТСТВИЕ* (этимологический экскурс). *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды*. Харьков: ХНПУ, 2014 б. № 3(52). С. 3–7.

280. Радчук О.В. Паралингвистические способы репрезентации понятия *отсутствие*. *Мовні і концептуальні картини світу*, випуск 50 частина 2: ВПЦ «Київський університет». Київ. 2014 в. С. 276–283.

281. Радчук О.В. Лингвокультурные особенности репрезентации понятия *отсутствие* в паремиях. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія. Педагогіка. Психологія*. Випуск 30. Київ. 2015 а. С. 113–121.

282. Радчук О.В. Супплетивизм как материальное отсутствие повторяемости знака. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна* № 1152, Серія «Філологія» Випуск 72. Харків. 2015 б. С. 22–26.

283. Радчук О.В. Актуалізація ідей О.О. Потебні про апперцепцію у когнітивній лінгвістиці. *Мовознавство*. Київ. № 6 (285). 2015 в. С.72–81.

284. Радчук О.В. Формування значення еквівалентних ад'єктивів в українській та російській мовах (на матеріалі слів *безпечний – безопасный*). *Актуальні проблеми романо-германської філології та прикладної лінгвістики*. Випуск 11–12 (частина 2). Чернівці, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. 2016 а. С. 192–195.

285. Радчук О.В. Лексико-грамматическая корреляция абстрактных понятий (*отсутствие – отрицание – пустота*). *Studia methodological*, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Jan Kochanowski University in Kielce, Issue 41, 2015 г. P. 17–23.

286. Радчук О.В. Реализация в языке экспланаторного потенциала понятия *отсутствие*. *Мова і культура*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016 б. Вип. 19. Т. 1 (181). С. 202–209.

287. Радчук О.В. Супплетивизм как результат развития языка и отражение ментальности его носителей. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды*. Харьков: ХНПУ, 2017 а. №2 (61). С. 12–18.

288. Радчук О.В. Предпосылки применения методологии культурного трансферу в когнитивных исследованиях. *Мова і культура*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017 в. Вип. 20. Т. IV (189). С. 25–32.

289. Радчук О.В. *Отсутствие* как понятие лингвокогнитологии. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды*. Харьков: ХНПУ, 2018 а. № 1(63). С. 20–26.

290. Радчук О.В. Учення П.О. Лавровського крізь призму когнітивно-дискурсивного аналізу. *Мовознавство*. Київ. № 4. 2018 б. С.70–75.

291. Радчук О.В. Исследование понятия *отсутствие* в гуманитарных науках. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2019 а. С. 180–184.

292. Радчук О.В. Языковые референты понятия «отсутствие» в русском языке. *Закарпатські філологічні студії*. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2019 б. Вип.20. С. 72–78.

293. Радчук О.В. Отсутствие: теоретическая значимость понятия для когнитивных исследований. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды*. Харьков: ХНПУ, 2019 в. № 3 (69). С. 19–27.

294. Радчук О.В. Значущість дослідження поняття «відсутність» у системі російської мови. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного*

університету. Серія «Філологія». Одеса: Міжнародний гуманітарний університет. 2019 г. №42. Т. 1. С. 54–57.

295. Радчук О.В. Онтологическая и гносеологическая сущность понятие «отсутствие». *Слов'янські мови*: зб. наук. пр. / редкол.: Ю. В. Кравцова (відп. ред.) [та ін.]. Київ: Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2019 г. Вип. 2 (14). С. 92–102.
296. Радчук О.В. Корреляция понятия «отсутствие» с семантическими категориями лишительности, каритивности и необладания. Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды. Харьков: ХНПУ, 2019 е. № 4 (70). С. 52–57.
297. Радчук О.В. Понятие «отсутствие» в стратумной организации системы языка (на материале русского языка). *OPERA SLAVICA. Slavisticke rozhledy*. BRNO: Masarykova univerzita, 2019 є. XXIX. №4. P. 5–21.
298. Рахилина Е.В. Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость. М.: Издательский центр «Азбуковник», 2010. 448 с.
299. Ремнёва М.Л. Литературный язык Древней Руси: некоторые особенности грамматической нормы. М.: Изд-во МГУ, 1988. 143 с.
300. Ремнёва М.Л. Категория времени в представлении русских книжников XVI –XVII вв. *Stephanos*. М.: Филологический факультет МГУ имени М.В. Ломоносова. №6 (14). 2015. С. 10–35.
301. Решетников Ю.С., Котляр А.Н., Расс Т.С., Шатуновский М.И. Пятиязычный словарь названий животных. Рыбы. М.: Русск. яз., 1989. 733 с.
302. Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов. М.: Просвещение, 1976. 1985. 400 с.
303. Рудяков А.Н. Функциональная лингвистика. Георусистика. Лингводидактика [Текст]: сборник научных работ, посвященный юбилею А.Н. Рудякова / [отв. ред. Ю.В. Дорофеев]. Москва: Азбуковник, 2015. 363 с.

304. Русская грамматика / [Гл. ред. Н.Ю. Шведова]. В 2-х т. Т. I. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. М.: Наука, 1980. 784 с.

305. Русская грамматика / [Гл. ред. Н.Ю. Шведова]. В 2-х т. Т. II. Синтаксис. М.: Наука, 1980. 711 с.

306. Русский язык: энциклопедия [гл. ред. Ю. Н. Караулов]. М.: Большая Российская энциклопедия. Дрофа, 1997. 703 с.

307. Сазонова Я.Ю. Феномен страху в текстах жахів української й англомовної літератур: лінгвопрагматичні аспекти: монографія. Харків: ХІФТ, 2018. 344 с.

308. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К., 2006. 716 с.

309. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Полтава: Довкілля-К., 2008. 712 с.

310. Скоробогатова Е.А. Грамматические значения и поэтические смыслы: поэтический потенциал русской грамматики (морфологические категории и лексико-грамматические разряды имени): монография. Харьков: НТМТ, 2012. 480 с.

311. Скоробогатова Е.А. Грамматические значения и поэтические смыслы: поэтика именных категорий в текстах и идиостилях: монография. Харьков: Историко-филологическое общество, 2014. 240 с.

312. Скоробогатова Е.А., Минина Н.С. Грамматические значения и поэтические смыслы: стиховая актуализация служебных частей речи: монография. Харьков: ХЛП Бровин А.В., 2017. 160 с.

313. Скоробогатова Е.А. Формы обращения в русской поэзии XX–XXI веков. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды*. Харьков, 2017. № 1 (60). С. 38–42.

314. Скоробогатова Е.А. Поэтическая морфология как лингвопоэтики и лигвокреативная практика филологического эксперимента. *Русская*

филология: Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды. Харьков: ХНПУ, 2018. № 4 (66). С. 3–10.

315. Словарь иностранных слов. 18-е изд. М.: Рус. яз., 1989. 624 с.
316. Словарь синонимов русского языка в двух томах / Под ред. А.П. Евгеньевой. Ленинград: Изд-во «Наука», 1970. Т.I. 680 с.
317. Словарь синонимов / под ред. А.П. Евгеньевой. Л.: Наука, 1975. 648 с.
318. Словарь современного русского языка: В 17 т. // Ред. Л.С. Ковтун, В.П. Петушков. М.-Л.: Наука, 1956. Т. 4. с. 2126.
319. Словник української мови. В 11-ти т. // За ред. І.К. Білодіда. Київ: Видавництво «Наукова думка», 1972. Т. 3. 744 с., 1973. Т. 4. 840 с.
320. Словник української мови online. 2015-2019. Т.1–9. Український мовно-інформаційний фонд НАН України. С. 134. URL: http://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=3307& (дата звернення 20.01.2020).
321. Снитко Е.С. Внутренняя форма номинативных единиц. Львов: Свит, 1990. 188 с.
322. Снитко Е. С. Внутренняя форма в процессах номинации (на материале русского языка): автореф. дисс. на соискание учен. степени доктора филол. наук: спец. 10.02.01 «Русский язык». Киев, 1990. 35 с.
323. Снитко Т.Н. Предельные понятия в Западной и Восточной лингвокультурах. Пятигорск. Изд-во ПГЛУ,1999. 159 с.
324. Соболева П.А. Асимметрия словообразовательных процессов и словообразовательных отношений. *Проблемы структурной лингвистики.* М.: Наука. 1979. С. 17–31.
325. Современная американская лингвистика: Фундаментальные направления [под ред. А.А. Кибрика, И.М. Кобозевой и И.А. Секериной]. М.: Едиториал УРСС, 2002. 480 с.
326. Соколова Г.П. Частицы *не, ни* и другие. Ленинград: «Просвещение», 1969. 128 с.

327. Соссюр Ф. де Курс общего языкознания. *Труды по языкознанию*. Сост. Звегинцев В.А. М.: Прогресс, 1977. 696 с.

328. Спиркин А.Г. Философия. В 2-х томах. Т.1.: учебник для академического бакалавриата. М.: Издательство «Юрайт», 2016. 402 с.

329. Степанченко И.И. Функционализм как альтернативная лингвистическ ая парадигма (на материале художественных текстов): монография. Киев: Українське видавництво, 2014. 200 с.

330. Стернин И. А. Национальная специфика мышления и проблема лакунарности. *Связи языковых единиц в системе и реализации*: сб. научн. тр. Тамбов: Изд-во Тамбовского государственного университета, 1998. С. 22–31.

331. Стернин И.А. Лексическая лакунарность и понятийная эквивалентность. Воронеж: ВГУ, 1999. 18 с.

332. Строгонова Т.А., Буторина А.В. Николаева А.Ю., Ю.Ю. Штыров. Процессы автоматической активации и торможения моторных областей коры головного мозга при восприятии речевой информации. *Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика* / Сост. А.А. Кибрик, А.Д. Кошелев; ред. А.А. Кибрик, А.Д. Кошелев, А.В. Кравченко, Ю.В. Мазурова, О.В. Федорова. М.: Языки славянской культуры, 2015. С. 426–448.

333. Сукаленко н.И. Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира. К.: Наукова думка, 1992. 164 с.

334. Супрун А.Е. Лекции по языкознанию. Минск: Изд-во БГУ, 1971. 144 с.

335. Суродина Н.Р. Лнгвокультурологическое поле концепта пустота (на материале поэтического языка московских концептуалистов): дисс. … канд. филол. наук. Волгоград, 1999. 190 с.

336. Сэпир Э. Язык; [пер. с англ. А. М. Сухотин]. М.-Л. : Соцэкгиз. 1934. 223 с.

337. Татаркевич В. Історія шести понять: Мистецтво. Прекрасне. Форма. Творчість. Відтворництво. Естет. переживання / Пер. з пол. В. Корнієнка / К.: Юніверс, 2001. 368 с.

338. Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. К.: Наукова думка, 1989. 254 с.

339. Тезисы Пражского лингвистического кружка. *Пражский лингвистический кружок*. Сборник статей / Сост. Н.А. Кондрашов. Москва: Прогресс, 1967. 560 с.

340. Телия В. Н. Вторичная номинация и ее виды. *Языковая номинация: виды наименований*: сб. научн. тр. М.: Наука, 1977. С. 129–221.

341. Теркулов В.И. Периферийная индульгенция: главный миф лингвистической методологии. *Мова і культура*. Київ. 2011. Вип. 14. Т. III (149). С. 142–149.

342. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: в 2 т. М.: Русский язык, 1985. 576 с.

343. Толстая С.М. Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе. М.: «Индрик», 2008. 528 с.

344. Томаселло М. Узуальная теория усвоения языка. *Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика* / Сост. А.А. Кибрик, А.Д. Кошелев; ред. А.А. Кибрик, А.Д. Кошелев, А.В. Кравченко, Ю.В. Мазурова, О.В. Федорова. М. Языки славянской культуры, 2015. С. 755–785.

345. Топоров В.Н. Мировое дерево: Универсальные знаковые комплексы. М.: Рукописные памятникиДревней Руси. Т.1. 2010. 448 с.

346. Топоров В.Н. Мировое дерево: Универсальные знаковые комплексы. М.: Рукописные памятникиДревней Руси. Т.2. 2010. 496 с.

347. Тропина Н. П. Семантическая деривация: мультпарадигмальное исследование. Херсон: Изд-во ХГУ, 2003. 336 с.

348. Тропіна Н. П. Семантична деривація в сучасній російській мові: автореф. дис. … доктора філол. наук: спец. 10.02.02 «Російська мова». Київ. 2004. 36 с.

349. Трубецкой Н. С. Отношение между определяемым, определением и определенностью. *Избранные труды по филологии*. М.: Наука, 1987. С. 37–43.

350. Українська мова: енциклопедія / [за ред. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.]. К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. 854 с.

351. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4-х т.: Пер. с нем. Russisches etymologisches Wörterbuch / Перевод и дополнения О.Н. Трубачёва. 4-е изд., стереотип. М. Астрель – АСТ. 2004. Т.1. 588с., Т.2. 671с., Т. 3. 830 с.

352. Фещенко В.В., Бочавер С.Ю. Введение. Теория культурных трансферов: от переводоведения – через cultural studies – к теоретической лингвистике. *Лингвистика и семиотика культурных трансферов: методы, принципы, технологии:* коллективная монография / Отв. ред. В.В. Фещенко. М.: Культурная революция, 2016. С. 5–36.

353. Фещенко В.В. Концептуализация в гуманитареом знании и искусстве: маршруты трансферу. *Лингвистика и семиотика культурных трансферов: методы, принципы, технологии:* коллективная монография / Отв. ред. В.В. Фещенко. М.: Культурная революция, 2016. С. 234–255.

354. Филиппов А.В. Звуковой язык и «язык жестов». *Лингвистический сборник МОПИ им. Н.К. Крупской.* М.: МОПИ, 1975. Вып. 3. С.14 - 34.

355. Философский энциклопедический словарь / Сост. Е.Ф. Губский, Г.В. Кораблева, В.А. Лутченко. М.: ИНФРА, 1998. 576 с.

356. Формальная логика / Отв. ред. И.Я. Чупахин, И.Н. Бродский. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. 356 с.

357. Фромм Э. Искусство любить. М. АСТ, 2009. 224 с.

358. Хабургаев Г.А. Очерки исторической морфологии русского языка: Имена. М.: Наука, 1990. 296 с.

359. Хайдегер М. Искусство и пространство. URL: http: // www. philosophy. ru /library/heideg (дата звернення 05.03.2019).

360. Хакен Г. Синергетика. М.: Мир, 1980. 405 с.

361. Харченко В.К. Белые пятна на карте современной лингвистики: книга рисков. М.: Изд-во Литературного института им. А.М. Горького, 2008. 168 с.

362. Хрестоматия по истории русского языка / авт.-сост. В.В. Иванов, Т.А. Сумникова, Н.П. Панкратова. М.: Просвещение, 1990. 289 с.

363. Цивьян Т.В. Язык: тема и вариации. Избранное в 2-х книгах. Кн. 2. Античность. Язык. Знак. Миф и фольклор. Поэтика. М.: Наука, 2008. 390 с.

364. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. 2-е изд., переаб. и доп. К.: Рад. шк., 1989. 511 с.

365. Частотный словарь современного русского языка на материалах Национального корпуса русского языка [Текст] / О.Н. Ляшевская, С.А. Шаров; Российская акад. наук, Ин-т русского языка им. В.В. Виноградова. Москва: Азбуковник, 2009. 1087 с.

366. Ченки А. Понятие динамического диапазона коммуникативных действий в теории когнитивной лингвистики. *Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика* / Сост. А.А. Кибрик, А.Д. Кошелев; ред. А.А. Кибрик, А.Д. Кошелев, А.В. Кравченко, Ю.В. Мазурова, О.В. Федорова. М.: Языки славянской культуры, 2015. С. 560–574.

367. Чернцова Е.В. Дискурсивное варьирование когнитивной семантики слова: опыт интегрального исследования (на материале глагольных предикатов *казаться*, *показаться*, девербатива *кажимость*, парентезы *кажется*): монография. Харьков: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2019 а. 428 с.

368. Чернцова О.В. Дискурсивне варіювання когнітивної семантики слова: досвід інтегрального дослідження (на матеріалі дієслівних предикатів казаться, показаться, девербатива кажимость, парентези кажется): автореф. дис. ... докт. филол. наук. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2019 б. 36 с.

369. Чумакина М. Э., Hippisley A., Corbett G. Исторические изменения в русской лексике: случай чередующегося супплетивизма. 2004. Рукопись. 56 с.

370. Шепель Ю.А. Морфологическая асимметрия и явление изоморфизма при построении словообразовательных рядов. *Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского.Серия «Филология. Социальные коммуникации»*. Том 25 (64). № 4, ч.2. Киев. 2012. С.198–205.

371. Шведова Н.Ю. Еще раз о глаголе быть // Вопросы языкознания. 2001. № 2. С. 3–13.

372. Шмелев А.Д. Супплетивизм или синонимия? *Международная филологическая конференция «Языкознание sub specie русистики: взаимодействие языковых элементов»*. Москва. 24–26 октября 2012 г.: Избранные труды. 2013. С. 573–586.

373. Широкорад Є.Х. Петро Олексійович Лавровський. Українська мова. Енциклопедія. К.: Українська енциклопедія, 2000. С. 267–268.

374. Штейнбук Ф.М. Конвергенція тілесних мікротопосів у сучасній світовій літературі: монографія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. 2014. 248 с.

375. Шульга М.В. Грамматические оппозиции в истории морфологии имени. М.: Индрик, 2017. 256 с.

376. Щеникова Е.В. Факторы выбора количественных и собирательных числительных в современной художественной прозе: дисс. … канд. филол. наук. Нижний Новгород. 2006. 210 с.

377. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / Перев. С итал. В.Г. Резник, А.Г. Погоняйло. СПб.: «Симпозиум», 2004. 544 с.

378. Эпштейн М.Н. О творческом потенциале русского языка. Грамматика переходности и транзитивное общество. Знамя. 2007. № 3. URL: http:// magazines. russ. ru/ snamia 2007/ 3/ ep 18. html. (дата зверення 14.10.2018)

379. Юйин Лю, Соколова Т.И. Пространство и время в романе А.В. Иличевского «Матисс»: лингвокогнитивный и стилистический аспекты. Киев: «Українське видавництво», 2012. 158 с.

380. Якобсон Р. Избранные работы. М.: Прогресс. 1985. 456 с.

381. Argyle, M. Bodily Communication. London: Methuen & Co Ltd, 1975. 403 p.

382. Brandt, K. Specifity in Verbal and Physiological Indicants of Anxiety. *Perceptual and Motor Skills*. 1969. V. 29. P. 663-675.

383. Bybee, J. Morphology : A study of the relation between meaning and form. Amsterdam: Benjamins. 1985. 234 p.

384. Corballis, M.C. From hand to mouth: The gestural origins of language. *Language evolution* / Ed. by Christiansen M.H., Kirby S. Oxford: Oxford Univ. Press, 2003. P. 201–218.

385. Defective paradigms. Missing forms and what they tell us / Baerman, M., Corbett, G., Brown, D. (eds). 2010. 230 p.

386. Ekman, P. Differential Communication of Affect by Head and Body Cues. *Journal of Pers. Soc. Psychol*. 1965. V. 2. P. 725–735.

387. Evans, V. How words mean: lexical concepts, cognitive models and meaning construction. Oxford. New York: Oxford University Press, 2009. P. 175–176.

388. Fillmore, Ch. Frames and the Semantics of Understanding. *Quaderni di Semantica* 6. No 2. 1985. P. 53–222.

389. Geeraerts, D. The lexicographical treatment of prototypical polysemy. *Meanings and Prototypes: Studies in Linguistic Categorization* / Ed. by S.L.Tsohatzidis. London, Routledge, 1990. P. 195–210.

390. Geeraerts, D. Methodology in cognitive linguistics. *Cognitive linguistics: Current applications and future perspectives* / G. Kristiansen, M. Achard, R. Dirven, F. de Mendoza Ibanez (eds). Berlin; New York. 2006. P. 3–31.

391. Geiger, L. Ursprung und Entwickelung der menschlichen Sprache und Vernunft. Frankfurt/Main: Minerva GMBH. 1977. P. 151–153.

392. Jackendoff, R. On some guestionable arguments about guantifiers and negation. *Language*. Vol. 47. 1971. P. 282–297.

393. Jackendoff, R. Sense and Reference in a psychologically based semantics. *Talking minds*. Cambrige (Mass), 1984. P. 49–72.

394. Joseph, G.G. The Crest of the Peacock: Non-European Roots of Mathematics. Princeton University Press, 2011. P. 86

395. Lakoff, G. Women, Fire and Dangerous things: What Categories Reveal About the Mind. Chicago: Univ. of Chicago Press, 1987. 303 p.

396. Lakoff, G. The Invariance Hypothesis: Is Abstract Reason Based on Imageschemas? *Cognitive Linguistics.* 1990. Vol. 1 (1). P. 39–74.

397. Lewandowska-Tomaszczyk, B. Polysemy, prototypes, and radial categories. *The Oxford handbook of cognitive linguistics*, 2007. P. 139–169.

398. Lindenfeld, J. Verbal and Non-Verbal Elements in Discourse. *Semiotica.* 1971. № 3. P. 223–233.

399. Matthews, P.H. The Concise Oxford Dictionary of linguistics (2-nd edition). Oxford: OUP, 2007. 414 p.

400. Meillet, A. Linguistique historique et linguistique générale. Ed. 2. Paris: Champion. 1926. 355 p.

401. Moser, W. Pour une grammaire du concept de «transfert» appliqué au culturel. *Transfert. Exploration d'un champ conceptuel.* Université d'Ottawa, 2014. P. 49–77.

402. Nida, E. A. Componential analysis of meaning. The Hague-Paris, Mouton. 1975. 272 p.

403. Radchuk, O. The urgency of genetic proximity of the opposition of otsutstviye (absence) – prysutstviye (presence) for cognitive studies of notion otsutstviye (absence). *Linguistic Studies.* Vinnytsia Vasyl' Stus DonNU. 2017. Volume 34. P. 133–138.

404. Radchuk, O. The notion of 'absence' in verbal and non-verbal communication. *Slovak international scientific journal.* 2 (№34), 2019. P. 67–71.

405. Rastier, F. Cognitive semantics and diachronic semantics: the values and evolution of classes. *Historical Semantics and Cognition* / Andreas Blank and Peter Koch (eds.). Berlin: Mouton de Gruyter, 1999. P. 44–109.

406. Rosch, E. Cognitive Representations of Semantic Categories. *Journal of Experimental Psychology*. 104. 1975. P.192–233.

407. Schwarz-Frisel, M. Zum Status externer Evidenz in der Kognitiven Linguistik: Daten-Verarbeitung als Problem der Kompatibitaet oder der Paradigmenstagnation? *Sprachtheorie und germanstische Linguistik.* 2009. № 19 (2). S. 103–125.

408. Schank, R.S. Dynamic Memory. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1982. 234 p.

409. Slownik języka polskiego / Red. naczelny W. Doroszewski. Warszawa. 1963. 464 p.

410. Taylor, J.R. Cognitive Grammar. Oxford NY: Oxford University Press, 2002.634 p.

411. Thomas, J. The Dynamics of Discourse: A Pragmatic Analysis of Confrontational Cooperation. PhD Thesis, University of Lancaster, 1986. P. 391–430.

412. Tomasello, M. Constructing a Language: A usage-based approach to language acquisition. Cambridge, MA: Harvard University Press. 2003. 388 p.

413. Urton, G. Signs of the Khipu. Binary coding in the Andean knotted-string records. Austin, TX: University of Texas Press, 2003. 216 p.

414. Vigkiocco, G., Meteyard, L., Andrews, M., Kousta, S. Toward a theory of semantic representation. *Language and Cognition.* 2009. № 1 (2). P. 219–247.

415. Wierzbicka, A. Lexicography and conceptual analysis. Ann Arbor: Ann Arbor Karoma publishers. 1985. 368 p.

416. Wierzbicka, A. The Semantics of Grammar. Amsterdam - Philadelphia: John Benjamins Publishing. 1988. 617 p.

417. Zhabotynska, S.A. Possession frame. *Pragmatics and beyond: Abstracts of the second USSE conference.* Kharkiv, 2001. P. 100–103.

418. Zur Struktur des Russischen Verbums. *Charisteria G. Mathesio quinquagenario,* 1932, p. 74.

ДОДАТОК 1

Репрезентація поняття «відсутність» невербальними способами

Жест №1: розведення рук у боки долонями вгору.

Жест №2: поворот голови або тулуба праворуч або ліворуч для пошуку чогось / когось.

Жест №3: дитячий жест – закривання обличчя руками (“мене немає”).

Жест №4: дитячий жест – руки над головою (“я в будиночку”).

Жест №5: з’єднання рук хрест-навхрест у зап’ястях із розкритими долонями.

Жест №6: крутіння пальцем біля скроні.

Жест №7: комбінація пальців «дуля».

Жест №8: демонстративне вивертання порожніх кишень.

Жест №9: постукування кулаком по лобові (по голові).

Жест №10: відсторонений рух рукою (частіше правої) з відкритою долонею, коли кисть перпендикулярна передпліччю.

Жест №11: прикладання вказівного пальця перпендикулярно до губ, як прохання не шуміти, дотримуватися тиші.

ДОДАТОК 2

Таблиця 1

Особливості репрезентації поняття «відсутність» у пареміях

№ п/п	*Паремія*	*Об''кт відсуності*	*Мовне вираженння*	*Національна специфіка*
1.	Без пословицы речь не молвится	действие и результат	предлог *без* и частица *не* безличное предложение	субстантивы *пословица* и *речь*, глагол *молвится*
2.	Ничем не рисковать – значит, ничего не иметь.	действие и результат	отрицательное местоимение *ничто* в Т.п. и Р.п., частица *не*	двойное отрицание
3.	На безрыбье и рак – рыба.	что-либо, кто-либо	лексема *безрыбье* (префикс *без-*)	лексемы *безрыбье*, *рак*
4.	Как в воду канул.	что-либо, кто-либо	лексема *канул* обобщенно-личное предложение	лексема *канул*
5.	Хорошо там, где нас нет.	человек, люди	предикат *нет*	лексема *хорошо*
6.	На нет и суда нет.	что-либо, кто-либо	субстантив *нет*, предикат *нет* безличное предложение	субстантив *нет*
7.	Нет дыма без огня.	источник, причина	предикат *нет*, предлог *без* безличное предложение	ментальная связь лексем *дым* и *огонь*
8.	Свято место пусто не бывает.	незаменимость человека	частица *не*	словоформа *Свято*
9.	Звону много, толку мало.	результат	лексема *мало*	лексема *звону*

10.	Без труда нет и заработка.	деньги, заработок	предлог *без* предикат *нет*	ментальная связь лексем *труд* и *заработок*
11.	Без труда нет плода.	результат	предлог *без* предикат *нет*	ментальная связь лексем *труд* и *плод*
12.	Без труда не вытащишь и рыбки из пруда.	результат	предлог *без* и частица *не*	ментальная связь лексем *труд*, *рыбка* и *пруд*
13.	Худые вести не лежат на месте.	Нераспространение тайны	предлог *не*	лексема *худые*
14.	Ученье свет, а неученье – тьма.	результат	префикс *не-*	лексемы *неученье*, *тьма*
15.	Не имей 100 рублей, а имей 100 друзей.	результат	частица *не*	лексемы *рублей, друзей*
16.	Лучше синица в руке, чем журавль в небе.	что-либо	лексема *в небе*	лексемы *синица*, *журавль*, *небо*
17.	Не плюй в колодец, пригодится воды напиться.	опыт	частица *не* обобщенно-личное и безличное предложения	лексемы *колодец, не плюй*
18.	Под лежачий камень вода не течет.	результат	частица *не*	лексемы *лежачий камень, вода*
19.	От добра добра не ищут.	результат	частица *не* неопределенно - личное предложение	повтор слова *добро*
20.	Нет худа без добра.	что-либо	предикат *нет* предлог *без* безличное предложение	лексемы *худо, добро*

21.	Не все то золото, что блестит.	качество	частица *не*	лексемы *то, золото*
22.	В тесноте, да не в обиде.	непонимание	лексема *теснота* частица *не*	лексемы *теснота, обида* устаревший союз *да*
23.	Звезд с неба не хватает.	знания, опыт	частица *не* определенно-личное предложение	лексемы *небо, хватает*
24.	Нет ни стыда, ни совести.	стыд, совесть	усилительные частицы *ни* предикат *нет*	двойное отрицание лексемы *стыд, совесть*
25.	Потерять всякий стыд.	стыд	лексема *потерять*	лексемы *стыд, всякий*
26.	Взять грех на душу.	стыд	лексема *грех* инфинитивное предложение	лексемы *грех, душа*
27.	Не иметь головы на плечах.	мудрость, опыт	частица *не* инфинитивное предложение	лексемы *голова, плечи*
28.	Ноль без палочки.	знания, опыт	предлог *без* лексема *ноль*	лексемы *ноль, палочка*
29.	Ума палата, да ключи утеряны.	знания, опыт	лексема *утерять*	лексемы *утерять, палата* устаревший союз *да*
30.	Заставь дурака богу молиться, он и лоб расшибет.	знания, опыт	лексемы *дурак, расшибет* обобщено-личное предложение	лексемы *молиться, бог, дурак, лоб, расшибет*
31.	Смотреть в книгу, видеть фигу.	знания, опыт	инфинитивное предложение лексема *фига*	лексема *фига*

32.	Голый в бане, блоха на аркане.	деньги	лексема *голый*	лексемы *голый, баня, блоха, аркан*
33.	Нет ума, считай калека.	знания, опыт	предикат *нет* лексема *калека*	лексема *калека*
34.	Краше только в гроб кладут.	красота	неопределенно-личное предложение	лексемы *гроб, краше*
35.	Остаться у разбитого корыта.	деньги	лексемы *разбитого корыта* инфинитивное предложение	лексемы *разбитого, корыта*
36.	Разбить в пух и прах.	результат	лексема *прах* инфинитивное Предложение	лексемы *пух, прах*
37.	Молоко на губах не обсохло.	знания, опыт	частица *не*	лексемы *молоко, обсохло*
38.	Сапожник без сапог.	результат	предлог *без*	однокоренные слова *сапожник, сапоги*
39.	Слово не воробей, вылетит – не поймаешь.	знания, опыт	частица *не* обобщенно-личное предложение	лексемы *слово, воробей*
40.	Без беды друга не узнаешь.	опыт	частица *не* предлог *без* обобщенно-личное предложение	лексемы *беды, друга*
41.	На труды праведные не наживёшь палаты каменные.	результат	частица *не* обобщенно-личное предложение	лексемы *праведные, палаты*
42.	Людей много, а человека нет.	качество	предикат *нет* безличное предложение	супплетивные формы *люди, человек*

43.	Умный бы ты был человек – кабы не дурак.	знания, опыт	частица *не*	устаревший союз *кабы* лексемы *человек, дурак*
44.	Была и честь, да не умел её снесть.	знания, опыт	частица *не* обобщенно-личное предложение	устаревший союз *да* устаревшая форма *снесть*
45.	Не место красит человека, а человек место.	качество	частица *не*	повторы лексем *человек, место*
46.	С родной земли – умри, не сходи.	действие	частица *не* обобщенно-личное предложение	лексемы *родной, земли*
47.	Сила – уму могила.	знания, опыт	лексема *могила* метафора	лексема *могила*
48.	Языком не спеши, а делом не ленись.	действие и результат	повтор частицы *не* обобщенно-личное предложение	лексемы *языком, ленись*
49.	Языком масла не собьёшь.	действие и результат	частица *не* обобщенно-личное предложение	лексемы *языком, масла*
50.	Без труда ничего не дается.	действие и результат	частица *не* предлог *без* отрицательное местоимение *ничто* в Р.п., безличное предложение	лексемы *труда, дается*

ДОДАТОК З

Приклади до семантико-деривaційної класифікації

Таблиця №1

Деривати з ідентичним значенням

Репрезентант *нет*	**Лексеми з префіксами *не-* або *без-* / *бес-***	**Репрезентант *без***
нет чести	***бес****честный* ***не****честный*	без чести
нет пользы	***бес****полезный* ***не****полезный*	без пользы
нет успеха	***без****успешный* ***не****успешный*	без успеха
нет пробуждения	***бес****пробудный* ***не****пробудный*	без пробуждения
нет уюта	***бес****приютный* ***не****приютный*	без уюта
нет вины	***без****винный* ***не****винный*	без вины
нет обиды	***без****обидный* ***не****обидный*	без обиды
нет счастья	***бес****счастный* ***не****счастный*	без счастья
нет интереса	***без****ынтересный* ***не****интересный*	без интереса
нет инициативы	***без****ыниципативный* ***не****инициативный*	без инициативы
нет разделения	***без****раздельный* ***не****раздельный*	без разделения
нет радости	***без****радостный* ***не****радостный*	без радости
нет основания	***без****основательный* ***не****основательный*	без основания
нет вещества	***без****вещественный* ***не****вещественный*	без вещества
нет возврата	***без****возвратный* ***не****возвратный*	без возврата

Таблиця №2

Мовна фіксація одного деривата

Репрезентант *нет*	**Лексеми з префіксами *не-* або *без-* / *бес-***	**Репрезентант *без***
нет дна	***без****донный* ***не-***	без дна
нет меры	***без****мерный* ***не-***	без меры
нет души	***без****душный* ***не-***	без души
нет жалости	***без****жалостный* ***не-***	без жалости
нет берега	***без****брежный* ***не-***	без берега
нет понимания	***бес****толковый* ***не-***	без понимания
нет цвета	***бес****цветный* ***не-***	без цвета
нет совести	***бес****совестный* ***не-***	без совести
нет доступа	***не****доступный* ***без-***	без доступа
нет справедливости	***не****справедливый* ***без-***	без справедливости
нет благозвучия	***не****благозвучный* ***без-***	без благозвучия
нет благородства	***не****благородный* ***без-***	без благородства
нет благодарности	***не****благодарный* ***без-***	без благодарности
нет внимания	***не****внимательный* ***без-***	без внимания
нет ясности	***не****внятный* ***без-***	без ясности
нет воздержанности	***не****воздержанный* ***без-***	без воздержанности
нет воспитанности	***не****воспитанный* ***без-***	без воспитанности

Таблиця №3

Деривати з різною семантикою

Репрезентант *нет*	**Лексеми з префіксами *не-* або *без-* / *бес-***	**Репрезентант *без***
нет людей	***без****людный* ***не****людный*	без людей
нет конца	***бес****конечный* ***не****конечный*	без конца
нет шума	***бес****шумный* ***не****шумный*	без шума
нет звука	***без****звучный* ***не****звучный*	без звука
нет имени	***без****ымянный* ***не****именной*	без имени
нет действия	***без****действенный* ***не****действительный*	без действия
нет памяти	***бес****памятный* ***не****памятный*	без памяти
нет денег	***без****денежный* ***не****денежный*	без денег
нет вкуса	***без****вкусный* ***не****вкусный*	без вкуса
нет власти	***без****властный* ***не****властный*	без власти
нет выгоды	***без****выгодный* ***не****выгодный*	без выгоды
нет выиграша	***без****выиграшный* ***не****выиграшный*	без выигрыша

Таблиця №4

Різнопланова репрезентація дериватів

Репрезентант *нет*	**Лексемы с префиксами *не-* или *без-* / *бес-***	**Репрезентант *без***
нет цели	***бес****путный* ***не****путевый*	без цели
нет результата	***без****успешный* ***не****успешный*	без результата
нет нужды	***без****бедный* ***не****бедный*	без нужды
нет спокойствия	***без****угомонный* ***не****угомонный*	без спокойствия
нет сведений	***без****ызвестный* ***не****известный*	без сведений
нет мастерства	***без****ыскусный* ***не****искусный*	без мастерства
нет проявления	***без****гласный* ***не****гласный*	без проявления
нет индивидуальности	***без****личный* ***не****личный*	без индивидуальности

ДОДАТОК 4

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ З ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЇ І ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ ОСНОВНИХ ПОЛОЖЕНЬ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографія:

1. Радчук О.В. Лингвокогнитивная репрезентация понятия «отсутствие» в русском языке: монография. Харьков: Юрайт, 2019. 288 с.

Статті у фахових виданнях України:

2. Радчук О.В. Семантические типы понятия отсутствие как отражение изменений в грамматике русского языка. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды*. Харьков: ХНПУ, 2014. № 1–2 (51). С. 70–75.

3. Радчук О.В. Оппозиты ОТСУТСТВИЕ – ПРИСУТСТВИЕ (этимологический экскурс). *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды*. Харьков: ХНПУ, 2014. № 3(52). С. 3–7.

4. Радчук О.В. Паралингвистические способы репрезентации понятия отсутствие. *Мовні і концептуальні картини світу*. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2014. Випуск 50. Частина 2. С. 276–283.

5. Радчук О.В. Лингвокультурные особенности репрезентации понятия отсутствие в паремиях. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія. Педагогіка. Психологія*. Випуск 30. Київ. 2015. С. 113–121.

6. Радчук О.В. Супплетивизм как материальное отсутствие повторяемости знака. *Вісник Харківського національного університету*

імені В.Н. Каразіна. № 1152. Серія «Філологія». Випуск 72. Харків, 2015. С. 22–26.

7. Радчук О.В. Актуалізація ідей О.О. Потебні про апперцепцію у когнітивній лінгвістиці. *Мовознавство*. Київ, № 6 (285). 2015, С.72–81.

8. Радчук О.В. Формування значення еквівалентних ад'єктивів в українській та російській мовах (на матеріалі слів безпечний – безопасный). *Актуальні проблеми романо-германської філології та прикладної лінгвістики*. Випуск 11–12 (частина 2). Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2016, С. 192–195.

9. Радчук О.В. Реализация в языке экспланаторного потенциала понятия отсутствие. *Мова і культура*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. Вип. 19. Т. 1 (181). С. 202–209.

10. Радчук О.В. Супплетивизм как результат развития языка и отражение ментальности его носителей. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды*. Харьков: ХНПУ, №2 (61), 2017. С. 12–18.

11. Радчук О.В. The urgency of genetic proximity of the opposition of otsutstviye (absence) – prysutstviye (presence) for cognitive studies of notion otsutstviye (absence). *Linguistic Studies*. Vinnytsia Vasyl' Stus DonNU. 2017. Volume 34. P. 133–138.

12. Радчук О.В. Предпосылки применения методологии культурного трансфера в когнитивных исследованиях. *Мова і культура*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. Вип. 20. Т. 4 (189). С. 25–32.

13. Радчук О.В. «Отсутствие» как понятие лингвокогнитологии. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды*. Харьков: ХНПУ, №1 (63), 2018. С. 20–25.

14. Радчук О.В. Учення П.О. Лавровського крізь призму когнітивно-дискурсивного аналізу. *Мовознавство*. Київ, 2018. № 4. С. 70–75.

15. Радчук О.В. Исследование понятия ОТСУТСТВИЕ в гуманитарных науках. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2019. Вип. 30. С. 180–184.

16. Радчук О.В. Языковые референты понятия «отсутствие» в русском языке. *Закарпатські філологічні студії.* Ужгород: Ужгородський національний університет, 2019. Вип.20. С. 72–78.

17. Радчук О.В. Отсутствие: теоретическая значимость понятия для когнитивных исследований. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды*. Харьков: ХНПУ, 2019. № 3 (69). С. 19–27.

18. Радчук О.В. Значущість дослідження поняття «відсутність» у системі російської мови. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія»*. Одеса: Міжнародний гуманітарний університет. 2019. №42. Т. 1. С. 54–57.

19. Радчук О.В. Онтологическая и гносеологическая сущность понятие «отсутствие». *Слов'янські мови*: зб. наук. пр. / редкол.: Ю. В. Кравцова (відп. ред.) [та ін.]. Київ: Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2019. Вип. 2 (14). С. 92–102.

20. Радчук О.В. Корреляция понятия «отсутствие» с семантическими категориями лишительности, каритивности и необладания. *Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г.С. Сковороды*. Харьков: ХНПУ, 2019. № 4 (70). С. 52–57.

Статті в іноземних періодичних виданнях:

21. Радчук О.В. Ассоциативный эксперимент как способ выявления грамматических лакун. *SCIENCE and EDUCATION a NEW DIMENSION: Philology*. Budapest. 2013. 1 (3). P. 132–136.

22. Радчук О.В. Лексико-грамматическая корреляция абстрактных понятий (отсутствие – отрицание – пустота). *Studia methodological*, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Jan Kochanowski University in Kielce, Issue 41. 2015. P. 17–23.

23. Радчук О.В. Понятие «отсутствие» в стратумной организации системы языка (на материале русского языка). *OPERA SLAVICA. Slavisticke rozhledy*. BRNO: Masarykova univerzita, 2019. XXIX. №4. P. 5–21.

24. Radchuk O. THE NOTION OF 'ABSENCE' IN VERBAL AND NONVERBAL COMMUNICATION. *Slovak international scientific journal*. 2 (№34), 2019. С. 67–71.

Статті в інших виданнях України:

25. Радчук О.В. Создание Н.В. Гоголем в поэме «Мертвые души» комических описаний с помощью элементов отсутствия. *Мовна особистість: лінгвістика і лінгводидактика* [Текст] / МОН України, Київський націон. лінгвістичний ун-т, Черкаський націон. ун-т ім. Б. Хмельницького. Київ – Черкаси: Вид-во Чабаненко Ю.А., 2016. С. 125–130.

26. Радчук О.В. Деривационный супплетивизм как проявление нарушения симметрии в языковой системе. *Граматичні студії*: зб. наук. праць / Донецький національний університет імені Василя Стуса: наук. ред А.П. Загнітко. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. Вип.3. С. 12–17.

27. Радчук О.В. Язык древних летописей в освещении П.А. Лавровского. *Мовна особистість: лінгвістика і лінгводидактика* [Текст] / МОН України, Київський націон. лінгвістичний ун-т, Черкаський націон. ун-т ім. Б. Хмельницького. Київ – Черкаси : Вид-во ФОП Гордієнко Є.І., 2018. С. 133–137.

28. Радчук О.В. Методологічне значення ідей мовної взаємодії І.К.Білодіда у вивченні когнітивних процесів. *Плугатар мовознавчої ниви*: Зб. наук. Праць. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. С. 197–208.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

29. Радчук О.В. Когнитивный подход к изучению взаимовлияния языков при утрате контактного проживания. *Коммуникативное пространство Беларуси*. Минск МГЛУ. 2018. С. 79–82.

30. Радчук О.В. Когнитивный аспект в исследовании понятия ОТСУТСТВИЕ в лингвистике. *International scientific and practical conference "Philology in EU countries and Ukraine at the modern stage"* Conference proceedings. Baia Mare. Izdevnieciba "Baltija publishing" 2018. P. 53–57.

31. Радчук О.В. Совмещение методологических подходов в когнитивных лингвистических исследованиях. *Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах*. Дніпро: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 2019. С. 177–179.

32. Радчук О.В. Понятие ОТСУТСТВИЕ в языковой системе: гармония или хаос. *Гармонія і хаос: єдність чи конфлікт.* Тези доповідей круглого столу. Харків. ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. 2019. С. 32.

33. Радчук О.В. Відсутність: поняття та його маніфестація у системі російської мови. *Світ мови – світ у мові*: матеріали V Міжнародної наукової конференції. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2019. С. 157–160.

34. Радчук О.В. Теоретические и методологические постулаты изучения понятия «отсутствие» в русском языке. *Розвиток філологічних наук: європейські практики та національні перспективи*: Міжнародна науково-практична конференція, м. Одеса, 25–26 жовтня 2019 року. Одеса: Південноукраїнська організація «Центр філологічних досліджень», С. 64–68.

Апробація матеріалів дисертації

Основні положення дисертаційної роботи викладені в доповідях і виступах на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях та читаннях.

1. IV Міжнародна науково-практична конференція, присвячена 125-літтю з дня народження Л.А. Булаховського (Харків, 25 вересня 2013 р.), доповідь.

2. Міжнародна наукова конференція «Філологічні науки в ІІІ тисячолітті» (Угорщина, Будапешт, 27–29 жовтня 2013 р.), доповідь, публікація.

3. Всеукраїнська наукова конференція «Філологічна наука в інформаційному суспільстві» (Київ, 10 квітня 2014 р.), доповідь, публікація.

4. XV Міжнародна наукова конференція з актуальних проблем семантичних досліджень «Сучасні напрями в дослідженні мовних одиниць (на матеріалі української та російської мов) (Харків, 15–16 квітня 2014 р.), доповідь.

5. ІІ Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми мовної особистості: лінгвістика і лінгводидактика» (Київ – Черкаси, 14–15 листопада 2014 р.), доповідь.

6. VIII Потебнянські читання в НАНУ Інституту мовознавства імені О.О. Потебні (Київ, 22 вересня 2015 р.), доповідь, публікація.

7. XV Міжнародна наукова конференція «Сутність і явище як методологічні функції у науковому й філософському пізнанні (до 200-ліття з дня народження Шарля Ренув'є)» (Україна – Польща, Кам'янець-Подільський – Кельце, 2–6 жовтня 2015 р.), доповідь.

8. Всеукраїнська наукова конференція «Слово – текст – мовна картина світу», присвячена 180-літтю з дня народження О.О. Потебні (Харків, 5–6 листопада 2015 р.), доповідь.

9. Міжнародні науково-практичні конференції «Україна і світ: діалог мов та культур» (Київ, 30 березня–1 квітня 2016 р.), доповідь.

10. XVI Міжнародна наукова конференція з актуальних проблем семантичних досліджень (Харків, 14–15 квітня 2016 р.), доповідь.

11. XI Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми термінології, перекладу і філології: виклики та перспективи» (Чернівці, 5–6 травня 2016 р.), доповідь, публікація.

12. XXV Міжнародна наукова конференція імені професора Сергія Бураго «Мова та культура» (Київ, 20–21 червня 2016 р.), доповідь, публікація.

13. Міжнародна наукова конференція, присвячена 110-літтю з дня народження академіка І.К. Білодіда (Київ, 21–22 вересня 2016 р.), доповідь, публікація.

14. III Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми мовної особистості: лінгвістика і лінгводидактика» (Київ – Черкаси, 10–11 листопада 2016 р.), доповіді, публікація.

15. Міжнародна науково-практична конференція «Граматичні читання – IX» (Вінниця, 25–26 квітня 2017 р.), доповідь, публікація.

16. XXVI Міжнародна наукова конференція імені професора Сергія Бураго «Мова та культура» (Київ, 25–27 червня 2017 р.), доповідь.

17. Міжнародна наукова конференція «Ідеї Харківської філологічної школи в парадигмах сучасного гуманітарного знання: традиції і новаторство» (Харків, 19–20 жовтня 2017 р.), доповідь, публікація.

18. IX Потебнянські читання в НАНУ Інституту мовознавства імені О.О. Потебні (Київ, 28–29 березня 2018 р.), доповідь.

19. XVII Міжнародна наукова конференція з актуальних проблем семантичних досліджень «Художній текст: лексика, граматика, стилістика» (Харків, 15–16 травня 2018 р.), доповідь, публікація.

20. XXVII Міжнародна наукова конференція імені професора Сергія Бураго «Мова та культура» (Київ, 25–27 червня 2018 р.), доповідь, публікація.

21. IV Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми мовної особистості: лінгвістика і лінгводидактика» (Київ – Черкаси, 18–19 жовтня 2018 р.), доповіді, публікація.

22. Міжнародна наукова конференція «Комунікативний простір Білорусі» (Білорусь, Мінськ, 26–27 жовтня 2018 р.), доповідь, публікація.

23. Наукові читання, присвячені 90-літньому ювілею професора Є.Ф. Широкорад «Слово. Історія. Культура» (Харків, 7 грудня 2018), доповідь.

24. Міжнародна наукова і практична конференція «Philology in EU countries and Ukraine at the modern stage» (Румунія, Байя Маре, 21–22 грудня 2018 р.), доповідь, публікація.

25. IX Міжнародна наукова конференція: «Лексико-граматичні інновації у сучасних слов'янських мовах» (Дніпро, 12–13 квітня 2019 р.), доповідь, публікація.

26. XVIII Міжнародна наукова конференція з актуальних проблем семантичних досліджень «Мова – текст – дискурс: проблеми структури та семантики» (Харків, 15–16 травня 2019 р.), доповідь.

27. V всеукраїнська мультидисциплінарна конференція «Чорноморські наукові студії» (Одеса, 17 травня 2019 р.), доповідь, публікація.

28. Круглий стіл «Гармонія і хаос: єдність чи конфлікт» (Харків, 21 травня 2019 р.), доповідь, публікація.

29. XXVIII Міжнародна наукова конференція імені професора Сергія Бураго «Мова та культура» (Київ, 24–26 червня 2019 р.), доповідь.

30. IV Міжнародна наукова конференція «Світ мови – світ у мові» (Київ, 24–25 жовтня 2019 р.)доповідь, публікація.

31. Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток філологічних наук: Європейські практики та національні перспективи» (Одеса, 25–26 жовтня 2019 р.).